

Biblioteka
Filozofskog fakulteta

С ч

39/2008

949.711.3(058)

011013740,19

NOVI SAD

ет у новом саду

ИСТРАЖИВАЊА

19

НОВИ САД 2008.

C č 39

ИСТРАЖИВАЊА 19.

ИСТРАЖИВАЊА
Књига 19

Редакција:

др Ксенија Марицки Гађански, др Александар Касаш,
др Бранко Бешлин, др Владан Гавриловић,
др Иван Балта, др Александар Карасјов, Јелена Колаковић

Главни и одговорни уредник:

др Бранко Бешлин

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ У НОВОМ САДУ
ОДСЕК ЗА ИСТОРИЈУ

ИСТРАЖИВАЊА 19

Нови Сад, 2008.

Лектор:
Татјана Пивнички-Дринић

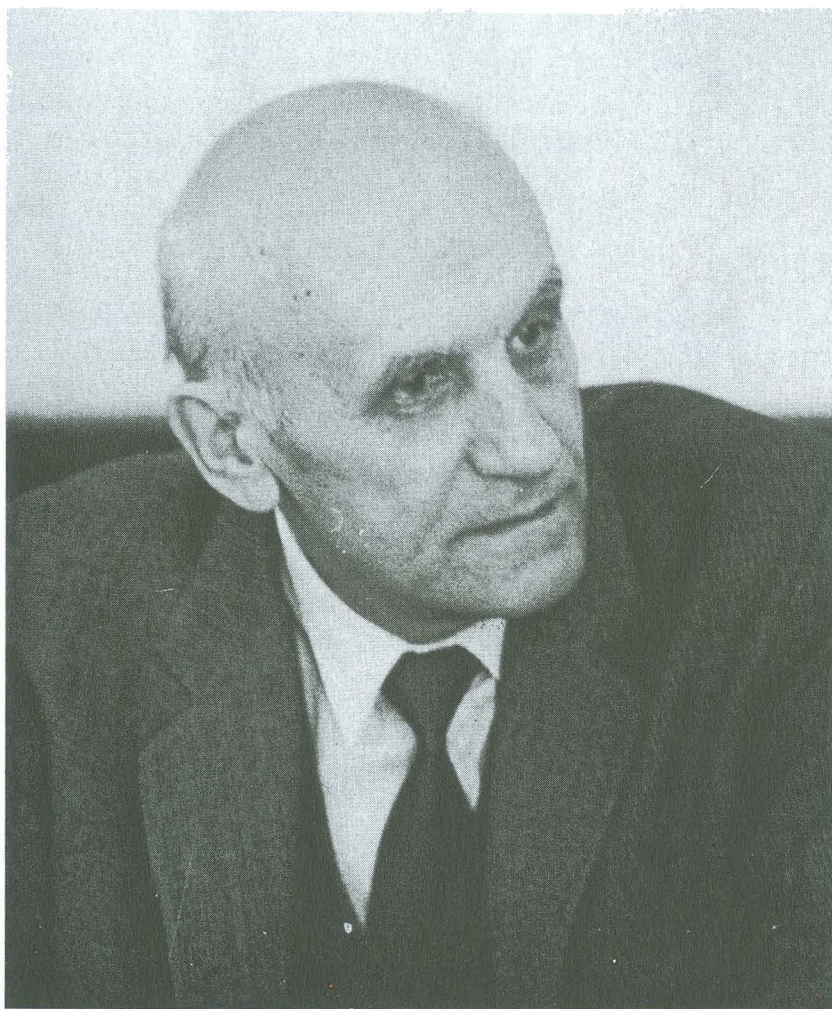
Коректор:
Татјана Пивнички-Дринић

Превод резимеа на енглески:
Татјана Гојковић

Припрема и шtamпа:
Scan Studio, Нови Сад

Тираж
500 примерака

ISSN 0350-2112

Jurekova Taberna

*Ова свеска „Испрживања“ посвећена је
успомену на Проф. др Николу Л. Гаћешу*

.

САДРЖАЈ

Академик Чедомир Попов, Никола Гаћеша и његово дело	9
<i>Academician Čedomir Popov, Nikola Gaćeša and his Work</i>	9
Мр Михаел Антоловић, Селективна библиографија гр Николе Л. Гаћеше	15
<i>Mihael Antolović MA, Selective Bibliography of Nikola L. Gaćeša</i>	15
Др Никола Л. Гаћеша, Аграрна реформа у Сџаром Бечеју 1918–1941	29
<i>Nikola L. Gaćeša Ph. D, Agrarian reform in Old Bečej from 1919 to 1941</i>	51
* * *	
Др Иван Балта, Јулијанска акција у речним лађарским школама	53
<i>Ivan Balta Ph. D, Julian's Action within the River-Boat Schools</i>	72
Др Бранко Бешлин, Привредна проблематика у шџамџи Немаца у Војводини 30-их година XX века	73
<i>Branko Bešlin Ph. D, Economic Problems within the German Press in Vojvodina in 1930s of 20th Century</i>	82
Др Слободан Бјелица, Држање војвођанских џолиџичких џрвака у џоку Друџој свеџској раџа и неџсредно након раџа (у свеџлу једној џоверљивој докуменџа)	83
<i>Slobodan Bjelica Ph. D, The attitude of Vojvodina's political leaders within and immediately after World War II (according to a confidential document)</i>	100
Др Софија Божић, Шеџрџи, џомоћници, џосџодари: Друшџтво „Привредник“, џрџовина и занайџсџво код Срџа у Хрваџској (1918–1929)	101
<i>Sofija Božić Ph. D, Apprentices, Assistants, the Owners: The Association “Merchant”, Trade and Handicraft with the Serbs in Croatia from 1918 to 1929</i>	112
Др Дуџица Боџић, Исџеничко џиџање у оквиру Краљевине СХС 1919–1929	113
<i>Dušica Bojić Ph. D, Emigrant issue within the scope of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenians from 1919 to 1929</i>	128

Др Владан Гавриловић, Тересѿиралне обавезе села <i>Maradik (1758–1810)</i>	129
Vladan Gavrilović Ph. D, <i>Terrestrial obligations of the village of</i> <i>Maradik from 1758 to 1810</i>	143
Др Вера Гудац Додић, Колекѿивизација у Јујославији: <i>узроци и ѿоследице</i>	145
Vera Gudac Dodić Ph. D, <i>Collectivization in Yugoslavia:</i> <i>Causes and Consequences</i>	155
Др Никола Жутић, Аѿрарна реформа и Римокаѿоличка црква <i>у Хрвајѿској, Славонији и Срему 1918–1921</i>	157
Nikola Žutić Ph. D, <i>Agrarian Reform and Roman Catholic</i> <i>Church in Croatia, Slavonia and Srem from 1918 to 1921</i>	180
Др Александар Касаш, Индусѿирија и занайѿство Војводине <i>ѿрвих ѿодина ѿосле Друјој свејѿској рајѿа</i>	181
Aleksandar Kasaš Ph. D, <i>Industry and Handicrafts of Vojvodina</i> <i>in Early Years after World War II</i>	194
Мр Драгица Кољанин, Национална идеја у народним школама <i>у Војводини (1919–1933)</i>	195
Dragica Koljanin MA, <i>National Idea in the People’s Schools</i> <i>in Vojvodina (1919–1933)</i>	210
Др Гојко Маловић, Савези аѿрарних заједница – задруја у Војводини <i>између два свејѿска рајѿа</i>	211
Gojko Malović Ph. D, <i>Associations of Agrarian Communities-Cooperatives</i> <i>in Vojvodina between the Two Wars</i>	253
Др Петар Рокаи, Прилој ѿознавању судбине једној ѿосега <i>Вранској ѿриорајѿа</i>	255
Petar Rokai Ph. D, <i>A supplement to the factual knowledge upon</i> <i>an estate of Vrana’s priorate</i>	260
Др Биљана Шимуновић-Бешлин, Гимназија у Новом Врбасу <i>од 1918. до 1941. ѿодине</i>	261
Biljana Šimunović-Bešlin Ph. D, <i>Gymnasium in Novi Vrbas from 1918 to 1941</i>	274

НИКОЛА ГАЋЕША И ЊЕГОВО ДЕЛО

Србе у Хабзбуршкој монархији, а пре свега оне у Угарској и касније у Војводини, од XVIII века до данас одликовала је високо развијена историјска свест и склоност ка историцизму као облику и компоненти свог националног и интелектуалног исказивања. Тако то траје од Ђорђа Бранковића, преко Јована Рајића и Илариона Руварца до наших дана. Свако раздобље обележило је по неколико изразитих стваралачких индивидуалности. Вредни истраживачи, продуктивни и свестрано образовани, оставили су иза себе обимно дело за које се може рећи да је ударило темеље за солидно синтетичко сагледавање историје српског народа у Војводини, његовог ужег и ширег окружења и његове чврсте уклопљености, не само у прошлост своје нације већ и у шире балканске и европске токове историје.

Парадоксално звучи, али је несумњива чињеница, да су историографија Војводине и о Војводини, као изразито аграрном подручју, на којем су се одигравале неке појаве дугог, миленијумског и вековног трајања, проистекле управо из ове (аграрне и привредно-социјалне) области, скретале сразмерно мању пажњу научне историографије од тема политичке, војне, културне и верске проблематике. У неку руку то је разумљиво. Најразноврснији догађаји ове врсте смењивали су се вековима на балканско-панонским просторима далеко динамичније, учесталије и драматичније од релативно успоренијег гibaња, такође неспокојног, али ипак стабилнијег дубинског слоја привредне и друштвене сфере историјских процеса. Душан Ј. Поповић, Васа Стајић и Мијо Мирковић наговорили су интерес и за ту област.

Требало је ипак сачекати другу половину XX столећа да се међу војвођанским историчарима нађу двојица правих подвижника у проучавању аграрне (али и шире привредно-друштвене) проблематике и да јој посвете деценије мукотрпног истраживачког рада, који је изнедрио капиталне резултате. Без њих се укупна историја Војводине не може више приказивати. Реч је, разуме се, о Славку Гавриловићу и Николи Гаћеши.

Једва нешто мањи парадокс од претходно поменутог је то што је са овог, војвођанског, терена потекао само Гавриловић и да је њему подстицај за бављење

селом и сељаштвом дао један други значајни Војвођанин – Мита Костић, док је Гаћешу, дете кршне Лике, на сложене проблеме војвођанског аграра упутио један други Балканац (Босанац), али велики зналац и тумач историје, Васа Чубриловић.

Пре него што је стигао да зарони у бездане на мноштву места расутих података о аграрном питању у Војводини, Никола Гаћеша је у младости превалио трновит животни пут. Рођен у селу Штикада у срцу Лике од оца Лазе и мајке Ђуке 14. XII 1924. оскудне ђачке дане проживео је, учећи гимназију и учитељску школу, у Грачацу, да би је априла 1941. прекинуо. Вихори Народноослободилачког рата одвели су га 1942. у партизанске редове. Учитељску школу је 1946, после изласка из војске, завршио у Осијеку.

Нису му се посрећиле ни године студија историје. Почетком јесени 1947. послат је на школовање на Универзитет „Ломоносов“ у Москву. Резолуција Информбироа вратила га је у домовину, али га је ускоро упутила и на мученички пут логораша у Билећи и на Голем отоку. Без кривице крив провео је тамо четири паклене године младости које су могле бити и најлепше у његовом животу. Зато је студије завршио у Београду 1954. Епитимију „сумњивог лица“ одслужио је као наставник цртања и немачког језика у основној школи у Каћу од 1954. до 1959, а и даље подзрив будним властима и „балканским шпијунима“ припуштен је положају професора историје у угледној новосадској гимназији „Змај Јован Јовановић“, у којој је за седам година испољио врхунске стручне и педагошке квалитете, освојивши непролазне симпатије и наклоности генерација својих ученика. У тим годинама започео је и озбиљно бављење научним радом, сарадњом у *Зборнику за друшћивене науке Матице српске* и радом на докторској дисертацији *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој*, коју је одбранио 1965, а објавио у издању Матице српске 1968. Рад на овој, за Војводину прворазредној, проблематици, коју ће заокружити новим књигама – *Аграрна реформа и колонизација у Банату 1919–1941* (1972) и *Аграрна реформа и колонизација у Срему 1919–1941* (1975), није га ослободила „репутације“ личности непоуздане политичке подобности, али му је отворила врата стручних и научних институција у којима је стекао много боље услове за научноистраживачки рад и за друштвену активност на пољу струке и науке. Још 1965. припуштен је за сарадника у Архив Покрајинског комитета СКЈ, одакле је с најбољим оценама 1968. изабран за научног сарадника тек основаног Института за историју Војводине у којем ће остати до преласка за професора историје студентима Групе за географију Природно-математичког факултета 1975. На свој матични Филозофски факултет вратио се 1987, на њему предавао Историју Југославије, а био и шеф Катедре за историју.

Човек благе нарави, однегованих манира, толерантан и тактичан у односу и са људима и са студентима, вазда спреман да свакоме пружи могућу помоћ, био је омиљен човек, васпитач и колега од којег се, захваљујући његовом лепом образовању и интелектуалној ширини, сарадња на многим пословима често тражила. Био је деценијама један од најпоузданијих стубова Матице српске: три деценије уредник *Зборника за историју*, осам година управник Рукописног одељења и уред-

ник његове едиције „Свеске Матице српске“, члан редакција капиталних пројеката „Насеља и становништво Војводине“, а од самог почетка до краја живота „Српског биографског речника“ у којем је уређивао епоху XX века и сам писао биографске одреднице; те и многе друге активности уздизале су га у чланство научних одбора (за друштвене науке и за лексикографију), као и за члана Управног одбора Матице српске у неколико мандата. Узимао је живог учешћа у раду Друштва историчара Војводине, којем је у једном четворогодишњем мандату био председник; радио је у редакцијама стручних часописа (*Настава историје*), уређивао књиге, писао многе рецензије, саветовао, подстицао, подучавао. У последњој деценији и по живота много воље, знања и снаге посветио је раду хуманитарне организације „Привредик“ у којој је водио Просветни одсек.

Научно дело Николе Гаћеша ипак је онај резултат његовог креативног рада који ће великим словима бити забележен не само у историји српске историографије, већ и историји културе Војводине у другој половини XX и на самом почетку XXI века. Најопштија карактеристика и врлина целокупног његовог опуса је изворност и акрибичност. Све три његове монографије о аграрној реформи и колонизацији у Војводини (Бачкој, Банату и Срему) засноване су на прворазредним архивским документима прикупљеним марљивим и исцрпљујућим претраживањима махом несрећених али слабо срећених фондова Архива Војводине, Архива Југославије и одговарајућих установа локалног карактера.

Уз помоћ ове грађе као и литературе о општим друштвеним, привредним и политичким приликама у првој југословенској држави, Гаћеша је у овим монографијама отварао и разрешавао различите, а суштинске, проблеме њене дводеценијске историје. Темелећи своја истраживања на успешном повезивању аналитичког и синтетичког метода, које је врло добро познавао, настојао је да аграрно-поседовну структуру, мењање власничких односа, токове колонизације балканског живља у војвођанске равнице, социјалне, националне и државнополитичке проблеме који су из тога проистицали, прикаже као заокружене целине, у којима фактографско мноштво, препуно статистичких, цифарских и других (демографских и географских) показатеља, неће затамнити и прогутати суштину историјских процеса. Да би то постигао, чинио је уводе о аграрним приликама на тлу Војводине и кроз претходне – XVIII и XIX – векове. Кроз све то дуго време на његовој сцени су сви актери ових процеса: владајуће друштвено-политичке структуре, законодавство и правна регулатива, политичка питања, промена друштвених односа у аграру, сеоска сиротиња (аграрни интересенти), колонисти, велепоседници и њихови заштитници, домаћи и страни, односи међу људима у мешовитим срединама и нека друга питања. Заокружујући утисак и суд о трима поменутих монографијама о аграрној реформи и колонизацији у Војводини између два светска рата, Мирко Митровић је с правом закључио „да је Гаћеша... показао способност да савлада огромну материју и да је разложно и одмерено систематизује и обради“. Зато је оправдано „очекивати његову синтезу из ове историографске области“.

Уместо подухвата на изради синтезе о аграрном питању у Војводини од 1918. до 1941, Никола Гаћеша је наставио да истражује исте процесе у току Другог свет-

ског рата, а нарочито капитално питање њихових токова и исхода после њега. Реч је о књизи *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945–1948* (1948). Ако у њој није уопштио проблематику за подручје Војводине, он га је проширио и просторно, а унеколико и тематски. Обухватио је цео југословенски простор, разматрајући, критички и акрибично, релевантна историјска, економска, социјална, правна, дотакавши и национална и историјско-психолошка питања. Анализирајући их за сва тадашња југословенска подручја, проблемима аграрне реформе и колонизације, с разлогом је највише пажње посветио у Војводини. Свим тим анализама је, према оци Бранка Петрановића, дао „значајан допринос развоју економске историје“, као услова за „свако дубље изучавање најмногобројнијег социјалног слоја југословенског становништва“ оног времена – села и, колико комплексних толико и драматичних, збивања и ломова на њему у првим годинама после Другог светског рата. Кад је реч о Војводини, може се без претеривања рећи да је ова књига, заједно с монографијом Јелене Попов *Драма на војвођанском селу 1945–1953* (2001), разрешила основне проблеме аграрног питања у овој покрајини у почетним фазама социјалистичке политике на селу.

Све речено и истакнуто као врлина четири капиталне Гаћешине монографије, може се без остатка применити на обимни зборник тридесетак његових студија *Радови из аграрне историје и демографије*, публикован такође у издању Матице српске 1995. У њему је дат пресек његових најважнијих научних интересовања и праваца истраживања, али се мора додати да су она превазишла аграрно-демографску проблематику и током година се ширила и на друга економска и социјална подручја. Тако је он 2003. објавио историју угледне и данас живе хуманитарне организације „Привредник“ у којој је изложио њену делатност између два светска рата, њено насилно гушење у време владавине окупатора и квислинга у свим југословенским земљама, као и њену обнову и плодну делатност тек у Србији 90-их година XX века.

Један Гаћешин научни напор заслужује изузетно признање. Са групом од 25 вредних сарадника (историчара, финансијских стручњака, правника) он је као редактор, уз најдиректније лично стваралачко учешће, начинио прави научни подвиг: приредио је волуминозну *Историју банкарства у Војводини* (2001), праву реткост у нашој науци. Није непознато да финансијска активност најочигледније сведочи не само о кретању новца и делатности новчаних завода у једној држави, или одређеном подручју, већ и о његовом целокупном привредно-политичком и правном амбијенту. Овом књигом стручни читалац је то добрим делом и добио за близу три века историје данашњег војвођанског подручја.

Објавио је Никола Гаћеша 1999. године и једну корисну и прегледну историју глобалних привредних кретања у Војводини током XX века под насловом *Привредна комора Војводине 1919–1999*, у којој је анализирао настанак, развитак и делатност ове важне установе економског живота нашег краја. Иза себе је оставио две вредне књиге, које је Матица српска у кратком року после његове смрти предала јавности, као знак пијетета према свом заслужном члану. Прва која носи наслов *Земљишни и власнички односи у Војводини уочи Другој светској рата* и годину

издања 2007, доиста је својеврсно дело. Оно доноси два кључна документа о стању пољопривредног власништва у Дунавској бановини 1938. Препун статистичких и бројчаних података од места до места, први докуменат даје најразноврснија обавештења, не само о поседовној ситуацији, већ и о структури производње на приказаним поседима. У другом је сва ова поседовна структура дата распоређена према националној припадности њених власника, што је у предвечерје Другог светског рата имало наглашен значај. Стотинак страница ових докумената Гаћеша је неупоредивом истраживачком и ерудитском упорношћу и прецизношћу снабдео с још толико историјских, политичких и социјалних информација, коментара и анализа, као и географских карата, графичких показатеља и завршних упутстава за коришћење објављених докумената. Тиме је дао драгоцен допринос свакој врсти изучавања историје Војводине пред ратну катастрофу 1939–1945.

Последња књига Николе Гаћеше, такође посмртно објављена (2008), јесте *Историја фабрика цемента у Беоцину*. То је опет једно, не пригодно и свечарско, каква нису ретка у разним јубилејима, већ научно, на изворним документима засновано, дело које приказује настанак, развој и савремене мене у организацији и производњи једног од најважнијих индустријских погона Војводине од средине XIX века до наших дана.

Двема последњим књигама, Никола Гаћеша је заокружио свој научни опус и свој стваралачки век. То, наравно, није све што је иза себе оставио. Расуо је по угледним научним часописима, зборницима с научних скупова и стручним публикацијама мноштво чланака, прилога, приказа и бележака, писао је енциклопедијске одреднице, уџбенике, беседио на јавним трибинама. Његов одлазак са животне сцене оставио је празнину у можда најважнијем сегменту историјске науке (проучавању привреде и друштва) која ће врло тешко бити попуњена.

СЕЛЕКТИВНА БИБЛИОГРАФИЈА ДР НИКОЛЕ Л. ГАЋЕШЕ

Монографије:

- Аграрна реформа и колонизација у Бачкој 1918–1941**, Матица српска, Нови Сад 1968, 287 стр.
- Аграрна реформа и колонизација у Банату 1918–1941**, Матица српска, Нови Сад 1972, 420 стр.
- Аграрна реформа и колонизација у Срему 1918–1941**, Матица српска, Нови Сад 1975, 341 стр.
- Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945–1948**, Матица српска, Нови Сад 1984, 403 стр.
- Војводина у Народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији 1941–1945**, Филозофски факултет – Институт за историју Нови Сад 1984, 480 стр. (коауторство)
- Радови из аграрне историје и демографије**, Матица српска, Нови Сад 1995, 556 стр.
- Привредна комора Војводине (1919–1999): настанак, развитак и делатност**, Привредна комора Војводине, Нови Сад 1999, 325 стр.
- Историја банкарства у Војводини**, Матица српска, Војвођанска банка, Нови Сад 2001, 863 стр. (коаутор и уредник)
- Српско привредно друштво „Привредник“ (1914–1997)**, (коауторство са Татјаном Пивнички-Дринић), Матица српска, Нови Сад 2004, 153 стр.
- Новосадска банка 1864–2004**, Новосадска банка, Нови Сад 2005, 135 стр.
- Земљишни власнички односи у Војводини уочи Другог светског рата**, Матица српска, Нови Сад 2007, 177 стр.
- Историја фабрике цемента у Беочину**, Матица српска, Нови Сад 2008, 202 стр.

Каталози изложби:

Аграрна реформа и колонизација у Војводини 1945–1948, Музеј Војводине, Нови Сад 1995, 16 стр.

Пола века од аграрне реформе и колонизације Војводине, Музеј Војводине, Нови Сад 1995, 16 стр.

Музеј Војводине. Стална поставка: водич, 2, Новија историја, Музеј Војводине, Нови Сад 2000, 300 стр.

Уџбеници:

Историја: за I разред средње школе, Покрајински завод за издавање уџбеника, Нови Сад 1975, 288 стр. (коауторство са Милутином Перовићем, Чедомиром Поповим, Лазаром Ракићем и Калманом Чехаком)

Istoria: pentru clasa I a şcolii medii, Покрајински завод за издавање уџбеника, Нови Сад 1975, 287 стр. (коауторство са Милутином Перовићем, Чедомиром Поповим, Лазаром Ракићем и Калманом Чехаком)

Dejepis: pre 1. ročník strednej školy, Покрајински завод за издавање уџбеника, Нови Сад 1975, 267 стр. (коауторство са Милутином Перовићем, Чедомиром Поповим, Лазаром Ракићем и Калманом Чехаком)

Történelem: a középiskolák I. osztálya számára, Покрајински завод за издавање уџбеника, Нови Сад 1975, 278 стр. (коауторство са Милутином Перовићем, Чедомиром Поповим, Лазаром Ракићем и Калманом Чехаком)

Историја: за I разред заједничког средњег васпитања и образовања, Покрајински завод за издавање уџбеника, Нови Сад 1980, 288 стр.

Történelem: az egységes középfokú nevelés és oktatás I. osztálya számára, Завод за издавање уџбеника, Нови Сад 1981, 278 стр.

Историја цивилизације: за III разред усмереног образовања за струку делатности у област културе и јавног информисања и преводилачку и архивско-музејску струку, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1982, 198 стр. (коауторство са Милутином Перовићем, Душанком Динић-Кнежевић и Лазаром Ракићем)

Történelem: az egységes középfokú nevelés és oktatás I. osztálya számára, Завод за издавање уџбеника, Нови Сад 1986, 278 стр.

Историја: за I разред усмереног образовања културолошко језичке, правно-биротехничке, просветне и драмске струке, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, Завод за издавање уџбеника, Нови Сад 1988, 207 стр. (коауторство са Душанком Динић-Кнежевић, Новицом Бојовићем, Радиславом Шпадијером и Радисавом Кољенишићем)

Историја: за први разред гимназије и први разред стручних школа: (културолошки техничар, правни техничар, биротехничар и техничар друштвене самозаштите), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, Завод за изда-

вање уџбеника, Нови Сад 1990, 207 стр. (коауторство са Душанком Динић-Кнежевић, Новицом Бојовићем, Радиславом Шпадијером и Радисавом Кољеншићем)

Историја: за II разред усмереног образовања свих струка изузев културолошко-језичке, правно-биротехничке, просветне и драмске, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, Завод за издавање уџбеника, Нови Сад 1990, 195 стр. (коауторство са Душаном Живковићем и Љубицом Радовић)

Историја: за II разред четворогодишњих стручних школа, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, Завод за издавање уџбеника, Нови Сад 1991, 280 стр. (коауторство са Душаном Живковићем и Љубицом Радовић)

Историја: за III разред гимназије природно-математичког смера и IV разред гимназије општег и друштвено-језичког смера, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, Завод за издавање уџбеника, Нови Сад 1992, 327 стр. (коауторство са Душаном Живковићем и Љубицом Радовић)

Историја: за 8. разред основне школе, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1993, 163 стр. (коауторство са Љиљаном Младеновић-Максимовић и Душаном Живковићем)

Történelem: az általános iskolák 8. osztálya számára, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1993, 163 стр. (коауторство са Љиљаном Младеновић-Максимовић и Душаном Живковићем)

Istoria: pentru clasa a VIII-a a şcolii elementare, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1993, 163 стр. (коауторство са Љиљаном Младеновић-Максимовић и Душаном Живковићем)

Историја: за III разред гимназије природно-математичког смера и IV разред гимназије општег и друштвено-језичког смера, 2. прерађено издање, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1994, 271 стр. (коауторство са Душаном Живковићем и Љубицом Радовић)

Historia: për klasën III të gjimnazit drejtimi matematikoro-natyror dhe për klasën IV të gjimnazit drejtimi i përgjithshëm e gjuhësoro-shoqëro, Enti i arsimit, Podgoricë 1995, 286 стр. (коауторство са Душаном Живковићем и Љубицом Радовић)

Чланци и расправе:

Земљишни односи у Војној граници од половине XVI–XIX века, Задружни архив, књ. 5, Нови Сад 1957, стр. 19–38.

О подвозу или форшпану: прилог изучавању феудалних односа у Војводини, Зборник за друштвене науке МС, 17 (1957), стр. 96–103.

Prilog proučavanju agrarne reforme u banjalučkom okrugu posle Prvog svetskog rata, Putevi, časopis za književnost i kulturu, 2, Banja Luka 1962, str. 190–205.

Naseljavanje Kaća i Budisave posle Drugog svetskog rata i prilagođavanje naseljeničkog stanovništva novoj geografskoj sredini, Prilozi i građa za poznavanje naselja i naseljavanja Vojvodine, Matica srpska, Novi Sad 1964, 11–23.

- О utvrđivanju objekata agrarne reforme na veleposjedu grofa Ivana Draškovića 1935. godine**, Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije, vol. 5, Zagreb 1964, str. 71–87.
- Поседовни односи у Војводини пред Први светски рат, Југословенски народи пред Први светски рат**, Посебна издања САНУ, Одељење друштвених наука, књ. 61, Београд 1967, стр. 160–180.
- Prilog proučavanju agrarno-posedovne strukture i agrarnih prilika u Vojvodini u vreme stvaranja Jugoslavije**, Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske monarhije i stvaranja jugoslavenske države, Zagreb, 27–28. prosinca 1968. godine, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1969, стр. 263–273.
- Др Никола Милутиновић**, Зборник за историју МС, 1 (1970), стр. 190–195. (некролог)
- КПЈ и аграрно питање у Југославији између два светска рата, с посебним освртом на Војводину**, Истраживања, 1 (1971), стр. 11–27.
- Opšta obeležja agrarne reforme i kolonizacije u Vojvodini između dva svetska rata**, Jugoslovenski istorijski časopis, 3–4 (1973), стр. 171–180.
- Прилог проучавању улоге Сретена Вукосављевића у провођењу колонизације у Војводини послје Другог свјетског рата**, Историјски записи, књ. 32 (1975/1) Титоград 1975, стр. 151–164.
- Шајкашка између два светска рата – привредне, социјалне, политичке и просветне прилике**, Шајкашка, св. 2, (уредник Славко Гавриловић), Матица српска, Војвођански музеј, Нови Сад 1975, стр. 429–498.
- Немци у аграрној реформи и власништву обрадивог земљишта у Војводини 1919–1941**, Зборник за историју МС, 13 (1976), стр. 71–94.
- Rusini između dva svetska rata**, Godišnjak Društva istoričara SAP Vojvodine, (1977), стр. 275–308.
- Специфичности друштвене структуре у Војводини између два светска рата**, Зборник за историју МС, 17 (1978), стр. 85–99.
- Концепција Комунистичке партије Југославије о аграрном питању и сељаштву током Народноослободилачког рата и Социјалистичке револуције (1941–1945)**, Зборник за историју МС, 19 (1979), стр. 9–48.
- Промене у аграрно-поседовним односима и имиграциона померања у Војводини 1943**, Зборник за историју МС, 21 (1980), стр. 57–68.
- Привреда Војводине између два светска рата**, Зборник за историју МС, 22 (1980), стр. 83–110.
- Један документ о спровођењу колонизације у Југославији после Другог светског рата**, Зборник за историју МС, 28 (1983), стр. 161–200.
- Сретен Вукосављевић и примена Закона о ревизији од 3. августа 1945. на Косову**, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, XI, 21, 22. и 23. јуни 1985, Пријепоље, (уредник Петар Влаховић), Заједница културе: Дом револуције, Пријепоље, 1986, стр. 29–40.

- Аграрна реформа у Надаљу у Бачкој између два светска рата**, Зборник МС за историју, 35 (1987), стр. 155-174.
- Agrarni programi građanskih političkih partija u Jugoslaviji između dva svetska rata**, Jugoslovenski istorijski časopis, 1-2 (1987), стр. 93-140.
- Став Сретена Вукосављевића према расподјели републичких насељеничких квота и рејона у Војводини 1945. године**, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, XII, Пријепоље 18, 19, 20. јуни 1987. године, (уредник Петар Влаховић), Заједница културе: Дом револуције, Пријепоље 1988, стр. 61-69.
- Jugoslovenska agrarna politika od 1918. do danas**, Jugoslovenski istorijski časopis, 1-4 (1989), стр. 157-158.
- Osnivanje i delatnost Saveza stočarskih odgajivačkih zadruga u Novom Sadu (1935-1941)**, Acta historico-oeconomica Jugoslaviae, 15 (1989), стр. 77-99.
- Settlement of Kosovo and Metohija after World War I and the Agrarian Reform**, Kosovo – past and present, (Gordana Filipović, ed.), Review of International Affairs, Belgrade 1989, стр. 100-110.
- Насељавање Косова и Метохије после Првог светског рата и аграрна реформа**, Косово, (уредник Гордана Филиповић), Међународна политика, Београд 1989, стр. 95-106.
- Српско задругарство у Хрватској и Славонији од 1897. до 1918**, Зборник о Србима у Хрватској, 1 (1989), стр. 133-171.
- Актуелност једног документа о Косову: документ из 1945. о разговору Сретена Вукосављевића са Фадилџом Хоџом и Душаном Мугошом о проблему предратних колониста на Косову и Метохији**, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, XIII, 16, 17. и 18. јуни 1989, Пријепоље (уредник Петар Влаховић), Фонд за културу, Пријепоље 1990, стр. 111-115.
- Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine u Vojvodinu 1945-1948**, Migracije i Bosna i Hercegovina, naučni skup, Sarajevo 26. i 27. 10. 1989. god., Opredjeljenja, Sarajevo 1990, str. 5-140.
- Vojvodanski Slovaci u agrarnoj reformi od 1945. do 1948**, Poľnohospodárske tradície vojvodinských Slovákov, (redakcia Miroslav Krivák, Samuel Čelovsky, Ján Kišgeci), Spolok vojvodinských slovakistov, Obzor, Novi Sad 1990, стр. 96-106.
- Крајишке земљишне заједнице и имовне општине у аграрној реформи 1919-1941, 1945-1948. и њихово укидање**, Зборник МС за историју, 41 (1990), стр. 88-107.
- Привредни односи Југославије и Албаније 1945-1948**, Зборник МС за историју, 42 (1990), стр. 87-127.
- Колонизација Срба и Црногораца у Краљевини Југославији и ФНРЈ (1918-1948)**, Сеобе српског народа, (уредник Драгутин Ранковић), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1990, стр. 111-126.
- Земљишни поседи фрушкогорских манастира у аграрној реформи после првог и другог светског рата**, Фрушкогорски манастири. Југословенски научни скуп

- Валоризација и заштита фрушкогорских манастира, 21. и 22. април 1988, Нови Сад, Завод за заштиту споменика културе Војводине, Нови Сад 1990, стр. 223–230.
- Друга српска земљорадничка задруга у Јаворњу (1929–1941)**, Двор на Уни, (главни уредник Миле Јока), Скупштина општине, Двор на Уни 1991, стр. 264–270.
- Привредни односи Југославије и Албаније 1945–1948**, Становништво словенског поријекла у Албанији, (уредник Јован Р. Бојовић), Историјски институт СР Црне Горе, Титоград 1991, стр. 991–1035.
- Аграрна реформа и колонизација на територији кикиндске општине 1918–1941**, Зборник МС за историју, 46 (1992), стр. 49–96.
- Вукосављевићева схватања земљишних заједница и крајишких имовних општина**, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, XIV, Пријепоље 14, 15. и 16. јуна 1991, (уредник Петар Влаховић), Фонд за културу општине, Пријепоље 1992, стр. 17–23.
- Демографске и социјалне прилике у време присаједињења Војводине Краљевини Србији 1918. године**, Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918, (уредник Милутин Смиљанић), Музеј Војводине, Институт за историју Филозофског факултета, Нови Сад 1993, стр. 49–57.
- Прилог проучавању насељавања Срба оптаната из Румуније у Југославију између два светска рата**, Темишварски зборник, 1 (1994), стр. 107–118.
- Посета Јад Вашему**, Летопис Матице српске, год. 171, књ. 455, св. 4 (април 1995), стр. 740–744.
- Став Николе Пашића према аграрној реформи и колонизацији после Првог светског рата у Југославији**, Никола Пашић – живот и дело, (редактор Василије Крестић), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1997, стр. 367–376.
- Метанастасичка кретања у југословенским земљама за време Другог светског рата**, Други свјетски рат – 50 година касније. Том 1. (редакциони одбор Владо Стругар... ет ал.), Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица; Српска академија наука и уметности, Београд 1997. (Научни скупови; књ. 43. Одјељење друштвених наука; књ. 18), стр. 365–376.
- Српске новчане установе у другој половини XIX и почетком XX века у Хрватској и Славонији**, Зборник о Србима у Хрватској, 4 (1999), стр. 117–141.
- Поводом напада НАТО-а на Југославију**, Настава историје, 9 (1999), стр. 32.
- О аграрној реформи у новијој историји Војводине**, Настава историје, 15 (2002), стр. 71–89.
- Демографски и аграрно-поседовни односи у Тителу од укидања Шајкашког батаљона (1873) до Другог светског рата (1941)**, Тителски летопис са календаром за 2005 годину, књ. 2 (2004), стр. 69–90.
- Визионарство оснивача „Привредника“**, Летопис Матице српске, год. 183, књ. 479, св. 5 (мај 2007), стр. 960–962.

Предговори:

Јован Ердељановић, Срби у Банату: етнолошка истраживања. Део 1, Насеља и становништво, Матица српска, Нови Сад 1986, стр. 5–11.

Јован Ердељановић, Срби у Банату: насеља и становништво, Матица српска, Прометеј, Нови Сад 1992, стр. 7–20.

Прикази, критике:

Историски часопис: II–V, Зборник за друштвене науке МС, 15 (1956), стр. 137–139.

Грађа из земунског архива – књига I, 1804–1808, Београд 1955, Зборник за друштвене науке МС, 15 (1956), стр. 142–143.

Задружни архив 3, Нови Сад 1955, Зборник за друштвене науке МС, 15 (1956), стр. 148–150.

Vasa Pelagić i Vojvodina, Istorijски arhiv Pokrajinskog komiteta SKS za Vojvodinu, (Izbor i objašnjenja Dr. K. Milutinovića), N. Sad, 1956, Историјски гласник, 1–2 (1957), стр. 128–129.

Spomenica Ilarionu Ruvarcu, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Novi Sad 1955 god., Историјски гласник, 1–2 (1957), стр. 140.

Никола Радојчић: Из прошлости Војводине, 1, Нови Сад 1956, Зборник за друштвене науке МС, 16 (1957), стр. 147–148.

The Arabs in history – by Bernard Lewis, London 1950, Зборник за друштвене науке МС, 16 (1957), стр. 148–150.

Историјски часопис, VI (Орган Историског института САН), Београд, 1956, Зборник за друштвене науке МС, 17 (1957), стр. 153–154.

Из српске прошлости, (1–25), Београд (Просвета), 1952–1956, Зборник за друштвене науке МС, 16 (1957), стр. 156–158.

Рад војвођанских музеја, 4, Нови Сад – 1955, Зборник за друштвене науке МС, 18 (1957), стр. 155–156.

Зборник Филозофског факултета Београд, (I/1948, II/1952, III/1955), Зборник за друштвене науке МС, 18 (1957), стр. 156–158.

Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине (I/1949; II/1950; IV/1952; V/1955; VI/1954; VII/1956), Зборник за друштвене науке МС, 18 (1957), стр. 158–160.

Годишњак Музеја града Београда, (I/1954, II/1955; III/1956), Зборник за друштвене науке МС, 18 (1957), стр. 160–162.

Историјски преглед, орган Савеза историјских друштава ФНРЈ, број 1–2, Загреб 1957, Зборник за друштвене науке МС, 19 (1958), стр. 148–149.

- Турски извори о Српској револуцији 1804, Књ. I, Списи Царске канцеларије 1789–1804, (уредио и превео Хазим Шабановић), Београд 1956, Зборник за друштвене науке МС, 20 (1958), стр. 149–150.**
- Грађа за проучавање споменика културе Војводине, I, Нови Сад 1957, Зборник за друштвене науке МС, 20 (1958), стр. 150–151.**
- Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књига II, Нови Сад 1957, Зборник за друштвене науке МС, 20 (1958), стр. 151–152.**
- Задружни архив Војводине, бр. 4, Нови Сад, 1956, Зборник за друштвене науке МС, 20 (1958), стр. 153–154.**
- Историјски часопис, Орган Историјског института САН, књига VII, Београд 1957, Зборник за друштвене науке МС, 20 (1958), стр. 156–158.**
- Историјски преглед, Орган Савеза историјских друштава ФНРЈ, бр. 3, Загреб 1957, Зборник за друштвене науке МС, 20 (1958), стр. 158–159.**
- Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине, VIII, Сарајево 1956, Зборник за друштвене науке МС, 21 (1958), стр. 131–133.**
- Љ. Дурковић-Јакшић, Србијанско-црногорска сарадња (1830–1851), Београд 1957, Зборник за друштвене науке МС, 21 (1958), стр. 133–134.**
- Глигор Станојевић: Шћепан Мали, Београд 1957, Зборник за друштвене науке МС, 21 (1958), стр. 134–135.**
- Историјски гласник (Орган Историјског друштва НР Србије) бр. 1–2, Београд, 1957, Зборник за друштвене науке МС, 21 (1958), стр. 141–142.**
- Славко Гавриловић, Грађа за привредну и друштвену историју Срема почетком XIX stoleћа, Нови Сад 1958, Зборник за друштвене науке МС, 23 (1959), стр. 128–130.**
- Виктор Новак, Фрањо Рачки, Београд 1958, Зборник за друштвене науке МС, 23 (1959), стр. 130–131.**
- Споменица Јаше М. Продановића, Београд 1958, Зборник за друштвене науке МС, 23 (1959), стр. 131–133.**
- В. Радовановић, Јован Цвијић, Београд 1958, Зборник за друштвене науке МС, 23 (1959), стр. 133–135.**
- Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књига III, Нови Сад 1958, Зборник за друштвене науке МС, 23 (1959), стр. 136–137.**
- Историјски преглед, орган Савеза историјских друштава ФНРЈ, број 1, 2, 3–4 Загреб 1958, Зборник за друштвене науке МС, 23 (1959), стр. 137–139.**
- С. Симић, Ватикан против Југославије – Прекрштавање Срба за време Другог светског рата – Туђинске комбинације око НДХ, Титоград 1958, Зборник за друштвене науке МС, 25 (1960), стр. 182–184.**
- М. Ђуровић, Трговачки капитал у Црној Гори у другој половини XIX и почетком XX века, – Цетиње 1958, Цетиње 1959, Зборник за друштвене науке МС, 25 (1960), стр. 184–185.**

- Историјски часопис, Орган Историјског института Српске академије наука, VIII, Београд 1959, Зборник за друштвене науке МС, 25 (1960), стр. 185–186.**
- Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе АП Војводине, Грађа за проучавање споменика културе Војводине, II, Нови Сад 1958, Зборник за друштвене науке МС, 25 (1960), стр. 187–188.**
- М. Ерић, Аграрна реформа у Југославији 1918–1941. год., Сарајево 1958, Зборник за друштвене науке МС, 26 (1960), стр. 138–139.**
- Фердо Чулиновић, Слом старе Југославије, Загреб 1958, Зборник за друштвене науке МС, 26 (1960), стр. 139–140.**
- Архивски вјесник, I, Загреб 1959, Зборник за друштвене науке МС, 26 (1960), стр. 142–143.**
- Историјски записи, (Орган Историјског института НР Црне Горе и Историјског друштва НР Црне Горе), 1–2, Титоград 1959, Зборник за друштвене науке МС, 27 (1960), стр. 5–32.**
- Zaključci Hrvatskog sabora, (I–1631–1693; II–1693–1713), Zagreb 1958, Зборник за друштвене науке МС, 27 (1960), стр. 128.**
- Хисторијски зборник, 1–4, Орган Повијесног друштва Хрватске, Загреб 1957, Зборник за друштвене науке МС, 27 (1960), стр. 153–154.**
- Љубо Божић, Аграрна политика са основама земљорадничког задругарства, Сарајево 1960, Зборник за друштвене науке МС, 31 (1962), стр. 170–173.**
- Зборник за друштвене науке 31/1962, 32–33/1962, 34/1963, 35/1963, 36/1963, Jugoslovenski istorijski časopis, 3 (1964), стр. 138–141.**
- Istorijski radovi u Godišnjaku Filozofskog fakulteta u Novom Sadu I–VII, 1956–1963, Jugoslovenski istorijski časopis, 1 (1965), стр. 130–134.**
- Rad vojvođanskih muzeja, I–X (1952–1962), Jugoslovenski istorijski časopis, 3 (1965), стр. 143–146.**
- Građa za istoriju naroda Vojvodine, Izdanja Istorijeskog arhiva APV u Sremskim Karlovcima, Jugoslovenski istorijski časopis, 3–4 (1966), стр. 149–151.**
- Zrenjanin, izd. Skup. opštine Zrenjanin, Zrenjanin 1966, Jugoslovenski istorijski časopis, 1–4 (1967), стр. 318–319.**
- Vojvodina 1941.: skup istoričara u Subotici 9. i 10. decembra 1966, Prilozi za istoriju socijalizma, 4 (1967), стр. 579–588.**
- T. Avramović, Privreda Vojvodine od 1918. do 1929/30. godine s obzirom na stanje pre prvog svetskog rata, Matica Srpska, Novi Sad 1965, Jugoslovenski istorijski časopis, 1–4 (1967), стр. 320–321.**
- Ivan Jakšić, Iz popisa stanovništva Ugarske početkom XVIII veka, Redakcija: dr Slavko Gavrilović, izdanje Vojvođanskog muzeja, Novi Sad 1966, Jugoslovenski istorijski časopis, 1–2 (1968), стр. 173–174.**
- Институт за изучавање историје Војводине, Историјски гласник, 1 (1969), стр. 154–156.**

- Марко Малетин, *Садржај Летописа Матице српске 1825–1950, I*, Нови Сад 1968, Зборник за друштвене науке МС, 52 (1969), стр. 143–145.
- Kratak pregled razvitka revolucionarnog radničkog pokreta u Vojvodini 1870–1950, *Istorijski arhiv Pokrajinskog komiteta SK Vojvodine*, Novi Sad 1969, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1–2 (1970), стр. 214.
- Ivan Jakšić, *Iz popisa stanovništva Ugarske početkom XVIII veka, II*, Vojvođanski muzej, Novi Sad 1968, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 3–4 (1970), стр. 224–225.
- Сремска Митровица (Syrmium), *Сремска Митровица 1969*, Зборник за историју МС, (1970), стр. 171.
- С. Гавриловић, *Рума – трговиште у Срему 1718–1848/49*, Нови Сад 1969, Зборник за историју МС, 3 (1971), стр. 178–180.
- Тодор Стојков, *Опозиција у време Шестојануарске диктатуре 1929–1935*, Београд 1969, Зборник за историју МС (1971), стр. 183–185.
- Branislav Gligorijević: *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1970, Зборник за историју МС, 3 (1971), стр. 185–187.
- Славко Гавриловић, *Из књижевно-историјске преписке митрополита Стратимировића*, Зборник МС за књижевност и језик бр. 15, 102–114, 226–283; бр. 16, 125–141, 292–307; бр. 17, 111–128, 275–290; бр. 18, 532–550, Зборник за историју МС, 5 (1972), стр. 222.
- К. Čehak, *Radnički pokret u Banatu do osnivanja Socijaldemokratske partije Ugarske 1868–1890*, Novi Sad 1971, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1–2 (1972), стр. 139–141.
- Igor Karaman, *Privreda i društvo Hrvatske u XIX stoljeću*, Zagreb 1972, Зборник за историју МС, 8 (1973), стр. 207–208.
- Далмација 1870. *Радови са знанственог скупа у поводу стогодишњице побједе Народне странке на изборима за Сабор Далмације, Шибеник – Задар*, студени 1970, Задар 1972, Зборник за историју МС, 8 (1973), стр. 200–204.
- Чедомир Попов, *Француска и Србија 1871–1878*, САНУ, Посебна издања, књ. CDLXXIII, *Одељење историјских наука*, књ. 3, Београд 1974, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 3–4 (1974), стр. 255–257.
- В. Крестић, Н. Петровић, *Протокол кнеза Милоша Обреновића 1824–1825*, Београд 1973, Зборник за историју МС, 9 (1974), стр. 186–187.
- И. Јакшић, *Из пописа становништва Угарске почетком XVIII века, III*, Нови Сад 1974, Зборник за историју МС, 12 (1975), стр. 228.
- Андреј Митровић: *Време нетрпљивих, Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, Београд 1974, Зборник за историју МС, 12 (1975), стр. 233–234.
- Историја Београда, I–III*, Београд 1974, Зборник за историју МС, 13 (1976), стр. 225–228.

- Међународни научни скуп Велике силе и Србија пред Први светски рат одржан 13–15. септембра 1974, Београд 1976, Зборник за историју МС, 15 (1976), стр. 207–210.**
- Светска економска криза 1929–1934. године и њен одраз у земљама Југоисточне Европе, Београд 1976, Зборник за историју МС, 15 (1977), стр. 213–216.**
- Поводом написа У корак са временом објављеног на страницама новосадског Дневника, Зборник за историју МС, 16 (1977), стр. 237–245. (полемика)**
- Чедомир Попов, Србија на путу ослобођења. Борба за политички преображај и државну независност 1868–1878., Београд 1980, Зборник за историју МС, 22 (1980), стр. 174–175.**
- С. Д. Милошевић: Избеглице и пресељеници на територији окупиране Југославије, Институт за савремену историју, Београд 1981, Зборник за историју МС, 24 (1981), стр. 213–214.**
- В. Стојанчевић: Србија у време Првог устанка 1804–1813, Лесковац 1980, Зборник за историју МС, 24 (1981), стр. 214–216.**
- Лазар Ракић: Радикална странка у Војводини 1902–1919, Нови Сад 1983, Зборник МС за историју, 29 (1984), стр. 200–202.**
- С. Гавриловић: Митровица, трговиште у Срему XVIII и XIX века (1716–1848), Београд 1984, Зборник МС 31 (1985), 175–176.**
- А. Раденић, К. Чехак, Ш. Месарош: Раднички покрет у Војводини до краја Првог светског рата, Историја Савеза комуниста Војводине, I том, Нови Сад 1984, Зборник МС за историју, 31 (1985), стр. 179–181.**
- М. Зечевић, На историјској прекретници. Словенци у политици југословенске државе 1918–1929. Књ. 1, Ljubljana, Београд 1985, Зборник МС за историју, 33 (1986), стр. 204–206.**
- Лазар Ракић, Јаша Томић (1856–1922), Нови Сад 1986, Зборник МС за историју, 35 (1987), стр. 215–217.**
- Б. Петрановић, М. Зечевић, Југословенски федерализам – идеје и стварност I, II, Београд 1987, Зборник МС за историју, 36 (1987), стр. 219–221.**
- Академија наука СССР-а. Институт за економику светског социјалистичког система: Аграрни односи у социјалистичким земљама, Москва 1984, Зборник МС за историју, 37 (1988), стр. 212–214.**
- Поводом двеју новијих књига о сељаштву, Зборник МС за историју, 39 (1989), стр. 175–183.**
- К. Милутиновић, Студије из српске и хрватске историографије, Нови Сад 1986, Зборник МС за историју, 39 (1989), стр. 184–185.**
- Чедомир Попов, Грађанска Европа, I, II. Историја Европе, Нови Сад 1989, Зборник МС за историју, 40 (1989), стр. 209–211.**
- Александар Форишковић (1932–1990): in memoriam, Истраживања, 13 (1990), стр. 313–314.**

- Маријан Матицка, Аграрна реформа и колонизација у Хрватској 1945–1948, Загреб 1990, Зборник МС за историју, 42 (1990), стр. 217–218.**
- Вера Кржишник-Букић, Политика КПЈ према аграрном и сељачком питању на подручју Босанске Крајине 1945–1948., Бања Лука 1988, Зборник МС за историју, 42 (1990), стр. 218–221.**
- Бранко Петрановић, Србија у Другом светском рату 1939–1945, Београд 1992, Летопис МС, год. 168, књ. 450, св. 5 (нов. 1992), стр. 664–672.**
- Српски гласови из Хрватске, Летопис Матице српске, год. 171, књ. 456, св. 4 (окт. 1995), стр. 578–581.**
- Са промоције првог броја часописа Настава историје пред скупом у Матици српској, 11. априла 1995. године, Настава историје, 2 (1995), стр. 241–242.**
- Томислав Богавац, Нестајање Срба, Ниш 1994, Настава историје, 2 (1995), стр. 213–217.**
- Јован Рашковић, Душа и слобода, Нови Сад 1995, Рад Музеја Војводине, 37–38 (1996), стр. 341–343.**
- Звоцимир Голубовић, Шарварска голгота, Нови Сад 1994, Рад Музеја Војводине, 37–38 (1996), стр. 339–341.**
- Од српске народне збирке до Музеја Војводине 1847–1997, Нови Сад 1998, Рад Музеја Војводине, 40 (1998), стр. 301–305.**
- Чедомир Попов, О историји и историчарима. Нови Сад 1999, Настава историје, 10 (1999), стр. 151–153.**
- Бранислав Маровић, Сточарство Црне Горе 1860–1953, Подгорица 1998, Зборник МС за историју, 59–60 (1999), стр. 255–257.**
- Љубивоје Церовић, Срби у Словачкој, Бачки Петровац – Нови Сад 1999, Зборник МС за историју, 61/62 (2000), стр. 289–291.**
- Љубодраг Димић, Србија у Југославији, Историја српске државности, књ. III, Нови Сад 2001, Зборник МС за историју, 63/64 (2001), стр. 309–312.**
- Свестрана слика значајног раздобља, Летопис Матице српске, год. 177, књ. 467, св. 6 (јун 2001), стр. 898–904.**
- Љубав према старини, експонатима и збиркама, Младенко М. Кумовић, Музеји у Војводини 1847–1997, Нови Сад 2001, Летопис Матице српске, год. 177, књ. 468, св. 1–2 (јул–авг. 2001), стр. 189–194.**
- Љубодраг Димић, Србија у Југославији, Историја српске државности, књ. III, Нови Сад 2001, Зборник МС за историју, 65–66 (2002), стр. 291–295.**
- Петар В. Крстић, Српско привредно друштво „Привредник“ (1897–1918), Београд 2002, Зборник МС за историју, 65–66 (2002), стр. 336–338.**
- Љубомирка Кркљуш, Правна историја српског народа, Нови Сад 2002, Зборник МС за историју, 67–68 (2003), стр. 267–271.**
- Тома Миленковић, Калмици у Србији, Београд 1998, Зборник МС за историју, 67–68 (2003), стр. 278–279.**

- Милица Миленковић, Тома Миленковић, Запошљавање у Србији од зачетка до ослобођења земље 1944. Књ. 1, Београд 2002, Зборник МС за историју, 67–68 (2003), стр. 279–280.**
- Акику Шимизу, Немачка окупација српског Баната 1941–1944, (Akiku Shimizu: Die deutsche Okkupation des serbischen Banats 1941–1944), Минстер 2003, Зборник МС за историју, 67–68 (2003), стр. 280–283.**
- Душан Узелац, Лика и Срби медачке општине, Београд 2004, Зборник МС за историју, 67–68 (2003), стр. 283–285.**
- Јелена Попов, Драма на војвођанском селу (1945–1952). Обавезни откуп пољопривредних производа, Нови Сад 2002, Споменица Историјског архива „Срем“, 2 (2003), стр. 163–168.**
- Стојан Бербер, Историја сомборског здравства, Нови Сад 2004, Зборник МС за историју, 69–70 (2004), стр. 337–338.**
- Слово Лазе Ракића на промоцији књиге о Надаљу, Свеске Матице српске. Серија друштвених наука, 11 (44) (2005), стр. 32–36.**
- Владан Гавриловић, Земљишна књига села Вогањ (1785–1840), Сремска Митровица 2004, Зборник МС за историју, 74 (2006), стр. 190–192.**

АГРАРНА РЕФОРМА У СТАРОМ БЕЧЕЈУ 1918–1941*

Сажетак: Аутор на једном микроплану, какав је Стари Бечеј (данас Бечеј), доноси конкретне историјске податке о начину спровођења аграрне реформе после Првог светског рата, истичући сву сложеност проблема у овој вишенационалној средини (српско-мађарској), али и проблем велепоседа Богдана Дунђерског и Еуфемије Јовић.

Кључне речи: аграрна реформа између два светска рата, Стари Бечеј, аграрно законодавство, аграрни интересенти, национална структура беземљаша у Старо-бечејском срезу.

О аграрно-поседовним односима у Старом Бечеју у току Првог светског рата нису сачувани најрелевантнији подаци. Извесно је да су и они произлазили из оновремене угарске аграрно-поседовне структуре у којој су поред најраспрострањенијег ситног сељачког поседа (од 0 до 10 к.ј.) биле веома изразите две крајности: на једној страни беземљаша, а на другој страни средњи (10 до 100 к.ј.) и велики земљишни поседи (изнад 100 к.ј.).

Положај већине сељака у Угарској од 1910. до 1914. погоршаван је, између осталог, и претварањем средњих поседа у ситне и њиховим даљим уситњавањем,

* Овај необјављени рукопис др Николе Л. Гаћеше био је рад за необјављену монографију Старог Бечеја рађену као велики мултидисциплинарни пројекат осамдесетих година прошлог века на којем су радили и историчари: академик Славко Гавриловић, Лазар Ракић, Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Ранко Кончар, Александар Касаш, Јован Медурић и други. Пронашао сам га (А. К.) када ми је непосредно пред своју смрт писмено завештао све своје исписе, необјављену архивску грађу и сигнатуре војвођанских архива и архива бивше СФРЈ везане за економску историју, посебно Баната, истичући на крају своје Изјаве: „да сам ову одлуку донео на основу уверења да ће моја стручна заоставштина настала током полувековног рада њоме бити најцелисходније искоришћена у интересу историјске науке”. У Н. Саду 13. 11. 2006. Подносилац Изјаве проф. др Никола Л. Гаћеша, с.р.

што је било последица наслеђивања и деоба, а још више продаје појединих парцела за дугове и неплаћен порез. Имајући у виду баш такве околности, М. Кошић је утврдио да је у Војводини 1910. од укупног броја становника било 38,3% беземљаша.¹

То нас упућује на недвосмислен закључак о актуелности аграрног и сељачког проблема у Војводини уочи Првог светског рата.

Разумљиво је да су застарели и за већину сељаштва неповољни аграрно-поседовни односи у Војводини током Првог светског рата, а особито под утицајем руских револуционарних збивања 1917, доспели у велику кризу, коју су поред социјалних супротности истовремено карактерисале и националне супротности. Антиратно и револуционарно расположење сиромашног сељаштва крајем 1917. и током 1918. изражавало се акцијама тзв. зеленог кадра и логоша које су сачињавали углавном сељаци војни бегунци а биле су уперене против представника власти, трговаца и власника великих земљишних поседа. Те акције, којих је било и у Старом Бечеју, кулминирале су крајем 1918, дакле у доба распада Аустро-Угарске и настанка Краљевине СХС.² Није нимало изненађујуће што су у тим превратним временима у појединим бачким местима, а особито у суседној бунтовној Шајкашкој, заједнички иступали Јаша Томић и Павле Татић, представници војвођанских радикала и социјалдемократа, у циљу стишавања револуционарно расположеног сељаштва. У ствари, сељаштво је настојало да једним залетом, у суштини неорганизованим, измени аграрно-поседовну структуру у своју корист, али оно у томе, из вишеструких разлога, није успело.³ Интересантно да су у *Слободи*, социјалдемократском листу у Новом Саду, овако оцењивани неорганизовани покушаји сељака да измене аграрно-поседовну структуру у своју корист: „Маса је научила да пљачка и развлачи. Њој се ослатило да олако живи и ужива... то је анархија, то је болшевизам који не води добру“,⁴ а истовремено исте оцене налазимо и у извештајима војводе Ђојовића, команданта Прве армијске области у Новом Саду.⁵

* * *

У таквим друштвеним околностима, државне власти Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца непосредно после стварања заједничке државе југословенских народа (1. децембра 1918), одлучиле су да предузму одговарајуће мере ради стишавања сељачког нерасположења и придобијања сељака за мењање постојеће аграр-

¹ Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија*, књ. 1, Загреб 1925, 8.

² Д. Кецић, *Октобарска револуција и аграрно-сељачки покрет у Војводини током 1918. и њојшћом 1919*, Зборник за друштвене науке Матице српске, бр. 49/1968, 54.

³ Најпотпунији преглед делатности зеленог кадра и свих неорганизованих револуционарних акција крајем 1918. и почетком 1919. изнет је у раду Д. Јанковића, *Друштвени и њојшћки односи у Краљевини СХС уочи стварања Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста)*, Историја 20. века, Зборник радова 1, Београд 1959, 36–48.

⁴ А. Лебл, *Социјалистички покрет у Војводини 1890–1919*, Нови Сад 1953, 231.

⁵ Н. Л. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој 1918–1941*, Нови Сад 1968, 55–57; Исти, *Шајкашка. Историја II*, Нови Сад 1975, 434.

но-поседовне структуре у складу са законским нормама које је припремало Привремено народно представништво. Међутим, пре њиховог објављивања регент Александар је 6. јануара 1919. предузео одлучан потез да би смирио прилике у земљи и придобио сељаке за мирне промене. У ствари, упућеном народу, он је тада, између осталог, рекао: *Ја желим да се одмах ирисијуи ираведном решењу аірарної ииіања и да се укину кмеіісйва и велики земљишни йоседи. У оба случаја земља ће се йоделиіи међу сиромашине земљораднике, с иравичном накнадом досадашњим власницима њеним. У слободној држави нашој може да буде и биће само слободних власника земље. Заііо сам йозвао Моју владу да одмах образује комисіју која ће сйремиіи решење аірарної ииіања, а сељаке кмеііове йозивам, да с йоверењем у Моју краљевску реч, мирно сачекају да им наша држава законским йуііем йреда земљу, која ће унайрег биіи само Божија и њихова као шііо је ііо већ одавно у Србији.*⁶

Довољан је и летимичан поглед на регентов проглас па да се изведу ови закључци: 1. Укидање феудалних односа и великих земљишних поседа представља се као акт милости и жеље владоца; 2. Од свих циљева реформе истиче се једино социјално-политички; 3. Усваја се принцип по којем земља треба да припада само онима који је обрађују, и 4. Земљовласницима се обећава „правична накнада“ за одузету земљу. Регент је, дакле, покушао да помоћу компромисне формуле задовољи и сељаке и земљовласнике: једнима земља, а другима „правична накнада“. О томе како ова формула може да се оствари без штете по једну од заинтересованих страна није ништа рекао. Али позивајући сељаке да мирно сачекају док им држава законским путем не преда земљу, прећутно је наговестио да ће интереси сељака у сваком случају бити задовољени. Пошто је обећао да ће земља бити подељена сиромашним земљорадницима, могло се закључити да они неће плаћати одштету, или, ако буду плаћали, то ће бити знатно испод стварне вредности земље. Према томе, постојала је много већа неизвесност у погледу висине и плаћања одштете него у погледу задовољења сељака, чиме су они могли да буду задовољни.

Наравно, овом приликом је неизбежно питање какав је правни значај имала садржина тог прогласа, односно да ли је неко био обавезан да изврши дато обећање. На ово питање добија се одговор чим се погледа форма у којој је дато обећање. Регент у прогласу није прокламовао никакву одлуку, већ само изразио жељу и, према томе, није обавезао ни себе, изузев морално, ни владу. Могло се говорити једино о обавези владе да поступи по жељи вршиоца дужности краља, коме је била одговорна. Али, пошто је регент располагао војском и могао се на њу ослонити, а осим тога изражавао интересе владајуће класе којој је и влада настојала да што боље послужи, те жељу огромне већине становништва у држави, оно што је рекао представљало је ипак, без обзира на правну страну, *suprema lex* (највиши закон) за владу док се не састане Привремено народно представништво, о којем се говорило у Прводецембарском акту.⁷

⁶ Службене новине Краљевине СХС, 28. јануар 1919.

⁷ Ф. Шишић, *Документи о йосііанку Краљевине СХС*, Загреб 1920.

Овим добро прорачунатим потезом, регент је према општем схватању спречио прву социјалну револуцију у Краљевини СХС, а по једнодушној оцени скоро свих савременика допринео привременом стишавању револуционарног расположења на селу, а тиме учвршћењу поретка и монархије.

Комисија поменута у регентовом прогласу стварно је убрзо образована и у њу су ушли као стални чланови: В. Кораћ, министар за социјалну политику, Ж. Петричић, министар пољопривреде, и У. Круљ, министар за народно здравље, а М. Спахо као повремени члан. Комисија је током јануара и фебруара у више наврата разматрала решавање аграрног проблема у Краљевини СХС и 25. фебруара 1919. коначно прихватила један нацрт у том правцу познат под називом Претходне одредбе за припрему аграрне реформе. Пошто су Претходне одредбе стицајем околности доцније постале најважнији правни акт неке врсте аграрног устава земље, приказаћемо, наравно у најкраћем облику, његове одредбе о деоби великих поседа, што је, према нашем мишљењу, неопходно за разумевање и аграрне реформе у Старом Бечеју између два светска рата.

О деоби великих поседа у Претходним одредбама речено је следеће:

1. Сви се велики поседи експропришу, а који ће се сматрати таквима одредиће се касније законом „према поседовним и економским приликама“. Одмах су и изузетно проглашени великим поседима:

а/ сва фидеикомисна добра;

б/ сви поседи који имају површину означену под тачком в/, а издани су под закуп једном закупнику, односно који уопште нису или су само делимично обрађени;

в/ сви поседи са површином од бар 100 до 500 к.ј. (по 1600 кв.хв.) обрадивог земљишта, према поседовним и економским приликама свога краја. Ови поседи треба да се одмах подвргну привременој раздеоби, од највећег према све мањем;

2. За експроприсану земљу даје се одштета чија ће се величина и начин отплате одредити касније, законом, с тим што ће се до тада поступати по прописима који се односе на одштету феудалним поседницима, а то је значило да је велепоседницима могла бити додељена „кад затраже“ привремена рента у сразмери према ранијем доходу. Без права на одштету одузимају се:

а/ сви поседи Хабзбуршке династије и чланова хабзбуршке царске породице;

б/ сви поседи династија непријатељских земаља и

в/ сви поседи који су некада даривани туђинцима за услуге учињене Хабзбурговцима, а до тада нису прешли у треће руке.

До доношења посебног закона о поступању са ратним добитницима неће се исплаћивати одштета ни за оне поседе који су стечени за време рата, а постоји основана сумња да је то учињено на основу „несразмерног ратног добитка“.

3. Земља се додељује оним држављанима који се баве земљорадњом, а немају је довољно. Овим лицима доделиће се онолико земље колико могу сами са својом породицом да обраде, а првенство при томе имаће инвалиди, удовице и сирочад ратника, затим војници и добровољци који су се борили за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. До дефинитивног спровођења раздео великих поседа предвиђено је да држава даје поменутиим лицима земљу у привремени закуп, у већим или мањим комплексима, уз закупнину чија ће се висина накнадно установити према месним приликама. Како ће се поступати са преосталим површинама експроприсаног земљишта, остављено је да се одреди посебним законом према поседовним и економским приликама појединих крајева.
4. Постојећи закупни уговори се раскидају или на захтев закупаца мењају, а издавања земље у подзакуп се забрањује. При томе, установљују се ова начела: раскидају се закупни уговори са великим поседима које не обрађује закупца сам као стручни економ и земљорадник са својом породицом. Ако је велики посед парцелисан на мање парцеле, а закупци су стручни економи или земљорадници који обрађују земљу са својом породицом, онда се закупни уговор до даљег не разрешује, али се уговара закупнина, начин и рокови отплате могу се на захтев интересената закупаца прогласити неважећим и поново утврдити према месним приликама.
5. Проблем сегрегације, тј. деобе заједничког земљишта који је остао нерешен у многим случајевима чак до Првог светског рата, требало је решити њеном ревизијом и тако уклонити неправду коју су властелини, тј. крупни земљишни власници нанели сељацима у процесу спровођења одлука о укидању феудалних односа после револуције 1848/49.
6. Проглашено је да се благодетима Претходних одредаба, након њиховог обнародовања, неће моћи да користи нико ко буде осуђен због отимања, самосталног дељења или пљачке туђих земаља.
7. Претходним одредбама такође је проглашено да сви „већи шумски комплекси“ уз одштету власницима прелазе у својину државе и да ће земљорадници имати у њима право на попашу и дрва за огрев и грађу. Питање одштете и регулисање сељачких овлашћења остављено је и ту да се реши посебним законом.⁸

Правни значај Претходних одредаба није изгледа био јасан ни онима који су их саставили и објавили. По садржини оне личе на револуционарни декрет којим се прокламују будуће промене производних односа у пољопривреди, а по форми могу се схватити као програм владе за решавање аграрног питања. У ствари, садржина Претходних одредаба заснивала се на прећутно претпостављеном врховном власништву државе над свом земљом. Овакво схватање земљишне својине засту-

⁸ *Службене новине Краљевине СХС*, 27. фебруар 1919.

пало се, као што је познато, у феудалном праву, али се могло успешно бранити и са буржоаског становништа, пошто није опречно капиталистичком појму приватног власништва. Међу присталицама аграрне реформе, а они су били надмоћнији него њени противници непосредно по оснивању Краљевине СХС, могао се тада, а и касније, чути захтев да се отворено призна државно власништво над земљом. Тако је Ј. Прохаска 1920. године, између осталог, захтевао да основни привредни закон израчито прогласи „врховно државно власништво над земљом у најширем смислу и ограничено приватно власништво појединаца пред њихове радне везе са земљом“.⁹

Кад је реч о прокламованом принципу у Претходним одредбама о раздеоби великих земљишних поседа, али и о потреби њиховог накнадног дефинисања, требало би имати у виду владину намеру да у погодном моменту одступи од начелне одлуке о експроприсању свих поседа од 100 до 500 к.ј. и да се тако бар делимично заштите интереси крупних земљишних власника, а таквих примера је било и у доцнијем спровођењу аграрне реформе у Старом Бечеју. То је, пре свега, учињено Уредбом о забрани отуђења и оптерећења земљишних великих поседа од 21. јула 1919.¹⁰ Овом уредбом у аграрну реформу уведена је уставна максимума земљишта, и тако одређено који поседи спадају у групу великих поседа и да ли на основу максимума (једног у обрадивом земљишту а другог у земљишту уопште) морају да постану објекти аграрне реформе. Према овој уредби, максимуми у Бачкој су износили 300 ха обрадивог земљишта или 500 ха земљишта или 500 ха земљишта уопште. (Исте величине максимума биле су одређене у Славонији, у жупанијама Вировитичкој и Сремској, Банату и Барањи.) Пада у очи да је величина максимума у Бачкој била највиша у Краљевини СХС, што се лако може закључити према подацима о величини максимума у другим крајевима.

Очигледно је, дакле, да је увођење максимума као одлучујућих чинилаца у дефинисању великог поседа било одступање од Претходних одредаба, јер се у њима под великим поседом подразумевала површина од 100 до 500 к.ј. а Уредба о забрани отуђења и оптерећења (заправо онај њен део који се односи на Бачку) померила је доњу и горњу границу (у виду двају максимума) за одређивање великог поседа са 100 до 500 к.ј. на 520 до 868 к.ј. (300 до 500 ха). Разуме се да је поменута уредба са установом максимума заштитила интересе великих поседника у Бачкој, па према томе и у Старом Бечеју, утолико пре што је сиромашно сељаштво очекивало земљу од експроприсања и раздеобе великих земљишних поседа. Ако поред тога још напоменемо да је Бачка већ од првих корака у аграрној реформи била предвиђена за насељавање добровољаца и сиромашних сељака из предела јужно од Саве, као и оптаната из Мађарске, онда ће поготово бити јасна штетност увођења максимума као одлучујућих чинилаца у одређивању великих поседа као објеката аграрне реформе.¹¹

⁹ Ј. Тучковић, *Аграрна реформа* (Уредбе, наредбе, расписи), Загреб 1920, 12–18.

¹⁰ Ј. Прохаска, *Поседовна реформа*, Југословенска њива, бр. 3/1920, 41.

¹¹ Ј. Тучковић, Нав. дело, 23–27.

Као субјекти (корисници) аграрне реформе Претходним одредбама одређени су, пре свега, земљорадници који уопште немају земљу и земљорадници који немају довољно земље. Али, већ једногодишње искуство и приближне процене на основу делимичних пописа аграрних објеката и субјеката показали су да земље неће бити ни приближно довољно за подмирење свих интересената чак ни у крајевима где су постојали велики поседи, као што је била Бачка, укључив и Стари Бечеј са његовом околином. Као последица тога сазнања и страха да ће аграрна реформа упропастити пољопривредну производњу уследили су прописи Уредбе о издавању земљишта великих поседа у четворогодишњи закуп (3. септембра 1920).¹² Овом Уредбом тражило се категорички да они којима се додељује земља у закуп буду не само оскудни у земљи већ и у стању да додељене површине ваљано обрађују, другим речима тражила се економска способност интересента, односно корисника реформе, за земљорадњу.

Уредбом о четворогодишњем закупу прописан је општи критериј за одређивање које се породице могу сматрати као оскудне у земљи. Такве су биле оне које су имале испод 10 к.ј. обрадиве површине и мање од 10 чланова који живе у заједничком домаћинству. Ако је породица имала преко 10 чланова, могла је добити (првенство су имале породице са већим бројем одраслих мушкараца) највише толико да укупна површина њене властите и додељене земље износи по 1 к.ј. на сваког члана. Уредба се није упуштала у ближе одређивање објективних и субјективних услова у погледу способности за добру обраду земље због тога што се желело да то утврђују аграрне власти по слободној оцени, али ипак је дала неколико начела којих су се те власти морале да придржавају. Прво од тих начела било је да треба подмиривати најпре оне интересенте који станују у непосредној близини великог поседа, а потом, ако преостане земље, интересенте из места која не леже толико далеко од великог поседа да би због удаљености било немогуће рационално обрађивање земље. Осим овог чисто економског начела прописана су и нека економско-социјална (на пример, ако нема могућности да се задовоље сви интересенти, онда се земља морала додељивати прво интересентима најближе околине и то почев од најсиромашнијих) те једно национално-политичко начело: да земљу могу добити само оне породице чије су старешине држављани Краљевине СХС и стално бораве на подручју заинтересованих општина. Последње је у пракси тумачено тако да аграрни субјекти нису могли бити лица или припадници националних мањина без обзира на држављанство. Ово схватање изводило се и из прописа о састављању спискова аграрних интересената и избору аграрних одбора, који су искључивали грађане мађарске и немачке народности под изговором да није решено питање њиховог држављанства.¹³ Кад се тај изговор није више могао користити, тј. кад су склопљени мировни уговори (као нпр. Тријанонски уговор са Мађарском 1920), отворено се признавало да припадници националних мањина, као што су били аграрни интересенти Мађари у Ст. Бечеју, не могу бити укључени у аграрне субјекте због националних циљева аграрне реформе.

¹² Н. Л. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој 1918–1941*, 53, 54.

¹³ Ј. Тучковић, Нав. дело, 54–68.

Посебну категорију субјеката аграрне реформе сачињавали су добровољци, без обзира што су се могли уврстити делом у повлашћене месне интересенте, а делом сматрати повлашћеним колонистима.

Добровољци су признати као посебна категорија субјеката аграрне реформе још пре завршетка Првог светског рата, тј. пре него што је отпочело извођење реформе. Наиме, Министарски савет Краљевине Србије 29. фебруара 1917. донео је на Крфу одлуку у којој је решено да ће свако лице које буде добровољно ступило у српску војску и у њој учествовало у предстојећим борбама добити након завршетка рата у ослобођеној домовини као знак признања за заслуге довољно обрадиве земље за насељавање. Расписом Министарства за аграрну реформу 8. септембра 1919. наређено је нижим аграрним органима да свим добровољцима, без обзира на имовно стање појединаца, доделе у бесплатан закуп по 5 ха (ако се радило о борцу), односно по 3 ха (ако се радило о неборцу) земље и то по могућности у местима где ће им се та земља моћи дати у потпуну својину. У вези с тим донесена је 19. децембра 1919. посебна Уредба о добровољцима којом је најпре утврђено ко се може третирати као добровољац и ко је надлежан за издавање добровољачких уверења, а затим је проглашен принцип да сваки сиромашни добровољац – односно ако он више није жив, онда породица коју је био дужан да издржава – има право на помоћ, а да ће и обим те помоћи зависити од ранијег занимања, материјалног стања и способности за рад.¹⁴

Велику пометњу у решавању добровољачког питања путем додељивања земље изазвало је упутство министра за аграрну реформу (у периоду жестоких политичких трвења и борби пред изгласавање Видовданског устава) по којем се добровољачка компетенција признавала сваком лицу за које два добровољца изјаве да је добровољац.

Током извођења аграрне реформе и оптанти, тј. Срби повратници из Мађарске и Румуније, такође су признати за аграрне субјекте.¹⁵

На крају, аутоколонисти, тзв. колонисти са општим условима и избеглице (из Истре и Словеначког приморја), имали су такође својство аграрних субјеката.

Огромну већину аграрних субјеката у Ст. Бечеју сачињавали су месни аграрни интересенти, затим су се по бројности истицали добровољци, а незнатан број субјеката били су оптанти, колонисти са општим условима и аутоколонисти.

Нажалост, нису сачувани прецизни подаци о аграрним објектима и свим врстама аграрних субјеката у Ст. Бечеју уочи отпочињања аграрне реформе, али зато располажемо таквим делимичним подацима за срез Старобечејски, а њихово навођење на овом месту ипак може бити корисно. Реч је о подацима које је почетком 1919. прикупило Повереништво за привреду при Народној управи у Новом Саду. Заправо, том приликом прикупљени су подаци о беземљашима,

¹⁴ Реч је о праву грађана несловенских народности који су тек према чл. 5 Тријанонског уговора о миру имали право да до 26. јануара 1922. напусте Краљевину СХС и оптирају у Мађарску. Вид. о томе Ш. Месарош, *Положај Мађара у Војводини 1918–1929*, Нови Сад 1981, 85.

¹⁵ Ј. Тучковић, Нав. дело, 263–270.

о земљорадницима који имају поседе од 0 до 10 к.ј. и о поседима изнад 200 к.ј. у Бачкој. Очигледно је да недостају подаци о поседима од 10 до 200 к.ј., што у знатној мери умањује вредност наведеног пописа.

Према подацима пописа из почетка 1919. у Бачкој је било 57.631 беземљаш, од чега је на срез Старобечејски отпадало 4.963 беземљаша, односно 8,61%. Национална припадност беземљаша у Бачкој била је оваква:

Мађара	23.863 (41,41%)
Срба	13.071 (22,68%)
Немаца	10.475 (18,18%)
Хрвата	5.628 (9,77%)
Словака	3.153 (5,47%)
Руса и Русина	1.372 (2,38%)
Јевреја	16 (0,02%)
Осталих	53 (0,06%)
Укупно:	57.631 (100%)

Међу беземљашима среза Старобечејског (4.963) било је 2.783 Мађара (56,07%), 2.163 Срба (43,59%), 11 Немаца (0,22%) и 3 Јевреја (0,06%).

Укупан број земљорадника у Бачкој чији су поседи износили од 0 до 10 к.ј. био је 28.297, од чега је на срез Старобечејски отпадало 1.921 поседник. Национална припадност власника поседа од 0 до 10 к.ј. била је оваква:

Мађара	9.978 (35%)
Срба	6.774 (23,94%)
Немаца	6.171 (21,81%)
Хрвата	2.534 (8,96%)
Словака	2.180 (7,70%)
Руса и Русина	654 (2,31%)
Осталих	6 (0, 2%)
Укупно:	28.297 (100%)

Међу власницима поседа од 10 к.ј. у срезу Старобечејском (1921) било је 1.134 Мађара (59,03%), 781 Србин (40,64%), 3 Хрвата (0,11%) и 1 Словак (0,06%).

У Бачкој је било 365 поседника чији су поседи заузимаи површину већу од 200 к.ј., од чега је на срез Старобечејски отпадало 42 таква поседа. Национална припадност власника поседа изнад 200 к.ј. у срезу Старобечејском била је оваква: Срба 21, Мађара 6, Немаца 1, Јевреја 5 и осталих 9. Интересантно је да су 26 поседника сами обрађивали земљу у закуп.¹⁶

С обзиром на то да је у Ст. Бечеју већ почетком 1919. било 1.264 аграрна субјеката (1.171 месни аграрни интересент и 93 месна добровољца, који су, као и у

¹⁶ Н. Л. Гаћеша, Нав. дело, 204.

другим бачким местима одлучно захтевали примену Претходних одредаба и раздеоу великих земљишних поседа, државна власт је током марта 1919. у Бачкој успоставила провизорну администрацију за спровођење аграрне реформе. Том приликом, Бачка је подељена на седам аграрних рејона, а срезови Тителски, Жабаљски и Старобечејски представљали су један рејон чију су административну администрацију сачињавали правник Бошко Ђурђевић, економ Ђорђе Паланачки и инжењер Груја Жакић.¹⁷ Они се као припадници Радикалне странке нису много заузимали за расподелу великих земљишних поседа у свом рејону.¹⁸ Истина, на брзину оформљена аграрна администрација није могла ни учинити нешто значајније у спровођењу аграрне реформе, јер јој је, између осталог, недостајало и искуство у обављању деликатних привредних и политичких послова у почетној фази расподеле великих земљишних поседа. Радикалску аграрну администрацију у Бачкој, као и у целој Војводини, 25. јула 1919. заменила је демократска аграрна администрација са Славком Шећеровим на челу, с главним повереником Министарства за аграрну реформу за Банат, Бачку и Барању. С. Шећеров је припадао оној групи политичара Демократске странке који су се залагали за доследну расподелу великих земљишних поседа у складу са национално-политичким интенцијама Демократске странке,¹⁹ па је поништио поделу Бачке на седам аграрних рејона, поставио нове поверенике за аграрну реформу у свим бачким срезовима и успоставио два ревизорска звања за аграрну реформу у Бачкој, а Ст. Бечеј је доспео под надлежност доњобачког ревизорског звања са Мојсијем Стојковим на челу. Међутим, нису сачувани подаци о делатности радикалске и демократске аграрне администрације у Бачкој 1919, а тврдња С. Шећерова да су у расподели великих земљишних поседа²⁰ демократи учинили више него радикали није поткрепљена уверљивим доказима.

Оснивањем уреда аграрно-техничких надзорника 24. августа 1919. у Новом Саду и Суботици и њиховим прерастањем у жупанијске аграрне уреде 7. јула 1920. Ст. Бечеј је припао новосадском уреду.

Након успостављања шестојануарске диктатуре 1929. и оснивањем бановина, укинута је жупанијска аграрна уред у Новом Саду. Његове надлежности припале су начелству среза Новосадског. Законом о банској управи у Пољопривредном одељењу Банске управе Дунавске бановине основан је Одсек за аграрне правне послове, који је од начелства среза Новосадског преузео све послове око спровођења аграрне реформе. Поред наведеног Одсека, у Пољопривредном одељењу је основана и Комисија за ликвидацију аграрне реформе са надлежношћу у Бачкој

¹⁷ С. Шећеров, *Социјална аграрна односи у Бачкој пред извођењем аграрне реформе*, Београд 1929, 118–140.

¹⁸ *Јединство*, 6. мај 1919.

¹⁹ О ставу Радикалне странке према аграрној реформи вид. опширније: Н. Л. Гаћеша, *Аграрни програми краљевских политичких партија у Југославији између два светска рата*, ЈИЧ, бр. 1–2/1987, 96–104.

²⁰ Вид. о томе опширније: Б. Глигоријевић, *Демократска странка и политички односи у Краљевини СХС*, Београд 1970, 83–219 и Н. Л. Гаћеша, *Нав. дело*, 114–118.

и Барањи. Ова комисија надлежна, дакле, и за спровођење аграрне реформе у Ст. Бечеју, доносила је одлуке о аграрним објектима и субјектима, односно одузимању и подели велепоседничке земље у Ст. Бечеју до 1941.²¹

Међу помоћним органима у спровођењу аграрне реформе најзначајнију улогу имали су општински и срески аграрни одбори, основани наредбом министра за аграрну реформу 10. априла 1919. Ови одбори су били изборна тела, а интересенти који су их бирали били су разврстани у пет категорија, зависно од имовног стања. Мандат аграрних одбора трајао је годину дана, али је прећутно продужаван и у Ст. Бечеју до 1924. И поред тога што су имали само саветодавно право, аграрни одбори су могли знатно да утичу на ток и извођење аграрне реформе, јер су баш они састављали спискове аграрних интересената, а аграрне власти су морале да их редовно консултују у решавању најразноврснијих питања у области спровођења реформе.

Наредбом Новосадске аграрне дирекције 15. марта 1925. распуштени су аграрни одбори, а жупанијски аграрни уред у Н. Саду је овлашћен да одреди по два заклета аграрна вештака са саветодавним правом у свим питањима аграрне реформе.²²

Делатност аграрних вештака је окончана 22. фебруара 1930. кад су њихове послове, на основу наредбе Министарства пољопривреде, преузели пољопривредни одбори „који... имају за заступати интересе пољопривреде, те штитити интересе свих пољопривредних фактора, па према томе и свих земљорадника“.²³ Пољопривредни одбори нису дуго трајали, јер су уместо њих 1931. опет били основани општински одбори као саветодавни органи, али су се они доста разликовали од аграрних одбора који су постојали до 1925. Наиме, аграрне одборе од 1931. нису бирали аграрни интересенти, него општински одбор и срески начелник.²⁴ Зато су нови аграрни одбори, а такав је постојао и у Ст. Бечеју, до 1941. само суделовали у спровођењу свих мера државне аграрне политике, али без икаквог утицаја на њу.

За подмирење потреба аграрних интересената у Ст. Бечеју је било више земљишних поседа који су на основу Претходних одредаба могли да постану објекти аграрне реформе. Таквих поседа 1919. у Ст. Бечеју је било 18 и то: 13 поседа физичких лица, 2 поседа правних лица и 3 поседа приватних лица.

Међу поседима физичких лица најзначајнији је био посед Богдана Дунђерског, смештен делом у Србобрану а делом у Ст. Бечеју, а заузимао је површину од 1.274 к.ј. 1.197 кв. хв. Други по величини посед физичких лица био је посед Милана Главашког (651 к.ј.) а трећи посед Јосипа Кенига (223 к.ј. и 713 кв. хв.). Међутим, за већину поседа физичких лица нису сачувани подаци, а међу такве поседе спадају поседи Деже Гомбоша, Кароља Терека, Јосипа Фрајнда, Саламона Штрауса, Мак-

²¹ Јединство, 27. новембар 1919.

²² Т. Коканов, Документација о пољопривреди Дунавске бановине у Архиву Војводине, Задружни архив, бр. 6/1958, 115.

²³ Архив Војводине, Фонд жупанијског аграрног уреда Н. Сад, ф. 1923, бр. 1.

²⁴ Исто, ф. 1930, бр. 10459.

са Дајча, Андора Жопера, Глише Хорватског, Ђорђа Остојића, Гавре Шешића и Манојла Пилишера.

Од два поседа правних лица (посед политичке општине Ст. Бечеј), знатно већи је био општински посед: износио је 4.940 к.ј. 819 кв. хв., а државно добро је заузимао површину од 131 к.ј. 1.368 кв. хв.

Поседи приватно-правних лица износили су укупно 963 к.ј. 1.283 кв. хв. и то: посед Српске православне црквене општине Ст. Бечеј 184 к.ј. 782 кв. хв. и заклада Еуфимије Јовић у Ст. Бечеју 380 к.ј. 363 кв. хв.

Према томе, 1919. под ударом аграрне реформе било је 8.149 к.ј. 580 кв. хв. и то:

1.	од поседа физичких лица	2.113 к.ј.	310 кв. хв.
2.	од поседа правних лица	5.072 к.ј.	587 кв. хв.
3.	од поседа приватних лица	963 к.ј.	1.283 кв. хв.
Укупно:		8.149 к.ј.	580 кв. хв.

После доношења Претходних одредаба и првих корака у спровођењу аграрне реформе у Ст. Бечеју, што је учињено издавањем велепоседничке земље у једно-годишњи закуп 1919/20. на основу Наредбе Министарског савета од 10. априла 1919. о делимичном спровођењу Претходних одредаба,²⁵ 3. септембра 1920. донета је Уредба о издавању земљишта великих поседа у четворогодишњи закуп. Овом уредбом Министарство за аграрну реформу је овлашћено да до дефинитивне раздео великих поседа преузме у своју управу површине земљишта (оранице, ливаде и пашњаке) унете у катастралне поседовне листове на име великог поседника ако их аграрни уреди својим решењем одвоје од великих поседа и прогласе расположивим за сврхе аграрне реформе, те да их привремено, на четири године, почевши од 1. октобра 1920. до 30. септембра 1924, издају у закуп интересентима аграрне реформе. Овај рок могао се продужавати „док земљиште законитим путем не пређе у својину закупаца“. На тај начин озакоњено је провизорно стање у спровођењу аграрне реформе, тако да је на извешан начин постало неизвесно докле ће реформа трајати и кад ће закупци постати власници закупљене земље. Имајући то у виду творци ове уредбе овако су образложили њен смисао и улогу: „Сврха је овог издавања у четворогодишњи закуп да се до коначног уређења аграрне реформе устале поседовни односи и великих поседника и сиромашних земљорадника као привремених закупаца и да се тиме и једнима и другима да могућност рационалног рада. Као основ за издавање земље у закуп, служиће оскудица земљорадника у земљи и истовремено њихова способност за ваљану обраду земље. Тиме ће се пружити прилика да се оцени економска и лична способност појединаца за земљорадњу, што ће служити мерилем за расподелу земље код коначне provedбе аграрне реформе“.

Међутим, у образложењу је пренебрегнута околност (свесно или несвесно?) да ће успостављање провизорног стања лоше деловати и на велепоседнике и на

²⁵ Службене новине Краљевине Југославије, 134/1931.

аграрне интересенте, јер су и једни и други били у неизвесности у вези са веома значајним проблемом реформе ко је власник одузете земље и додељене у закуп. Није потребно доказивати да су аграрни интересенти, односно закупци, у таквим приликама били незаинтересовани за интензивну обраду добијене земље, а то је, између осталог, условљавало ниске приносе.

Због опширности прописа којима је регулисана закупнина, навешћемо само оне њихове делове који су, према нашем мишљењу, најзначајнији и за спровођење аграрне реформе у Ст. Бечеју.

Годишња закупнина за оранице била је једнака осмоструком, а за ливаде и пашњаке десетоструком чистом катастарском приходу. Од овако убиране закупнине до коначног законског решења требало је исплатити $\frac{1}{4}$ сопственику великог поседа на рачун ренте, односно накнаде, а $\frac{1}{4}$ држави у име управних трошкова и приноса за колонизацију. Државни порез, општински намет и друге јавне дажбине које терете закупљену земљу требало је да плаћа дотадашњи сопственик земље, а редовне доприносе за водне задруте и за одржавање сталних хидротехничких уређења морали су да плаћају закупци. Закупник је био дужан да земљу обрађује рационално: „Оранице је дужан за време овог четворогодишњег закупа бар једном нађубрити, а на сваком комаду оранице дужан је да једанпут засеје окопавину и једанпут легуминозу махунасте биљке. Овај се услов не односи на изразите ритске земље на којима се је и до сада сејао само кукуруз и конопља. Ливаде је дужан чистити и у реду држати. Културе (оранице, ливаде, пашњаци), не сме закупник мењати. С тога је дужан оранице редовно орати и засејавати, ливаде не сме орати ни употребљавати за пашњаке, пашњак не сме орати. Закупнику је забрањено да земљу даје у подзакуп и на обрађивање из дела. Ако закупник прекрши овај услов, губи земљу и усев без икакве накнаде за евентуално већ извршене радове и за посејано семе, једнако губи земљу и усева без икакве накнаде и на онај који земљу под закуп или на рад из дела узме. У таквим ће случајевима продати на јавној лицитацији, а добијени новац уплатиће се у фонд за колонизацију. Забрањена је сеча дрва и воћњака. Ако заступник прекрши ову забрану, биће дужан да плати одштету за посечено дрво или воћке по процени економског стручњака жупанијског аграрног уреда и званичног шумара, а уз то ће бити дужан да плати новчану казну у висини 50% од процене штете. Одштета припада поседнику земље, а казна иде у фонд за колонизацију. Закуп престаје, сем завршетка закупа и у случају кад закупник не плаћа на време закупнине и остале приносе које је по овој уредби дужан плаћати и кад уопште не удовољава условима уредбе“.²⁶

До краја 1920. нису се могле применити одредбе Уредбе о издавању земљишта великих поседа у четворогодишњи закуп па је земља поновно издана аграрним интересентима у једногодишњи закуп. Зато је К. Ј. Малетић, министар за аграрну реформу, 6. августа 1921. наредио жупанијском аграрном уреду у Новом Саду, као и другим уредима у Војводини, да приступе ревизији свих послова обављених у спровођењу аграрне реформе 1920/21. Министар је истакао да ревизиони планови

²⁶ Ј. Тучковић, Нав. дело, 18–63.

морају бити тако организовани да буду успешни у сваком правцу „како би се не само удовољиле оправдане потребе сиромашног земљорадничког staleжа, него и осујетило све оно што би могло дати повода оправданим жалбама оних чији поседе по постојећим прописима потпадају под удар аграрне реформе и делимично се издвајају у привремени закуп“.

Пошто је упозорио жупанијске аграрне уреде да сваки даљи рад на спровођењу реформе мора да буде усклађен са Уредбом о издавању земљишта великих поседа у четворогодишњи закуп, министар им је дао оваква упутства о преласку са једногодишњег на четворогодишње издавање велепоседничке земље у закуп: „Сви они случајеви одвајања велепоседничког земљишта, односно издавања овога у припремни закуп, у којима је прошле године према поменутој уредби правилно поступано и где нема никаквог повода да се прошлогодишњи посао подвргне ревизији, остају непромењени и за наредну господарску годину и неће се у тим случајевима никакве измене предузимати. Једино с формалног разлога нужно је интересентима издати повољне одлуке у којима се има истакнути да правоћна одлука издана за господарску годину 1920/21. вреди у 1921/22, односно и за даље две господарске године 1922/23, но за ове две последње године не би уследило поновно решење. Погледе осталих случајева где се може из оправданих разлога узети да је прошлогодишњи рад око одвајања велепоседничког земљишта и издавања у привремени закуп неправилно или погрешно или дапаче протупрописно проведен, има се обавити ревизија тога посла“. Након детаљних упутстава о техници раздобе велепоседничке земље, министар је овим речима упозорио жупанијске аграрне уреде да воде рачуна о томе ко добија велепоседничку земљу: „Морам овде посебно нагласити да се до сада доста грешило у том правцу што су међу интересенте аграрне реформе убрајани и такве личности које немају никаква права на благодети аграрне реформе, па не само да се тиме компромитује она благотворна тенденција која иде за тим да се наш сиромашни земљораднички staleж подигне, него је такав поступак био директно на штету оних који имају неоспорно право да им се земља додели, а остали су сасвим без ње или бар делимично само ради тога јер је земља давана онима који на то немају никаква права према постојећим прописима“. Разматрајући узроке оваквих појава, министар је истакао да су оне настале „понајвише ради тога што су органи жупанијских аграрних уреда трпили да аграрни одбори сами обаве по својој увиђавности индивидуалну поделу земље, што се потпуно противи постојећим уредбама по којима су аграрни одбори само саветујућа тела и никакви извршни органи...“.

Има много индикација на основу којих се тумачење радикалског министра за аграрну реформу о кривици аграрних одбора због неправилне поделе земље може оценити као неосновано. Кривце за такво стање требало је тражити у редовима аграрне администрације и у делатности појединих општинских поглаварстава, укључив и старобечејско поглаварство, која су и махом била у рукама богатих поседника и трговаца.

У изучавању тока, развитка и крајњих резултата аграрне реформе у Ст. Бечеју потребно је, пре свега, утврдити њене резултате од 1919. до 1924, тј. до истека

четворогодишњег закупа. Према сачуваним, иако непотпуним, подацима, у Ст. Бечеју је до истека четворогодишњег закупа било под ударом аграрне реформе 8.149 к.ј. 580 кв. хв. Од тога је било одузето и додељено аграрним субјектима 3.070 к.ј. 615 кв. хв., од чега је на месне аграрне интересенте отпало 2.300 к.ј. 508 кв. хв., а на добровољце 770 к.ј. 107 кв. хв. Нажалост, нису сачувани подаци о броју аграрних субјеката који су добили земљу у закуп до истека четворогодишњег закупа.²⁷

Насупрот реалним очекивањима, заснованим на интенцијама Уредбе о издавању земљишта великих поседа у четворогодишњи закуп, да ће по истеку четворогодишњег закупа уследити коначно сређивање аграрних односа и завршетак аграрне реформе, до тога ипак није дошло те је провизорно стање у спровођењу реформе продужено до доношења Закона о ликвидацији аграрне реформе 1931. У овом другом периоду провизорија, аграрни интересенти су и даље добијали земљу као закупци. Наиме, четворогодишњи закуп је продужаван из године у годину у честе ревизије и суперревизије аграрних субјеката, које су понекад биле политички мотивисане.

Продужењем и учвршћивањем провизорија нагло је порастао број сукоба имовинске природе између купаца земље и велепоседника. Неки срески судови били су претрпани кривичним процесима из поменуте области. Судови су често били у недоумици приликом разматрања таквих судова. То је навело Срески суд у Новом Саду да се 21. фебруара 1928. обрати Жупанијском аграрном уреду у Новом Саду и да га обавести „да пред овим судом постоји већи број кривичних ствари против аграрних интересената, а да постави велепоседника, односно њихових заступника“. Да би такви проблеми могли бити успешно решени и у складу са аграрним законодавством, суд је молио уред да га обавести у каквом се односу налазе аграрни интересенти према велепоседницима у погледу додељених им површина и дрвећа које се налази на земљишту, као и у погледу осталих објеката (куће, штале, бунари итд.) који се, евентуално, налазе на том земљишту. Интересантно је да Срески суд није познавао правне прописе из области аграрне реформе, што се може закључити из питања која је поставио: „да ли се аграрни интересенти третирају као закупници или како друго, а ако се третирају као закупници, да ли се они као такви сматрају у свом односу према држави, која им је земљу и доделила, или пак у односу према сопственицима велепоседа. Још је овом суду потребно да зна какав је правни положај сопственика велепоседа чија су имања експроприсана за циљеве аграрне реформе у погледу експроприсаног комплекса, да ли се они сматрају у погледу тог земљишта и објеката на њему као сопственици или како друго или они, најзад, имају према држави само право потраживања накнаде за експроприсано земљиште“.

Жупанијски аграрни уред је обавестио Срески суд да при додели земље аграрним интересентима, добровољцима и колонистима вреди Закон о четворогодишњем издавању земљишних великих поседа од 20. маја 1922. те се сви насељеници сматрају привременим закупницима на додељеним и од велепоседа одвоје-

²⁷ Н. Л. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој*, 112–132.

ним површинама док испуњавају законом прописане услове. Што се тиче дрвећа и евентуалних објеката на одузетом велепоседничком земљишту, због чега су се често сукобљавали аграрни интересенти и велепоседници, Уред је упутио Срески суд опет на закон од 20. маја 1922. и на Закон о поступку са зградама великих поседа стављених под удар аграрне реформе од 4. јуна 1922. Најинтересантније је објашњење које је Уред дао о правном положају аграрних интересената и сопственика велепоседа, па ћемо га због тога овде навести:

„Аграрни закупци у свом закупном односу стоје према држави која им је земљу дала, а власнику поседа стоји право контроле да ли овај одношај према држави испуњавањем закупнине обавезно извршавају. Правни одношај власника поседа за експрописане површине регулисан је према држави Предходним одредбама за припрему аграрне реформе од 25. фебруара 1919, Законом о четворогодишњем закупу од 20. маја 1922, Законом о забрани отуђивања и оптерећивања од 20. маја 1922, итд.“

Према овом схватању, дакле, аграрни интересенти су били у закупном односу према држави, јер им је она дала земљу, а велепоседници имају да контролишу да ли интересенти испуњавају закупне обавезе. У првој премиси наведеног схватања назире се мисао, у прикривеној форми, да је држава национализовала велепоседничку земљу и издала је у закуп аграрним интересентима. У другој премиси садржана је мисао која је, према нашем схватању, била произвољна конструкција, јер у аграрном законодавству нигде нема одредбе према којој би велепоседници имали право да контролишу извршење закупних обавеза аграрних интересената. Велепоседници су свакако били заинтересовани да што редовније плаћају закупнину, али они нису били никакав контролни инструмент аграрне администрације.²⁸

Од 1924. до 1928. четворогодишњи закуп на одузетој велепоседничкој земљи продужаван је сваке године, али уз повремене ревизије и суперревизије аграрних субјеката. То је доводило до сужавања обима реформе, а особито након ревизије и суперревизије у првој половини 1928, што је веома уочљиво ако се упореди величина одузете велепоседничке земље 1924. са одузетим површинама аграрних објеката 1928. Наиме, 1924. у Ст. Бечеју било је одузето и подељено аграрним субјектима 3.070 к.ј., а 1928. године 2.736 к.ј. земље, мање, дакле, 334 к.ј.

У ствари, 23. септембра 1928. решењем Жупанијског аграрног уреда у Н. Саду аграрни субјекти у Ст. Бечеју на поседима пол. општине Ст. Бечеј, Српске православне црквене општине, М. Пилишера, Б. Дунђерског, Ј. Франда, М. Главашког, Ј. Кенига, Државног ерара и закладе С. Штраус добили су 2.736 к.ј. 1.238 кв. хв. „Од ове површине узето је за подмирење месних добровољаца површина од 721 к.ј 760 кв. хв. Остаје свега за подмирење земљом овим решењем утврђених месних аграрних интересената површина од 2024 к.ј. 478 кв. хв. те се према овој површини

²⁸ Архив Војводине, Фонд Комисије за ликвидацију аграрне реформе у Н. Саду, ф. 418, б. 6.

за утврђене месне аграрне интересенте, до коначне одлуке о утврђењу објеката, одређује кључ за земљораднике изнад 12 година старости површина од 1200 кв. хв, а испод 12 година старости 800 кв. хв. Занатлије и они утврђени аграрни интересенти чије је споредно занимање земљорадња добијају половину компетенција која је овим кључем одређена“.

Наведеним Уредовим решењем добило је земљу у једногодишњи закуп 982 аграрна интересента Срба из Ст. Бечеја, међу којима је било 693 земљорадника и 126 занатлија „који су и досада били намењени“, као и нова 163 аграрна интересента (139 земљорадника и 24 занатлије „а сада нису уживали аграрну земљу, него исту моле, пошто испуњавају све законске услове“). Истим решењем 194 аграрна интересента нису утврђени за аграрне субјекте, што је значило да им је одузета земља коју су још од раније уживали јер исти не испуњавају све законске услове. Одузимање земље образложено је појединачно, али са навођењем како умесних тако и веома уопштених и неуверљивих разлога: „Васа Божић... што није земљорадник него трговачки помоћник; Игњат Бургијашев... што има довољно своје земље; што није земљорадник него ковач и самац; Милан Ђорђевић... што се није јавио комисији; Милева Митровчанин... пошто има довољно своје земље; Милан Петровић... исто; Перишић Марија... пошто је самица, а живи невенчано са добровољцем; Димитрије Прерадовић... пошто има своје земље, а има да наследи од оца; Петар Савић... пошто му жена са којом невенчано живи има довољно своје земље; Илија Трбић... пошто има довољно своје земље; Радивој Стефановић... пошто је у државној служби и има месечну плату; Милан Дорословачки... што је самац обућар и није земљорадник“ итд.

Уредовим решењем 73 добровољаца (57 бораца и 16 небораца) утврђени су за аграрне субјекте „а доста су били намењени на означеним поседима, пошто испуњавају све законске услове“.

Међутим, истовремено је одузета земља тројици добровољаца: Јовану и Томи Кашиковићу, те Лазару Стојановићу, „пошто исти не испуњавају све законске услове“, али је 17 нових добровољаца (15 бораца и 2 неборца) утврђено за аграрне субјекте („иако до сада нису били намењени добровољачком компетенцијом, него исту моле пошто испуњавају све законске услове“).

Уред је настојао да своје решење образложи свим формалноправним узусима па је одредио да се компетенције свих добровољаца, дакле утврђених и неутврђених, измере и резервишу „до правоћности овог решења, а уколико ће који својом компетенцијом отпасти, та ће се компетенција накнадно поделити месним аграрним интересентима“.

На крају, није на одмет навести две последње реченице Уредовог решења од 23. септембра 1928: „Утврђени месни аграрни интересенти уколико до сада нису исплатили закупнину, порез и остале дажбине за економске године 1924. 1928, а уживали су аграрну земљу, општинско поглаварство ће позвати да сав дуг одмах у општинску благајну уплате, у противном случају неће им се доделити аграрна земља, а сав заостатак има се егзекутивним путем наплатити. Не утврђени аграрни интересенти уколико нису исплатили закупнину и остале дажбине за прошле

економске године, општинско поглаварство ће такође позвати да то одмах исплате, у противном случају има се сав заостатак егзекутивним путем наплатити“.²⁹

Тако је Уред, дакле, имао у виду и финансијску страну аграрне реформе и условио уживање добијене велепоседничке земље редовним плаћањем разних доприноса.

Веома је упадљиво да у Уредовом решењу од 23. септембра 1928. међу аграрним субјектима, односно корисницима одузете велепоседничке земље и додељене у закуп месним интересентима, нема Мађара, иако су они сачињавали 57,87% старобечејске популације.³⁰ Спровођење аграрне реформе и у Ст. Бечеју имало је дакле изразито национално-политичко обележје, а то је у знатној мери утицало на политичка опредељења Мађара, укључив и њихов однос према југословенској држави. Након успостављања шестојануарске диктатуре 1929. остао је један од главних разлога за одржавање провизорног стања: потреба да се реформа користи за уске страначке циљеве владајућих странака. Пошто је заједно са парламентаризмом укинута и демократија, краљ и влада ослоњени на оружане снаге преузели су сву власт у земљи. Каква ће бити њихова привредна, а посебно аграрна политика, могло се унапред претпоставити на основу опште оцене конкретне ситуације. Та политика морала је да изражава тежње буржоазије за стабилизацијом аграрно-правних односа (са имовинском сигурношћу), а уједно при окончању провизорног стања тражити што повољније решење за велепоседнике, избегавајући конфронтацију сељаштва према власти. То је постигнуто доношењем Закона о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима 19. јуна 1931.³¹ и Закона о измени и допуни Закона о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима.³²

Неки прописи овог Закона били су значајан успех велепоседника и реакционарних снага уопште, док су остали, што значи већина, преузети из ранијих законских норми или донесени у складу са њима. У овом случају највећи значај имало је поновно признавање велепоседницима три врсте максимума и давање посебних повластица црквама.

Прописи о поступку при ликвидацији реформе полазили су од начела да се признају као субјекти реформе сва лица која су већ добила земљу, а као објекти површине утврђене приликом последње ревизије аграрних објеката (почев од 1925). Овим се несумњиво тежило да се убрза ликвидација реформе и очува постојеће стање поседовних односа. У истом циљу прописано је да ће се, ако се ради о физичким лицима, експропријација вршити на име онога коме је земља додељена, а ако је то лице умрло, онда на име његовог наследника, те да ће се код свих земљишно-књишких (грунтовних) преноса својине на аграрне субјекте убележити право првокупа у корист Привилеговане аграрне банке. С друге стране, велепоседницима је дата пуна слобода у располагању живим и мртвим инвентаром, и свим остављеним некретностима. Важно је истаћи да је аграрним управним

²⁹ Исто.

³⁰ Према подацима пописа становништва 1921. у Ст. Бечеју је било 19.663 становника, од чега Мађара 11.379, 7.351 Србин, 368 Немаца итд.

³¹ *Службене новине*, 26. јуни 1931.

³² Исто, 5. децембар 1931.

властима дато право да доносе све одлуке и решења у вези са ликвидацијом реформе на великим поседима, у оквиру законских овлашћења, на основу слободне оцене, те да против тих одлука, као и раније, није било места тужби по прописима и Закона о државном савету и Управним судовима.

По значају питање одштете могло се поредити са питањем обима реформе на великим поседима, јер се главни циљеви реформе – због којих је отпочета, не би дали остварити ако би велепоседници добили, односно аграрни субјекти платили, пуну одштету за земљу (у висини тржних цена).

Кад се приступило ликвидацији реформе, цене земље у слободном промету, као и цене пољопривредних производа, биле су због кризе на најнижем нивоу од завршетка Првог светског рата. Отуда су услови плаћања имали скоро исту важност као и висина одштете. При решавању ових питања власти су настојале да бар донекле удовоље захтевима сељаштва, а уједно и спрече даље продубљивање кризе. Зато је прописано да се приликом одређивања одштете за оранице, ливаде и воћњаке у крајевима у којима је до 27. фебруара 1919. био израчунат чист катастарски приход установе четири разреда аграрне процене те да у први разред уђе прва и друга класа старог катастарског прихода, у други трећа и четврта, у трећи пета и шеста, а у четврти седма и осма. Пошто се ово изврши, требало је, да би се добила висина одштете за први разред аграрне процене, помножити стари катастарски приход друге катастарске класе, рачунајући круну за динар, са количником 120 – ако се за земљу на плаћа водни допринос – или са 100 ако се он плаћа. Цена другог и трећег разреда процене смањивала се за 20%, а четвртог за 50% од цене претходног разреда. На тај начин цена за поједине аграрне разреде била је оваква: први аграрни разред 2.400 динара, други 1.920, трећи 1.536 и четврти 768. С обзиром на то да су старобечејски аграрни субјекти добијали ораницу веома доброг педолошког састава, они су према Закону о ликвидацији аграрне реформе и Правилнику за извршење Закона о ликвидацији аграрне реформе на великим земљишним поседима³³ плаћали 1 к.ј. добијене земље 2.400 динара (цена земље првог разреда) или 1.920 динара (цена земље другог разреда).

Сви аграрни субјекти изузев добровољаца за добровољачку компетенцију (коју је плаћала држава) били су дужни да заједно са порезом и исплаћену одштету у истом року (од 30 година) врате банци са 5% годишњег интереса. Дотада се њима на додељену земљу стављала хипотека у корист државе, односно Привилеговане аграрне банке. Од одштете велепоседницима се ускраћивало 10–20% (према величини поседа у обрадивој земљи) за покривање:

1.	од поседа државног ерара	100 к.ј.	
2.	од поседа Римокатоличке црквене општине	20 к.ј.	307 кв. хв.
3.	од поседа Српске православне општине	117 к.ј.	1.314 кв. хв.
4.	од поседа Богдана Дунђерског	617 к.ј.	209 кв. хв.
Укупно:		3.274 к.ј.	1.402 кв. хв.

³³ Исто, 18. децембар 1931.

У одлуци је на такав начин приказан ток и резултати аграрне реформе у Ст. Бечеју од 1928. до краја 1932.

„Подела земље за субјекте у Ст. Бечеју вршена је 1928. од када су наступиле велике промене у статусу месних аграрних интересената тако да има случајева где је интересент утврђен са досадашњим фактичким поседом од 8 к.ј. 400 кв. хв., а имао би се према породичном и имовном стању утврдити са 1 к.ј. и 800 кв. хв као и случајева да је интересент по фактичком досадашњем поседу утврђен са 1 к.ј. 400 кв. хв. а имао би се утврдити према имовном и породичном стању са 5 к.ј. 800 кв. хв. Пошто је ликвидација аграрних односа у овој општини при крају, а да би се ова неједнакост и неправичност у подели аграрног земљишта субјектима уклонила Комисија је ставила предлог Краљевској Банској управи Дунавске бановине у Новом Саду да се проведе и равнање надеобе по кључу који је већ утврђен за ову општину, а по коме се за подмирење аграрних субјеката указује потреба за укупном површином од 3114 к.ј. 319 кв. хв.“.

Комисија је на основу члана 46 Правилника за извршење Закона о ликвидацији аграрне реформе даље тражила да јој се одобри опште померање и нова парцелација свега земљишта на којем су надељени аграрни субјекти Ст. Бечеја, јер је земљиште по своме квалитету разнолико, „а поред тога досадашњом проведбом аграрне реформе надељени су месни интересенти ситним компетенцијама од 1 до 2 к.ј. на поседима удаљеним преко 15 км., док су добровољци колонисти са компетенцијама од 8 к.ј. 1200 кв. хв. надељени у близини или поред самог Ст. Бечеја“.

Банска управа Дунавске бановине одобрила је наведени предлог Комисије и наредила да се изврши без обзира на то што је одлука о утврђивању аграрних субјеката доделила некима већу а некима мању површину земљишта него што им припада по раније утврђеном кључу.

Услед таквих околности, а на основу одредаба Закона о ликвидацији аграрне реформе и чл. 46 цитираног Правилника, као и Закона о општем управном поступку, Комисија је одлучила:

а/ да се поново премери све земљиште подељено аграрним субјектима у Ст. Бечеју, изузев оних делова великихседа који су факултативно откупљени у корист појединих аграрних субјеката.³⁴ Парцелацију би требало да обави инжењер и то на основу већ закљученог уговора са интересима;

б/ Мења се одлука Комисије од 7. марта 1932. „утолико, што се сви њоме утврђени аграрни интересенти имају наделити са оном површином компетенције која им припада по раније утврђеном кључу од 1200 кв. хв. на члана породице изнад 800 кв. хв. на члана породице испод 12 година, урачунавши у ову компетенцију сопствену земљу било главе породице, било пак ма кога члана исте, као и узевши да занатлији било које врсте, који је у ревизионом списку за таковог означен, припада пола компетенције“;

³⁴ Н. Л. Гаћеша, Нав. дело, 139–142.

в/ приликом парцелације приватни инжењер требало би да се придржава принципа:

- Интересенти чија компетенција износи 1 к.ј. имају бити надељени на земљишту прве класе;
- Интересенти чија компетенција износи више од 1 к.ј. имају бити надељени на земљишту прве и друге класе;
- Интересенти чија компетенција износи више од 2 к.ј. имају добити једну омању парцелу на рудини „Купусара“, која је као незаштићено земљиште изван одбрамбеног насипа (Форланд) истављена изван класа;
- Сви аграрни интересенти сразмерно величини својих компетенција имају се наделити на рудинама ближим Ст. Бечеју;
- Добровољци колонисти и колонисти са општим условима имали су се сви груписати и наделити на поседу Богдана Дунђерског у Србобрану и евентуално у Ст. Бечеју.

Банска управа Дунавске бановине потврдила је наведену одлуку Комисије за ликвидацију аграрне реформе у Новом Саду од 27. септембра 1933, али са напоменом „да се има извршити груписање добровољаца колониста на делу поседа Богдана Дунђерског који лежи у пореској општини Ст. Бечеј близу салаша велепоседника, а не на делу поседа у пореској општини Србобран, како то одлука одређује“.³⁵

Тако је, углавном, била окончана аграрна реформа у Ст. Бечеју. Истина, током наредних година било је извесних промена, како у погледу објеката аграрне реформе тако и погледу њених субјеката. Тако је међу објекте реформе накнадно уврштена и заклада Еуфимије Јовић,³⁶ што је у извесној мери проширило обим реформе и увећало број аграрних субјеката.

Према томе, објекте аграрне реформе у Ст. Бечеју сачињавали су поседи политичке општине Ст. Бечеј, Богдана Дунђерског, Српске православне општине Ст. Бечеј, Римокатоличке црквене општине Ст. Бечеј, Државно добро и заклада Еуфимије Јовић чија је укупна површина износила 7.302 к.ј. 227 кв. хв., од чега је дефинитивно било одузето и подељено аграрним субјектима на следећи начин:

1.	Месним аграрним интересентима	2.313 к.ј. 622 кв. хв.
2.	Добровољцима (месним и насељеницима)	685 к.ј. 1.003 кв. хв.
3.	Колонистима и оптантима	13 к.ј. 77 кв. хв.
4.	Факултативно откупљено	376 к.ј. 136 кв. хв.
5.	Јавно добро	5 к.ј. 527 кв. хв.
Укупно:		393 к.ј. 565 кв. хв.(?) ³⁷

³⁵ М. Ерић, *Аграрна реформа у Југославији 1918–1941*, Сарајево 1958, 352–356.

³⁶ АВ, Фонд Комисије за ликвидацију аграрне реформе у Новом Саду, ф. 418, 136.

³⁷ Н. Л. Гаћеша, *Нав. дело*, 260.

Велепоседницима је, дакле, остављено 3.908 к.ј. 1.062 кв. хв. односно 53,52% од укупне површине њихових поседа у доба отпочињања аграрне реформе. Зато се може рећи да је и у Ст. Бечеју аграрна реформа остварила половичне резултате. У ствари, њеним спровођењем био је ограничен крупни земљишни посед, с једне стране, и поспешено деловање капиталистичких односа у земљишном власништву и пољопривредној производњи, с друге стране. Аграрни проблем у Ст. Бечеју остао је и даље нерешен.

NIKOLA L. GAČEŠA Ph. D

AGRARIAN REFORM IN OLD BEČEJ FROM 1919 TO 1941

Summary

In his paper, on the example of Old Bečej, the author writes upon and presents all the complexity of the agrarian problem which the first Yugoslav state confronted with... Not only the majority of Hungarian population, that at the time had a right to choose, lived in the above mentioned town, but a lot of agrarian poor people did, as well. However, Bogdan Dunderski's large estate bore the brunt too, although the agrarian reform had exclusively national, political-social character, as well.

ЈУЛИЈАНСКА АКЦИЈА У РЕЧНИМ ЛАЂАРСКИМ ШКОЛАМА

Сажетак: Јулијанска акција је као пројекат угарске владе (1904–1918) имала за циљ обнову културне делатности мађарског мањинског народа, тј. очување и ревитализацију народа и културе националног идентитета, што је чинило хуману и оправдану бригу матичног народа за своју дијаспору ван својих државних граница. Али када је акција била политички инструментализована и једним делом прешла границе „очувања“ свога народа и започела са ненамерном асимилацијом, нужно је морала доћи у сукобе са другим већинским народима. Са различитим се институцијама, установама и удругама проводила Јулијанска акција, укомпонована почетком XX века у тзв. мађарску државну мисао. Правно или статутарно Јулијанска акција се од 1904. у Славонији, Ердељу те „оазама“ Мађара по речним лукама ван Угарске, а од 1908. у Босни и Херцеговини, интензивно проводила све до краја Првога светског рата. Мађари који су радили, тј. пловили на речним бродовима, а са њима и њихове породице, били су родом из места уз Дунав, Тису и Саву. Преко зиме када би се лађе усидриле због леда у лукама ван Угарске, мађарска Јулијанска друштва су организовала школе, односно кратке школске курсеве по лукама нпр. у београдској Ади Циганлији, Бечу, Пасауу, Оршави и другим местима, како би децу описменила, али и да би одржала мађарски национални дух и језик. У исте је земље јулијански програм и мађарски школски систем укомпонован у новооснована мађарска друштва, железнице, цркве те друге установе, и може да се успоређује са сличним немачким пројектом *Schulvereine*, италијанском акцијом *Dante Alighieri* па чак и не тако значајном словенском акцијом *Ђурилометодских друштва*, која су деловала у иностранству, тј. углавном ван простора матичних националних држава. Проучавајући мотиве тадашње политичке праксе може се закључити да је мађарску управу занимала територијална интеграција и очување великодржавне улоге, а код већинских народа где се акција проводила, покретала се жеља за прикључењем својим матичним земљама те интегрисањем националног простора. У том контексту, Мађари у пројекту Јулијанске акције постали су за друге земље и народе наметнута страна тела, тј. „мостобран“ мађарске освајачке

политике, док су за Угарску они били „крајишка утврда“ против јужнословенског уједињења и рушења Монархије.

Кључне речи: Јулијанска акција, лађарске школе, Јулијан.

Основни циљ Јулијанске акције била је обнова културне делатности мађарског народа, тј. очување и ревитализација народа и културе у крајевима где су мање групе Мађара живеале ван тзв. уже Угарске, дакле у Славонији, Ердељу, у речним лукама ван Угарске те у Босни и Херцеговини. Јулијанска акција¹ се проводила преко различитих институција, установа и удруга,² а почетком XX века укомпонована је у тзв. мађарску државну мисао, започету још у другој половини XIX века. Правно или статутарно она је започела од 1904. године у Славонији, Ердељу те „оазама“ Мађара по речним лукама, а од анексије 1908. године и у Босни и Херцеговини, проводећи интензивно свој план све до краја Првога светског рата.³ Један од најучинковитијих облика латентне „мађаризације“ остваривао се кроз школски систем, железничарске програме, цркве те програме културних друштава.⁴ Мађарска страна је деловање удруге „Јулијан“ оправдавала бригом за властити народ ван граница матичне државе, за очување идентитета, културе и језика, док су на пример антимађарске стране у деловању Удруге виделе облик политичког однарођивања и помађаривања домицилног становништва, дакле беху супротни ставови у тумачењу оправданости деловања Јулијанске акције. Док је Јулијанска акција у Славонији настојала задобити симпатије хрватске и српске већине те немачке мањине, а у Ердељу немачке мањине, у Босни и Херцеговини је настојала задобити симпатије челних људи углавном муслиманске вероисповести и подршку фрањевачког реда. Јулијанска акција се може успоређивати са сличним немачким пројектом, тзв. *Schylvereine*,⁵ италијанском акцијом *Dante Alighieri* па

¹ Име „Јулијанска акција“ је одабрано на оснивачком састанку истоименог Савеза у Будимпешти, а према имену св. Јулијана.

Легенда: *Frater Iulianus* је наводно живео за владавине краља Беле IV (1235–1270) и који је са другим братима отишао потражити земљу где су пре живели и одакле су се доселили Мађари те тако посетио оне „протомађаре“ који су живели у Азији желећи их преобратити у хришћанску вјеру, а шта је подупирао и краљ Бела IV. У Азији је Јулијан сазнао за скори монголски (татарски) напад на Европу те се вратио у Угарску и о томе обавестио владара.

Radovan Ivančević, *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Uvod u ikonologiju*, Zagreb 1990, 307–308.

² Односила се углавном на мађарска друштва, мађарске школе, мађарске железнице те друге институције и установе.

³ Ivan Balta, *Julijanska akcija u Slavoniji s osvrtom na ostale hrvatske zemlje te Bosnu i Hercegovinu početkom 20. stoljeća*, DMZUH, otisak, Zagreb 2006, 1–327.

⁴ Због раширености и специфичности провођења тзв. „националне одбране Мађара“ због „наводне“ угрожености, у литератури се Јулијанска акција у Босни и Херцеговини каткада називала и „Босанском акцијом“ са јединственим циљем и методологијом деловања.

⁵ Gyula Töködy, *Össznémet Szövetség (Alldeutscher Verband) és közép-európai tervei (1890–1918) (Ойштин или свенемачки савез и његови планови у Средњој Европи 1890–1918)*, Budapest 1959.

чак и не тако значајном хрватском акцијом *Тирилометходских друштва*, која су деловали у иностранству, тј. углавном ван простора матичних националних држава, али и на просторима где су имали већину, али ван јединственог политичког корпуса (нпр. у Истри).

У Славонији, Ердељу, Босни и Херцеговини те мађарске школе у речним лукама могле су се оснивати, организовати и деловати не само на основу важећих угарских школских закона већ и на основу локалних закона земаља и места који су допуштали па чак и потицали организовање јавних и приватних школа, селашких школа (*мађарске јулијанске школе*), фабричких школа (*школе мађарске државне железнице*), конфесионалних школа (*мађарске реформаторске школе*), због великог броја неписмених, што је отворило широк простор деловању мађарске Јулијанске акције.

Главни креатори Јулијанске акције били су: председник гроф Béla Széchenyi (1837–1918), *koronaőr, Sz. István fia, Kínában és Középásziában utazott, utleírása öt nyelven megjelent* те секретар гроф Kynó Klebelsberg (1875–1932), *1910. a közigazgatási bíróság tagja...* те организатор Tarkovich.⁶

Већ крајем XIX и почетком XX века, угарску управу је занимала територијална интеграција и очување великодржавне улоге створене нагодбама, окупацијом и анексијом, а српску, хрватску, словачку и румунску политичку елиту покретала је жеља за интеграцијом још одвојених националних територија, док је босанску или муслиманску политичку елиту покретала жеља за остварењем самобитности јединственог босанско-херцеговачког простора. Стога је мађарски научник Бела Макаи утврдио: „Мађари су у том контексту за Славонију, Ердељ те Босну и Херцеговину, постали наметнута страна тела, ‘мостобран’ мађарске освајачке политике, док су за Угарску они била ‘крајишка утврда’ против јужнословенског уједињења и рушења Монархије“.⁷ Због тога је Јулијанска акција као једно од средстава тадашње политике владајућих кругова Краљевине Угарске препознала могућност инструментализовања усељених Мађара током друге половине XIX века, те давнашње жеље тзв. мађарске државне мисли (стварања јединствене краљевине од Карпата до Јадрана).

⁶ Révai kis Lexikona, Budapest (reprint), 553.

⁷ Béla Makka, *Végvár vagy hídfő?: idegenben élő magyarság nemzeti gondozása Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában 1904–1920. (Појранична тврђава или мостобран?: национална брига о Мађарима у туђини – у Хрватској и Босни и Херцеговини у периоду 1904–1920)*, Budapest 2003; B. Makka, *Mađarsko-hrvatski odnosi početkom 20. stoljeća na slavonskom području*, Časopis za suvremenu povijest, god. 36, br. 2, Zagreb 2004.

Карта: Национални распоред Угарске, Хрватске и Славоније
ије Ергеља иочешком XX века¹

Политички одрази мађарско-јужнословенских односа цело су се време одражавали на приговорима из Нагодбе. Према Хорвату,² Тејлору³ и Сидланду,⁴ најважнији приговори Нагодбе односили су се на третман „државне заједнице“, јесу ли Хрватска, Славонија и Далмација и Угарска конфедериране краљевине, које су ступиле у ужи „државоправни савез“, или то нису, но најжешћи сукоби односили су се на финансијска питања. Таква Нагодба ишла је на штету Хрватске и Славоније, јер је оскрнавља и иначе крхки суверенитет поставивши је у подређен однос према Угарској све до краја Првог светског рата.⁵ Мађарски политички идеолози су у XIX веку, посебно од аустроугарске Нагодбе, заго

¹ Извор: *Történelem Atlasz a középiskolák számára*, Kartográfiai vállalat, Budapest 1988, old. 34.

² Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, I dio, Zagreb 1936, II dio, Zagreb 1938.

³ A. J. P. Taylor, *The Habsburg Monarchy, 1809–1918. A History of the Austrian Empire und Austria-Hungary*, Zagreb 1990.

⁴ L. V. Südland, *Die Südslawische Frage und der Weltkrieg*, Wien 1918. (L. V. Südland – Иво Пилар, *Јужнословенско питање*, Вараждин 1990, 238–240.)

⁵ Jaroslav Šidak, *Hrvatske zemlje u razdoblju nastajanja preporodnog pokreta (1790–1827)*, Historijski zbornik, Zagreb 1981, 51–96.

варали државно и национално јединство Угарске и радили на остварењу те замисли. Мисао о једној угарској држави била је заснована на три темеља: а) на мађарском национализму; б) на постојању домољубних друштвених слојева који су били и због природних расних особина задојени жарким империјализмом; в) на геополитичкој обликованости Угарске, која је потпомагала и фаворизовала централизацију.¹³ Мисао Лајоша Кошута (Lajos Kossuth) полазила је од тога да треба укинути постојеће историјско-политичке аутономије¹⁴ те да се тзв. „угарске“ земље државно-правно и управно-правно изједначе са осталим земљама свете Стефанове круне, да се временом помађаре и да се оснује национално јединствена мађарска држава. Државно-политичко обележје његове мисли допуњавало се с господарско-политичким основама Сечењијеве мисли,¹⁵ резултирајући у мисао о великом државном, националном и економски јединственом подручју од Карпата до Јадрана. Школе Јулијанског друштва биле су претежно на селу, далеко од редарствених органа, често изложене антипатијама месног становништва, а по вероватним претеривањима Петрија многи чланови Јулијанског друштва (...) налазили су се у ситалној живојној ојасности (...), јер су у усађивању мађарске државне идеје у мађарско становништво обављали „фанатични“ учитељи, који су се за њоседну мисију најосе огјајали и то у чаковечкој учишљеској, школи, а касније и учишљеским школама у Баји (Baja) и Суботици (Sabadka) те ситиендирањем шејрша, ученика и ситугенаша у Печуху (Pécs), Ћургоу (Csurgö) и Карошвари (Kaposvár).¹⁶ Школовани Јулијански учитељ добио би њоседне инстирукције о томе како исходити њрава која су уживали домаћи, а ако би замолбе Мађара биле одбијене, Јулијанско друштво обратило би се и вишим форумима, тј. министру председнику.¹⁷ Како би Јулијански савез дорастао очекивањима, било је потребно државно га субвенционисати, а о томе се није могло отворено образлагати и расправљати на седницама угарске

Угарска је као јединствена држава на пријелазу из XVIII у XIX век почела угрожавати националне особине, језик и државноправност те неке црквене повластице других народа. Био је то почетак тзв. „тихе“ мађаризације „угарских“ земаља.

¹³ М. Ћор, *Odnarodavanje naše djece u riječkim školama nametanjem talijanskog i mađarskog nastavnog jezika u razdoblju mađarske uprave od 1868. do 1918. godine*, Zbornik Pedagoškog fakulteta u Rijeci, br. 5, Rijeka 1983, 41–49.

¹⁴ Политичку аутономију до тада су имали: Хрватска са Славонијом, Ердељ и Српска Војводина.

¹⁵ D. Rauter, *Geschichte Oesterreichs von 1848. bis 1890. Skizze mit besonderer Berücksichtigung der Verfassungsentwicklung*, M. Pereles, Wien 1890, 8; Mirjana Gross, *Mađarska vlada i hrvatska autonomija u prvim godinama nakon nagodbe*, Historijski zbornik, XXXVIII, Zagreb 1985.

Сечењи је схватио од колике би било користи по Угарску, када би као богата производна земља избила на море, па је смислио узречицу: „Tengerre Magyar!“ („На море, Мађари!“).

J. Šidak, D. Šepić, I. Karaman, M. Gross, *Povijest hrvatskog naroda 1860–1914.*, Zagreb 1968.

¹⁶ Pál Petri, *A Julián Egyesület története (Povijest Julijanskog društva...)* 33 év küzdelme és munkája: Julián barát kutató útjának 700-ik évfordulójára, Budapest 1937, 19; Josip Gujaš, „Nacionalna obrana“ Mađara u Slavoniji na prijelomu XIX. i XX. Stoljeća u okviru „Slavonske akcije“, Historijski zbornik, br. 23–24, Zagreb 1970–1971, 89.

¹⁷ P. Petri, *A Julián Egyesület története*, 23.

Владе.¹⁸ У успоредби с аустријском улогом, Јулијанска акција је давала важност мађарској националној и прометној политици.

У том смислу једна од акција Јулијанског друштва било је просвећивање Мађара путем отварања школа по речним лукама изван „уже“ Угарске, а у којима су се због леда преко зиме усидриле лађе. Било је довољно времена за одржавање школских курсева за описмењавање те окупљање ових „оаза“ Мађара у Јулијанска друштва која су поред своје хумане стране, имала и своје далекосежне намене мађарске државотворне мисли.

За потребе Мађара који су радили – пловили на речним бродовима, а са њима и њихове породице, углавном преко зиме када би се бродови (лађе) усидрили због леда у лукама изван Угарске, беху организована мађарска културна друштва, школе, од стране Јулијанских друштава. Познатије лађарске речне школе биле су у српској Ади Циганлији у Београду, у аустријском Бечу, у баварском Пасауу и румунској Оршави.

Велика већина (90%) лађарских радника на Дунаву и његовим притоцима били су Мађари, углавном пореклом из подунавских и потиских те посавских села. Део друштво за речну и морску пловидбу Краљевине Угарске, те остала пловидбена предузећа, углавном су запошљавали Мађаре на својим лађама.¹⁹

Једног бечког капетана брода питао је надзорник јулијанских школа Маргитаи због чега је толика потреба за мађарским лађарским радницима не само на мађарским, већ и на аустријским лађама. Бечки лађарски капетан је одговорио: „Радно запошљавамо Мађаре због тога што су разумни, вредни и поуздани, а у техничком смислу изнимно способни и сналажљиви, а што је врло важно за успешан рад твртке. Брига око житарица и осталог терета који бродови превозе захтева не само спретност већ је врло важно да ти послови буду обављени савесно. У томе такође предњаче мађарски лађари. Међу нашим запосленицима, у мањем

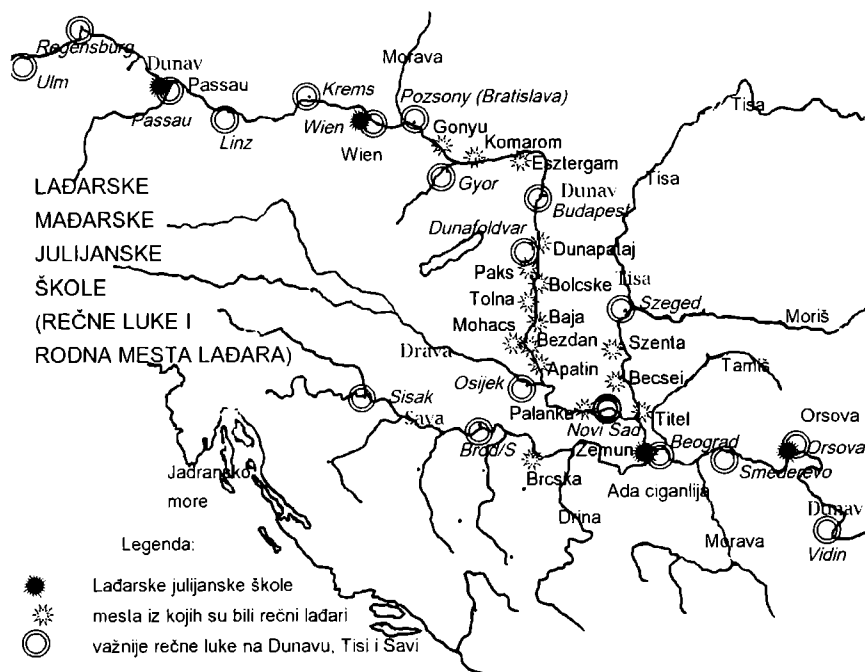
¹⁸ Ferenc Bernics, *Julián akció*, Pécs 1994, 25.

Тарковић је послао 11. априла 1913. године писмо министру унутрашњих дела „поверљивог“ наслова у којему га моли да се не мењају основна правила следећим објашњењем: „Именом Јулијански савез он у ствари није савез, него је створен од Владе, претворен у преносиви орган којему је улога дати потпору Мађарима, који имају потешкоћа у радњама на културном и привредном делу. Јавним откривањем тога циља, у Угарској, доћи ће до потешкоћа у политици“.

О идеологијском темељу политике и раду Савеза 1908. и 1909. године, председник Јулијанског савеза Сечењи је написао како је аутор идеологије био Клебелсберг, а Петрију је образложио као „борбу на језичним границама“ у народној политици, која се требала ускладити са потребама народа, како би могла бити успешна, будући да се акцијама краћег трајања ништа није могло постићи.

¹⁹ József Margitai, *A Horvát- és Szlavononországi Magyarok sorsa, nemzeti védelme és a Magyar-Horvát testvériség (Судбина хрватских и славонских Мађара, национална одбрана и мађарско-хрватско браћинство)*, Budapest 1918, 354–371.

„A Duna és melléfolyói hajóainak 90 %-a, tehát túlnyomó része, a magyar nép körül ki. A m. kir. Folyam és Tengerhajózási Részvény – Társaság, a Dunagőzhajózási Társaság, valamint számos magánhajózási vállalat a legszívesebben a magyarokat alkalmazza hajóin“.

Карта: Мађарске лађарске школе, места одакле су били лађари, важније луке на Дунаву, Тиси и Сави (ше њивност истих река) (аутор: проф. др Иван Балџа)

броју, има и Румуна, Срба и других народа али су они, у већини случајева, само за подређена занимања. Нисам Мађар, али морам признати да мађарским лађарима нема премца“.²⁰ То исто потврдило је и неколико мађарских официра. Дакле, напоменуо је Маргитаи, мађарски народ се показао добрим и на води.

Маргитаи је имао прилику упознати се са животним условима мађарских лађара када је као изасланик удруге „Јулијан“ боравио код њих у циљу организовања школе за њихове потребе. Највећи део мађарских лађара био је из Gönyű, Komárom, Esztergama, Dynapataja, Bölskea, Paksa, Tolne, Baje, Mohácsa, Bezdána, Apatina, Palánke, Titela, Orsova, Szegeda и других места уз Дунав, Тису и Саву.

Занимање за дунавску пловидбу се преносило од оца на сина. Дете кормилара теретног брода одрастало је на броду. Онде је научило шта значи напорно ради-

²⁰ „Azert alkalmazzuk a magyarokat szivesen, mert értelmesek, szorgalmasak és megbízhatók; a hajózás technikai munkáiban pedig rendkívül ügyesek és találmányosak, ami az üzem rendes lebonyolítására nézve igen fontos. A hajókba beraktározott, százezreket érő gabona s egyéb szállítmányok gondozása, rendbentartása s megőrzése is nemcsak ügyességet, hanem főleg lelkiismeretességet kíván. Ebben is a magyar hajós a legelső. Vannak hajósaink közt kevés számban románok, szerbek és más nemzetiségűek is, de ezeket – ritka kivétellel – csak alárendelt munkákra alkalmazhatjuk. Nem vagyok magyar, de be kell vallanom, hogy a magyar hajósnak nincs párja! – volt a bécsi hajóskapitány válasza“.

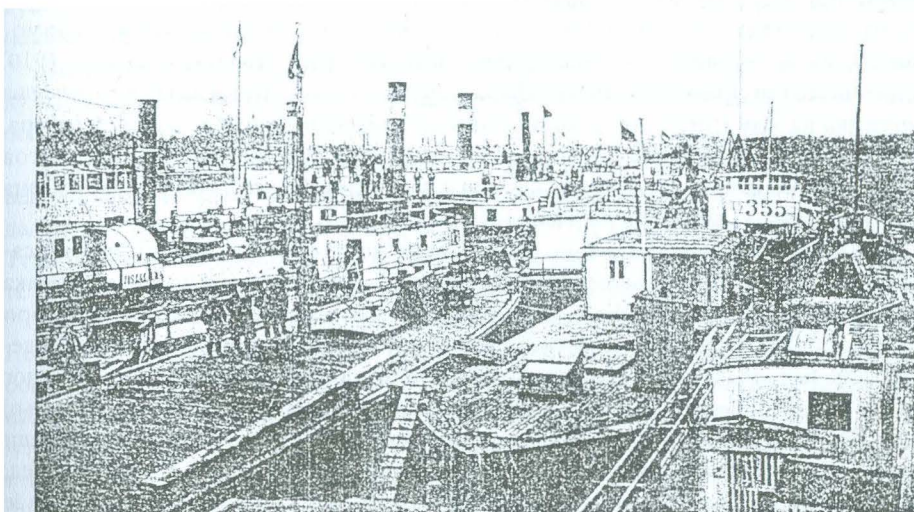
ти, онде је заснивало обитељ. Супруга му је обично била кћер бродског радника која је такође одрасла на броду и добро јој је био познат тај начин живота. Све лађарске радости, туге, наде, борбе, биле су везане за воду, шуме и грмље уз обалу. Верни пратиоци на његовим пловидбама биле су рибе, галебови и јата других птица, а ноћу безброј звезда и бледа месечева слика. Већ посве стар, када његове руке више нису имале снаге за кормило и конопце, враћао се лађар у своје село негде уз реку, у кућицу својих родитеља где је уживао своју мизерну мировину и обрађивао комадић оранице, узгајао винову лозу. Стари лађар кадгод је био у могућности одмарати се уз обалу. Само су му валови које је стварао брод који плови негде у даљини и звук сирене брода који управо упловљава у луку оживљавали сећања, срце му поскочило, сетио се младости када су његове руке још подносиле напоре. Обитељима бродских радника био је забрањен боравак на броду. То се није односило само на обитељи кормилара теретних бродова који су цели свој животни век провели на броду. У стражњем делу брода био је смештен њихов стан који се састојао од малене собе и још мање кухиње. На палуби, на површини од око два-три квадрата био је простор за мало дрва, за понеку перад и једну или две мушкатле. Била је то сва лађарска имовина. Једино у чему никада нису оскудевали била су мала деца. Деца су се рађала на броду, ондје одрасла и цели живот проводила тамо у вечної пловидби. Ако су одрасла уз оца или на неком другом броду, морнари су их научили тајнама заната. За читање, писање и стицање осталог најосновнијег образовања и оплемењивање срца и духа, нису имала прилику. Ако је отац био писмен, сам је подучавао своју децу абецеди, међутим, то није било најбоље решење јер није давало баш најбоље резултате. Деца лађара одрасла су као лептири или као дивље цвеће уз реку, приметио је један стари кормилар. Узме ли се у обзир да су већина лађара Мађари, тада се могло замислити колико је децијих умова годишње остало необразовано.²¹

На захтев грофа Баћанија (Tivadar Batthyányi), председника Државног савеза лађара, министар за веру и образовање организовао је курсеве за децу мађарских лађара у неколико подунавских градова. У иностранству (Аустрији, Србији, Румунији, Босни и Херцеговини, Хрватској и Славонији, Бугарској и другде) још се није повела брига о деци мађарских лађара.²²

²¹ „Az apa, ha jártas a betűvetés művészetében, maga tanítgatja gyermekeit az ábécére; de hát ebben nincs sok köszönet, mert a tanításnak van is, nincs is eredménye. Így aztán a hajósok gyermekei, mint egy öreg kormányos megjegyezte: „Úgy nőnek fel, mint a tiszavirág, vagy a folyómenti vadvirágok“. Ha tekintetbe vesszük, hogy a Dunán s mellékfolyóin elfoglalt hajósok túlnyomó része magyar, elképzelhetjük, hogy évente hány magyar gyermek szíve, esze marad művelés nélkül, parlagon!”

²² „Újabban a Batthyány Tivadar gróf elnökle alatt álló Országos Hajós Szövetség kezdeményezésére a vallás és közoktatásügyi miniszter rendezett néhány dunamenti városban téli tanfolyamot a magyar hajósnép gyermekei részére. Az idegenben, ú. m. a bajor, osztrák, szerb, román, bolgár stb. partok mentén elfoglalt magyar hajósnép gyermekeiről azonban még nem történnhetett gondoskodás.”

Председништво удруге мађарских лађара, видевши тужну судбину деце која су боравила на страним водама и њихову необразованост, како би им помогла, обратило се за помоћ удрузи „Јулијан“. Удруга „Јулијан“ је 1909. године преузела бригу о културној и националној одбрани мађарских лађара и њихове деце изван граница домовине.

A cigányszigeti magyar hajóiskola a M. F. T. R. telelőben.

Мађарска лађарска школа у Београду (Ага Циџанлија)²³

Једна од првих мађарских јулијанских лађарских школа била је на реци Сави на Ади Циганлији у Београду. На око километар и по од београдског железничког моста где савски залив продире у земунску равницу, река је створила полуострво који су тамошњи Хрвати називали Циглана, а мађарски лађари Цигански оток или Ада Циганлија.²⁴ У овом заливу Угарска је изградила заштитне насипе како би залив био погодан за презимљивање бродова јер је лед био најпогубнији за бродове у зимској луци. Овамо би зими долазили бродови који су пловили уз српску, румунску и бугарску обалу па је тако иначе празан и пуст залив оживио од буке стотину бродова који су пристајали у заливу. Сви су били врло запослени, јер су све врсте бродова стизале у зимовалиште. Како пристају, тако их једне за друге вежу ланцима и гредама, а копном бивају повезани мостовима. Око Божића их је већ неколико стотина, а све изгледа као велики пловећи град испресецан улицама. Прелази између бродова осигурани су руковратима. Заповедник зимовалишта је један капетан који се брине да онде влада ред. Имају ватрогасце, а устројене

²³ J. Margitai, *A Horvát- és Szlavononországi Magyarok sorsa*, 357.

²⁴ Ibidem.

„A belgrádi vasúti hídtól mintegy másfél kilométernyire a Száva öble benyulik a zimonyi határba. A Száva és öble által mosott félszigetet a horvátok Ciglanának, a magyar hajósok Cigányszigetnek nevezték el.”

су страже које одржавају ред. Свако устајање, легање и почетак рада догађа се на звук сирене па тако онде влада војна дисциплина. Ред се другачије не би ни могао одржати међу лађарима навикнутим на вечно путовање, а који имају онде доста посла. Морају се бринути о редовном превртању житарица ускладиштеном на теретњацима, о поправку оштећених делова брода и другим пословима, што им одузима доста времена. Супруге кормилара теретних бродова заузеле су бригом око кућанства и око деце. Колико је теретњака, толико је и обитељи, а у зимовалишту их је неколико стотина. Дакле, доста је и деце. Почетком јануара 1910. године на захтев Државног савеза лађара, удруга „Јулијан“ је послала свог учитеља почетника на Аду Циганлију како би у зимским месецима подучавао децу лађара. Удруга „Јулијан“ напомиње како учитељу није могла дати никакав план за његов рад већ једино општа упутства о његовим задацима, јер заправо ни удруга она није готово ништа знала о зимовалишту бродова.

Тако је Маргитаи у фебруару 1910. године допутовао на Аду Циганлију сазнати нешто више о приликама које онде владају. Унутрашњост једног теретњака за превоз житарица преуређена је у учионицу. Уски отвори за ваздух и отвори на стропу били су једини извор слабашне светлости. Маргитаи је затекао шездесетак деце разног узраста. Сва деца били су Мађари, сем двоје румунске и једног српског детета. Само их је неколицина знала врло лоше читати и писати. У задњој клупи седела су двојица кормилара са штаповима у рукама како би учитељу били од помоћи у одржавању дисциплине. Дете које је за време наставе стварало неред, разговарало с другим дететом или се свађало, добило је штапом по врату. Када је Маргитаи коментирао до сада невиђени начин одржавања реда, један од редара је рекао: „Верујте, да нема нас, ова би злочеста деца већ избила страницу брода. Сваки од њих одраста на другом броду, плове од државе до државе и не срећу се са осталом децом као она деца која одрастају у селу па се имају прилику дружити са осталом децом на улици и у школи. Отац нема времена за њих на броду, а мајка не може са њима изаћи на крај. Сасвим су подивљала. На њих лепа реч не делује. Боје се само батине. Ми их пратимо из школе кући јер путем раде такве неподопштине да те Бог сачува.“ Учитељ се такође пожалио како нити једна педагошка мера није уродила плодом. Без подршке редара не би успео одржати ред у учионици. Иначе желе учити, решавају своје задатке, а и моћ схватања им је добра.²⁵

Маргитаи је напоменуо, како му је прва задаћа била да се упозна са том децом. Постављао им питања о стварима које их окружују. Спремно су му давали одговоре који надиласе њихов узраст. Млађима је приповедао приче, а са старијима разговарао о њима познатим крајевима и градовима уз Дунав. Претворили су се у очи и уши. Показали су велико занимање, а на нека питања једва да је знао одговор. То не чуди јер та су деца више пута опловила Дунав од Регенсбурга до Галате, а неки и до Сулине, Тису до Сегеда, а Саву до Сиска.²⁶ Познате су им све те реке

²⁵ J. Margitai, op. cit., 358.

²⁶ „A kisebbeknek mesét mondtam, a nagyobbakkal az ismert dunamenti vidékekről, városokról beszélgettem. Szem és fül voltak! Érdeklődésük oly nagy volt, hogy kérdéseikre alig voltam képes válaszolni. Ezt nem lehet csodálni! Többször beutazták a Dunát Regensburgtól Galatzig, némelyik Sulináig; a Tiszát Szegedig, a Szávát Sziszekig.”

и њихови пловни притоци, градови, села и острва те су о томе знали много разговарати. У многим су мађарским, хрватским, румунским, бугарским, аустријским и баварским градовима уз те реке остали усидрени неколико дана приликом истовара или утовара. Имали су прилике разгледавати те градове, упознати људе, ношњу, језик. Убрзо сам схватио, напоменуо је Маргитаи, да су та деца пуна искуства, која су видела много тога, широког су обзора и жељна знања, али нису навикла на дисциплину.

Заповедник зимовалишта уредио је за Маргитаи просторију на једном броду и тако су заједно проводили вечери те су тако имали прилике разговарати о лађарима.

Осебујни су то људи, нарочито млађи! – рекао је капетан Бојче (Boysche), заповедник зимовалишта. Радишни су и вредни, али без чврсте руке не бисмо са њима далеко догурали. Груби су једни према другима и у опхођењу са другим људима. Тешко их је дисциплиновати, а таква су им и деца. Строгост је једини начин за то, те су многе године строгоће неке кормиларе припитомиле.

Разлог томе је тај шта лађари у детињству нису добили никакво образовање. Потребно је било просветлити дечји дух, оплеменити срце, учити их да буду богобојазни и поступно ће нестати та духовна грубост и дивљаштво. Образовање и васпитање придонети ће да се одвикну од таквог понашања. Шта ако ће образовање и питомост која из тога произлази, омекшати лађаре да неће бити довољно снажни и издржљиви да се храбро суоче са опасностима које се на води често догађају? – приметио је капетан. Управљати кормилом, повлачити конопце, спуштати и дизајти сидро и носити вреће, може се и без псовања и суровости. Напротив, дисциплина је боља, а посао успешније обављен ако људи свој посао обављају не због страха да ће бити кажњени, већ због осећаја дужности и поштовања према надређенима, било је мишљење Маргитаи. Капетан је испричао да су и они о томе размишљали и због тога су експеримента организовали курсеве у неким зимовалиштима за одрасле лађаре и њихову децу које су водили руководећи часници, али никакав успех нису остварили. Нитко није научио читати нити су се деца променила. Остала су необуздана и без осећајна. Не очекују стога неке резултате од курсева које друштво „Јулијан“ организује, али је њихов заговорник и радо ће бити од помоћи. Није ми јасно, коментирао је Маргитаи, због чега се толико трудио уверити капетана, када се видело да га занима све везано за курс. Објаснио је Маргитаи да учење није дало плода јер није постојао никакав план по којем се радило, а и лица који су водили курсеве нису била стручна. Васпитање и образовање је таква наука у коју се сви желе разумети, баш као у лечење или у прогнозу времена. Педагогија је важна баш за ово звање и захтева лице која ју познаје, те онај ко не познаје душу човека и како она функционише, тај неће бити у стању стручно васпитати децу. Не ради се овде о васпитању који произлази из родитељске љубави, нити о васпитању заснованом на опонашању и навикама које су видели од својих родитеља, већ о васпитању какво се проводи у школама и које се догађа свесно и по плану, а не нагонски. Тако је и са подучавањем. Тко не зна начин којим ће се већ стечено дечје знање обновити и повезати са новим знањима, ко не познаје начела дидактике и не зна применити средства подучавања, обавит ће лош посао. Часници су подучавање деце вршили у

најбољој намери и уз свесрдан труд, али неупућеност у струку разлог је изостанку резултата. За успех је било врло важно и то да учитељ добро познаје ученички дух и околности одрастања својих ученика. Околности одрастања деце на броду другачија су била од деце земљорадника. Ствари које деца виђају током својих путовања битно се разликују од оних које виђају деца одрасла на селу или на салашу. Деца лађара једва нешто знају о родној земљи, домовини и домољубљу. Лађари немају недеље, Божића, Васкрса, нити других црквених или државних празника. На води је сваки дан једнак. Све шта на броду чују су строге наредбе капетана, укори својих очева или посаде те њихове псовке. Они нису доживели да им се учитељ љубазно обрати и никада их није развеселила песма или неко друго штиво из читанке или речи утехе које пружа вера. Пре него ли се крене са подучавањем и васпитањем лађарске деце, важно је одредити циљеве тог подучавања и надаље створити план рада узимајући у обзир њихов начин живота. Циљ ових зимских курсева био је да деца добију стручну основну изобразбу из оних предмета које је народна школа прописала и да се уз присвајање елементарног знања науче и богобојазности, домољубљу, етичности, племенитости, раду и одговорности. Посебну позорност морају обратити њиховом будућем занимању, дакле, свему што је везано уз пловидбу. Мислило се и на образовање одраслих лађара којима је такође требало пружити прилику када већ постоје услови за то. Важно је и њима старијима, баш као и деци, оплеменили срца шта се одредило главним циљем курса. За њих су се одржавали посебни курсеви у вечерњим сатима, посебна читања и слободна предавања. За читаче је од изнимне важности било отварање народних библиотека. Да се задовољи и верска потреба, није се смело заборавити одржавање недељне мисе.²⁷ У обзир се морају узети време које се има на располагању, а то је 8–10 седмица, шта значи да има само 48 школских дана и ако се свакодневно предаје 7 часова, то је укупно 336 часова наставе. За тако кратко време мора се обрадити целокупно градиво за сваки поједини разред које је у програму народне школе. Хоће ли то бити могуће? Сеоске школе на располагању имају 32 седмице што је 192 дана и да предавање у просеку дневно траје 4 часа, а то значи 768 часова према лађарским школама од 336 часова.

Ипак је било могуће лађарску децу научити за упола мање часова него децу на салашима! Разлог тому био је: 1. лађарска деца ширег су обзора од сеоске деце, 2. оштроумнија су, 3. учењу приступају одморних умова, 4. учење кратко траје те им то није заморно, 5. жеља за новим знањима много је већа код њих него код сеоске деце.²⁸

²⁷ J. Margitai, op. cit., 362.

²⁸ „S mégis meg lehet őket tanítani az illető osztály tananyagára fele annyi órán, mint a pusztai gyermekeket! Még pedig azért, mert: 1. a hajós nép gyermekeinek tágabb a szemléletköre, mint a falusi vagy pusztai gyermekeké, 2. élénkebb a felfogásuk, 3. jól kipihent elmével fognak a tanuláshoz, 4. a tanulás rövid ideje alatt nem fáradnak ki s 5. mert az új ismeretek iránt való érdeklődés és vágy sokkal nagyobb náluk, mint a pusztai és falusi gyermekeknél. A tanfolyamok tanítástervét a fentiek tekintetbevételével előbb el kell készíteni s csak azután lehet reményünk munkánk sikeréhez.”

Узевши у обзир све чињенице, приступило се припреми наставног програма и тек се тада могло надати да ће посао резултирати успехом. Капетан је са занимањем слушао образложења Маргитаи и признао да је у младости и он водио организовани зимски cure за лађарску децу, али никакав план није имао. Како су то били напорни часови! Будући да његов посао није имао успеха, више се није прихватио тог посла. Врло је знатижељан био капетан какав ће резултат удруга „Јулијан“ постићи. За време свог „излета“ у зимовалишту, Маргитаи је стекао потпуну слику о начину живота лађара, о њиховом занимању, о децјем видокругу и другим околностима. Имало је друштво „Јулијан“ доста времена да на темељу стеченог искуства и сазнања о времену које су имали на располагању, припреми план за следећу зиму. Неће се заборавити на оплемењивање срца, љубав према домовини и његовање верских осећаја.²⁹ Наставни програм морали су предочити аустријским, баварским, румунским, бугарским, хрватским и другим страним властима на чијем су територију идуће зиме намеравали одржати курс. Постојао је један услов, да деца науче читати, писати и говорити и на језику државе где ће се курсеви одржати, па су и то такође уврстили у план. Сада више није постојала никаква препрека да се крене са зимским курсевима за децу лађара и у иностранству.

Следеће зиме на Цигански оток удруга „Јулијан“ је послала искусног учитеља којем су тада могли дати много савета и смерница шта му је чинити. Настава је већ била поодмакла када су Рејти (Ferenc Réthy), потпредседник Државног савеза лађара, и Маргитаи допутовали на лице места како би се уверили о раду учитеља. Потпредседник Рејти радио је душом и срцем у интересу лађара и самим тим и њихово образовање носио на срцу, стога не чуди шта је са изузетним занимањем пратио успех лађарског курса већ и због тога шта је он био идејни зачетник тог пројекта.³⁰

О истом је Маргитаи известио: „Била је недеља. У школу смо позвали и родитеље. Више није било потребе за редарима јер је учитељ сам био у стању дисциплиновати децу. Ученици су напредовали у учењу према плану. Резултат није могао бити бољи. Пре подне се настава одржавала од 8–12, после подне од 2–5, а навече за одрасле од 6–8 часова. Учитељ је напорно радио свакодневно, али је радио са вољом и због тога је издржао. Недељом после подне он је држао мису у школи која је за ту прилику преуређена у капелицу. На звук звона лађари су били обучени у своја свечана одела и журили у школу. Палуба је врела од мноштва које се упутило на службу Божју. Био је то до тада невиђен приказ на Циганском отоку, у зимовалишту бродова. Пространу унутрашњост теретњака преуређеног у школу напунили су верници. Дојмљиво сам проматрао преплануле

²⁹ J. Margitai, op. cit., 363.

³⁰ „A következő télen az egyesület tapasztaltabb tanítót küldött a cigányszigeti hajóstelepre s ezt már bőven elláhattuk tanáccsal s útmutatást is adhattunk neki teendői felől. A tanítás már meglehetősen előre haladt, mikar Réthy Ferencel, az Országos Hajós Szövetség ügyvezető alelnökével a helyszínére utaztam, hogy tanítónk munkáját megtekintsük. Réthy Ferenc alelnök szívvel, lélekkel mtinkálkodik közre a hajósnép érdekében, ennél fogva azok gyermekeinek művelődését is szíven viseli s annál is inkább meleg érdeklődéssel kísérte a hajóstanfolyamok sikereit, mert a téli hajóiskolák megszervezésének ő volt tulajdonképeni kezdeményezője.”

лађаре навикнуте на олују како певају уз пратњу оргуља и како за учитељем понављају уобичајене молитве. Овогодишњи заповедник зимовалишта ми је причао о томе колико се садашња недељна послеподнева разликују од оних некада, пре него их је Државни савез лађара у сарадњи са удругом „Јулијан“ узео под заштиту. Ови лађари, који се сада приклањају господару неба, некада су тога јединог слободног поподнева у кантини ударали шакама по столовима, разбијали боце или једни другима главе. Жеља лађара била је да им свештеник одржава мисе, стога су земунског свештеника замолили да дође у зимовалиште или да пошаље свог заменика. Хрватски свештеник је, по речима Маргитаиа, одлучно то одбио јер, како је рекао, за Мађаре нема намеру држати мисе и проповеди. Касније је духовни пастир мађарске пуковније која је била стационирана у Земуну и свештеник аустроугарске амбасе у Београду, удовољио њиховим жељама те су се тако измењивали у пружању верске утехе. Хрвати нису благонаклоно гледали на курсеве и богослужја која су се на хрватским просторима одржавали за лађаре јер су се плашили да ће хрватске и српске лађаре и њихову децу помађарити. Они су основали посебне школе за децу хрватских и српских лађара. Четверо хрватске и српске деце и седам одраслих неписмених лађара уз помоћ власти, премештено је из наше школе у њихову. Из Загреба су послали једног студента који ће водити курс. Јадник! Није знао шта му је чинити. Патио се неколико дана, а онда је тражио савет нашег учитеља од којег смо захтевали да спремно помогне свом колеги, нека му да смернице како би постигао што бољи успех са децом и одраслима. Нитко није обратио пажњу на хрватску школу па је тако и резултат био врло слаб те је нестручни учитељ, увидевши неуспех, убрзо одустао и напустио курс.“

На крају је Маргитаи констатовао: „Што би лошег било у томе да су хрватска и српска деца научила мађарски читати и писати ? Хрватски шовинизам спречио их је у томе да икада постану кормилари јер без познавања мађарског језика и писма, поглавито на мађарским бродовима, нису то могли остварити. То је још један пример тадашњих жалосних односа.“³¹

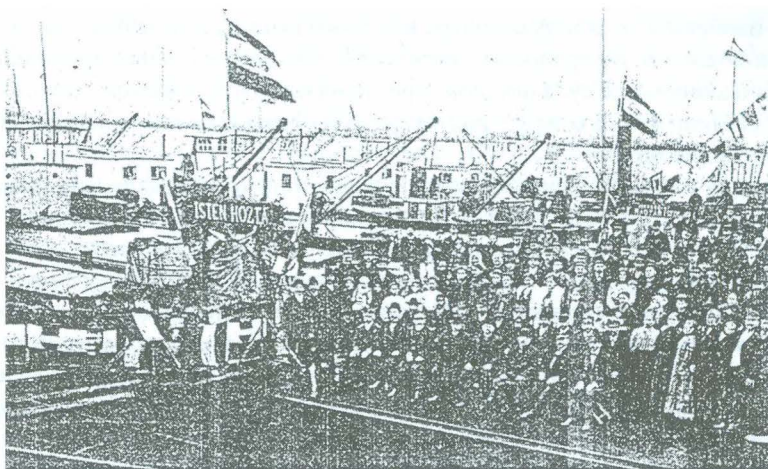
Председништво Државног савеза лађара, охрабрено успехом курса на Ади Циганлији, затражило је од удруте „Јулијан“ да организује курсеве и у зимовалишту бродова у Бечу. У тој великој колонији зимовало је на стотине бродова, бродови Деоничког друштва речне и поморске пловидбе Краљевине Угарске, Друштво дунавске паробродне пловидбе, Деоничко друштво угарске унутрашње пловидбе и Друштво дунавске паробродне пловидбе Јужне Немачке.

Председништво Деоничког друштва за речну и морску пловидбу Краљевине Угарске је на захтев Државног савеза лађара преуредило у школу један свој теретни брод, а такође је било широке руке у опремању школе.

³¹ J. Margitai, op. cit., 364.

„Vajjon mi kár esett volna a horvát és szerb tanulókban, ha magyarul is megtanultak volna olvasni és írni?

A horvát túlzó sovinizmus megakadályozta őket abban, hogy valamikor hajókormányosokká lehettek volna, mert magyar olvasás és írás tudása nélkül ezt főleg a magyar hajókon nem érhetik el. Ez is egyik szomorú tanúsága az akkori sajnálatos viszonyoknak.”

A bécs-freudenau-i magyar hajóiskola a M. F. T. R. telelőben.

Мађарска лађарска школа у Бечу¹

Лађарску школу у Бечу такођер је посетио Маргитаи на самом почетку курса, о чему је саставио извештај: „Са палубе брода стрме степенице спуштале су се до школе. Још децу нисам угледао, нити она мене, а већ сам зачуо узвик одушевљења: ‘Добро дошли!’² Начин доласка у школу био је мало неуобичајен, а несвакидашња је била и бука коју је изазивало ударање валова о странице брода и љуљање учионице. Још ме се више дојмила чињеница да се налазим у дворани прве мађарске основне школе у Бечу. Убрзо сам се осећао као код куће када сам уз благо светло лампе угледао много насмешене деце разумних лица. Више њих, са којима сам се већ срео на Ади Циганлији претходне године, говорили су ми, пуни поверења, да ме познају. Срећан сам што смо се поновно видели, а још сам срећнији што ме нису заборавила.“

Вођење курса у Бечу поверило се искуснијем учитељу који је говорио и немачки језик. Стрепео је да ће 8 седмица бити кратак рок да би се сав програм обухватио, а посебно да у тако кратком времену неће бити у стању 1. разред научити читати и писати. Дакако би је то велик задатак за групу деце у 8 седмица научити азбуку те читање и писање, али су га уверили да ће с лађарском децом постићи успех. Учитељ је проучио Јулијанов начин подучавања, у којем ће имати времена успешно прерадити и програм ако затреба. Учитељ је добио на располагање и остала потребна средства те курс препустио својој ревности.

¹ Мађарска лађарска школа у Бечу: J. Margitai, op. cit., 364, 166.

² „Még a tanfolyam kezdén meglátogattam bécsi iskolánkat. Az iskolába a hajó tetejéről egy elég merőleges lépcsőn lehetett lejutni. Meg nem láttam a gyermekeket s ők sem engem s már is felhangzott a lelkes és szívélyes ‘Isten hozta!’“

Извештаји Јулијана су напоменула, како се у овој колонији већ и раније мислило на изобразбу срца и духа лађара и њихове деце, за које је био намењен један теретњак којему су унутрашњост преуредили у капелицу. Бечке госпође из високог друштва опремиле су је олтаром, оргуљама и другом опремом. Деца немачких лађара одлазили су у школу у једну улицу крај Дунава, а једино о мађарској деци нико није водио бригу.

Неколико седмица касније учитељ је обавестио председништво удруге „Јулијан“ како је његову школу посетио бечки надзорник за школство и одао му признање за постигнут успех. Након његова посета мађарску школу посетили су и бечки учитељи, студенти и изасланство трговачке школе. Нису били заинтересирани само за школу на води, већ су их занимали успеси о којима су чули. Тако је много посетиатеља напоменуло да често не успева реализовати дневни распоред. Заинтересованост бечких педагога веома је усрећила удругу „Јулијан“ јер нису били склони давати признања, нарочито када се то односило на образовање.³⁴

Маргитаи је отпутовао у Беч у друштву потпредседника Државног савеза лађара, Рејтија и изасланика Деоничког друштва за речну и поморску пловидбу Краљевине Угарске Банкија (Géze Bánky) како би последњих дана школе присуствовали полагању испита у мађарској школи. Капетана Бојшеа замолио је Маргитаи да их почасте својим присуством како би стекао увид у успешност курса који се темељи на педагошким методама. Била је то лепа прослава на бечкој фреуденаушкој зимској колонији, јер су сви бродови добили свечано рухо. Стотине заставица обзнанило је срећу и победу лађарског народа у културном и људском погледу. На улазу у колонију, међу боровим гранама, истицале су се мађарске боје и грб те натпис „Добро дошли“. Натпис „Фреуденаушка мађарска школа“ на теретњаку преуређеном за потребе школе јасно је указивала да се овде налази дворана народне одбране удруге „Јулијан“. Лађари одевени у свећане униформе и мађарски бродски официри који су боравили у Бечу, дочекивали су испитно поверенство. Приказани резултати курса надишли су сва очекивања. Био је то несвакидашње леп и победнички дан удруге „Јулијан“ и представљао је накнаду за све напоре који су били уложени. Родитељ су били дирнути док су слушали одговоре своје деце, а свима је срце јаче закуцало када се зачула химна „Боже благовослови Мађаре!“, напоменуто је у извештају Маргитаи.

На крају се, као стари, скроман делатник мађарске културе, Маргитаи захвално присетио председника Државног савеза лађара Баћанија, председника удруге „Јулијан“ Клебелсберга, који су мађарску лађарску школу здушно пригрлили те претседника М. Ф. Т. Р.³⁵ Домоњија (Móric Domony) који је био широке руке када је материјално потпомагао ову установу.³⁶

³⁴ J. Margitai, op. cit., 368.

³⁵ Magyar Folyam és Tengerhajózási részvény Társaság (Деоничко друштво за речну и поморску пловидбу Мађарске).

³⁶ „A vizsgálat végén, mint a magyar kultúrának régi, szerény munkása, hálásan emlékeztem meg gróf Batthyány Tivadarról, aki mint az Országos Hajós Sövetség elnöke, és gróf Klebelsberg Kunóról, aki mint a Julián-egyesület ügyvezető igazgatója a magyar hajósok iskolai

Један старији кормилар, у име свих лађара, изрекао је захвалу учитељу те председништвима твртки које су биле заслужне што је овај пројект реализован. Напоменуо је „Сада знамо да и ми имамо домовину јер постоје они који код куће мисле на нас. Бог их благословио!“ – завршио је стари лађар. При одласку Јулијанске делегације у Беч, на стубама се обратио седокоси лађар и уручио једно писмо.³⁷ Напоменуо је лађар: „Не знам говорити пред толиким мноштвом, али све што осећам написао сам у овом писму. Моји другови који осећају једнако, такође су се потписали. Молим Вас однесите ову писану захвалу господи у удрузи. Са много пажње проматрам напредак своје деце. Много су лепог научили у школи, али најлепше је шта су научили о нашој домовини. Душа нам се радује што смо поновно постали Мађари на што смо током својих путовања заборавили.“ „Оваквом успеху нисам се усудио надати“, констатовао је Маргитаи: „До сада сам живео у уверењу како смо за неуспех курса који смо самостално организовали, били разлогом ми и наша деца. Данас сам се уверио да и са овом децом може много постићи онај ко се у то разуме. Признајем да је подучавање велика уметност која захтева стручност и читавог човека“, а обратио му се капетан Бојше те притом чврсто стискао и учитељеву руку. Убрзо се и у немачкој дунавској луци Пасау отворила лађарска школа, која је као и све друге лађарске школе ширила образовање те штитила и његовала љубав према домовини лађара и њихове деце који су живели ван своје домовине. Завршетак курса мађарских лађарских школа догађао се у првим данима марта, због тога што се тада у пролеће већ отапао лед на Дунаву и присиљавао на брзи одлазак зимског госта, тј. лађаре из зимских лука. Били су тада и лађари већ немирни баш као птице селице у својим прекоморским зимовалиштима, жељно очекујући да однекуд стигне вест како се отопила и последња санта леда. Дунав је слободан! – орило се у зимовалиштима, а што је лађарима много значило. Срце им жудило за њиховим уобичајеним послом, за пловидбом. Започињала је монтажа бродова, ослобађање од окова и постепено је зимовалиште нестајало. Били су тада сви ужурбани, било је бучно, чекићи су ударали о ланце којима су бродови били свезани. Одвезивали су се конопци, мицале даске и греде, дизала сидра. Покренули су се пароброди који су извлачили теретњаке на отворену воду. За неколико дана, није било више ни трага граду на води. Сви су бродови одлазили на зацртано одредиште заједно са својим теретом. Али овога пута лађари нису одлазили празни из зимовалишта. Душе и срца одраслих, младих и деце пуна су нових познанстава, лепих и племенитих идеала. Више је него вероватно да ће деца следећих 9–10 месеци, током својих путовања, узети у руке своје бележнице и вежбати читање и писање. Одрасли ће пак даље образовати

tanításának kérdését lelkesen felkarolták és dr. Domony Móric min. tanácsos, M. F. T. R. igazgatóról, mint aki ezt a szép és egyedül álló magyar intézményt bőkezűen támogatta.”

³⁷ „A telep bejáratánál magyar színek és fenyőgalyak közt díszlett a magyar címer és az „Isten hozta!” felírás. Az iskola céljaira berendezett uszályhajón „A freudenaui magyar iskola” felirat jelezte a Julián-egyesület nemzeti védelmének csarnokát. Ünneplő egyenruhába öltözött hajós nép s a Bécsben tartózkodó magyar hajósszisztek várták a vizsgáló bizottságot.”

свој дух и унапређивати своја искуства.³⁸ Извесно је и то да ће многи кормилари на страним водама, ноћу, осим на своја кормила помислити и на своју домовину. За много година, када руке старих отежају и ослабе, управљање кормилом презет ће млађи, а на тим нараштајима ће школско васпитање већ оставити трага и мађарским лађарима неће бити премца ни у духовној изобразби баш као што им нема равних нити у њиховом послу, завршио је свој оптимистички извештај Маргитаи.

Дакле, Јулијанска акција требала се побринути и за питање васпитања Мађара, а за то су постојале две могућности: основати „друштва за спашавање Мађара“ и у склопу тога мађарске школе или ће се у Будимпешти организовати друштво земаљског значаја, које ће „посао око спашавања Мађара“ вршити уз државну помоћ, ослањајући се нпр. „на банову добру вољу“, што је подржавао и министар председник Тиса (Tisza). Први корак према организовању јулијанских школа, било је добивање дозволе за њихово отварање, при чему је кориштена метода, да поједине општине или села замоле Јулијанско друштво да их прими под своје окриље, потом би управа Друштва упутила молбу Одсеку за наставу и богоштовље Земаљске владе, а по добивању сагласности, одвијало се организовање Јулијанских школа.³⁹ Од Угарске владе је 16. септембра 1907. године Јулијанско друштво тражило и добило издашнију помоћ,⁴⁰ стога је Јулијанско друштво и могло финансирати 75 школа, у којима је 1914. године радило 144 педагога.⁴¹ Помоћ се није сводила само на друштва и школе, јер је друштво „Јулијан“ настојало Мађаре у земљама изван „уже“ Угарске привредно ојачати слањем оплемене стокe, посудбом семена, одржавањем предавања са привредном тематиком те помагањем у купњи земље задужених углавном *српских и хрватских сирјних њоседника*, док је обртницима помагала потребним стројевима и алатима, а трговцима повољном домаћом робом. Антисловенске политичке мотиве организовања и деловања јулијанских друштава у тзв. Јулијанској акцији у Будимпешти, 1. јуна 1909. године рекапитулисао је председник Јулијанског друштва, Сечењи.⁴² Не може се порећи де-

³⁸ J. Margitai, op. cit., 371.

³⁹ Осим годишње субвенције, Влада је потпомагала Друштво посебним свотама, различитим попустима на пошти, на железници, итд. За организовање и одржавање јулијанских школа, Угарска влада је од 1904. године годишње давала 100.000 круна субвенције, што је поред друге новчане помоћи владе и велепоседника било довољно да Јулијанско друштво одговори свом задатку.

⁴⁰ Magyar Országos Levéltár (MOL), Budapest, fond: ME – 1 028, – XVI – 1907, – br. 4 486.

⁴¹ J. Gujaš, „*Nacionalna odbrana*“ *Mađara u Slavoniji na prijelomu XIX. i XX. stoljeća*, 90.

⁴² MOL, fond: Miniszterelnökségi (ME), K-26. – 1909., – XVI., nr. 64 792. „У јесен прошле године основали смо широки друштвени покрет, деломце прекидајући са тактикама од пре, јер тада нисмо хтели стварати проблеме већини униониста... У прошлој години, у јесен, окренули смо се цркви, факултетима, жупанијама, градовима и новчаним савезима за помоћ да буду оснивачи или редовити наши чланови... Анексијом Босне и Херцеговине у другој се држави, у Хрватској и Славонији, повећала важност народне и прометне политике... Наш савез организује одбрану Мађара, не само на подручју наобразбе и спашавањем народа, него помаже задржати ту велику оставштину коју су градитељи Царства, краљеви

лимитна истина како је Јулијанска акција била инспирисана експанзионистичким настојањима мађарског империјализма на почетку XX века, а иницирана под маском „националне одбране“ Мађара, у којој су специјално припремљени учитељи ширили „мисију“ по мађарским насељима ван уже Угарске као саставним делом идеологије „мађарске државне мисли“. Сукоби месног становништва, тј. месних органа власти и дјелатности јулијанских друштава за отварање нових мађарских школа, друштава, железница, стално су расли. Невероватно је како је угарска влада трошила големе своте за провођење Јулијанске акције, а у исто време мирно проматрала иселивање готово милион Мађара у Америку⁴³ те прелазила преко чињенице да „код куће“ много школских обавезника није уопште полазило школу, индиферентно се односећи према пропадању сељаштва мађарског подрекла у Угарској.⁴⁴ Праведно је да су Мађари ван уже Угарске имали право да им деца слушају наставу на материњем језику, односно да се школују уз помоћ тамошње владе те Угарске владе, али се не може сматрати праведном „национална заштита Мађара“ провођена извана од владиних органа угарске државе, јер је таква „заштита“ крила експанзионистичке циљеве, што је показао и програм сличне немачке акције „Alldeutscher Verband“.

Дуго је код неких чланова живела илузија Јулијанске акције, о чему је писао Петри 1937. године, о мађарској империјалистичкој „анахроној држави“, коју је још давно Секфи (Gyula Szekfű) означио немогућом у идеји мађаризације Балкана. Циљеви и средства дивергенције чинили су мађарске илузије о империјализму његовом највећом болести, након чега је Секфи закључио: *Никоме нисмо чинили ништа лоше, само себи, нисмо користићили своје непријатеље, а замрзело нас је хола света*.⁴⁵

Искра у буре барута бачена је 28. јуна 1914. године у Сарајеву⁴⁶ и катастрофа беше ту, а што је она погодила у првоме реду највише Јужне Словене, није могла много да утеши остали свет, али је то био и почетак краја лађарских мађарских јулијанских школа.

Арпадовићи: свети Ладислав, Коломан II. и Бела III. нама оставили и коју би био народни грех жртвовати због политике или због лаковерности...”

⁴³ Miklós Kázmér, *Régi magyar családnevek szatára, XIV–XVII. század (Старе мађарске њерогице од 16. до 17. вијека...)*, Budapest 1993, 80–81.

⁴⁴ I. Balta, *Julijanska akcija u Slavoniji*, 1–327; I. Balta, *Julijanska akcija kroz mađarske škole u Hrvatskoj i Slavoniji te BiH krajem XIX. i početkom XX. stoljeća*, Motrišta – glasilo Matice hrvatske za Hercegovinu, br. 22, Mostar 2001, 79–97.

⁴⁵ Gyula Szekfű, *Három nemzedék és ami utána következik*, AKV Meacenas Reprint sorozat, Budapest, Alföldi Nyomda, Debrecen, 305. oldal.

⁴⁶ J. Šidak i dr., *Povijest hrvatskog naroda*; A. Suppan, *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj 1835–1918.*, Zagreb 1999; *Die Kroaten und Die Habsburgermonarchie 1848–1918.*, III/1., *Die Völker des Reiches*, Wien 1980, 270.

JULIAN'S ACTION WITHIN THE RIVER-BOAT SCHOOLS

Summary

The main objectives of the Julian's action, the project of the Hungarian Government (from 1904 to 1918) were the following actions: to renovate the Hungarian minority nation's cultural activity i.e. to preserve and revitalize the nation along with its national identity culture. The above mentioned activities represented humane and justified concern of the native countrymen for its diaspora outside the state borders, however, once the above mentioned actions became means of political instrumentalism and once they exceeded the limits of its nation "preservation" and with its unintentional assimilation it unavoidably had to come into conflict with other major nations. At the beginning of 20th century, incorporated within the so-called Hungarian national idea the Julian's action was implemented through a number of different institutions, societies and associations. According to the laws or bylaws the Julian's action was implemented intensively within the following regions and periods: since 1904 in Slavonia, Erdelj, then within the "oasis" of Magyars, along the river harbors outside Hungary, and finally in Bosnia and Herzegovina since 1908 until the end of the World War I. The Magyars that worked i.e. sailed onto the river boats and ships, along with their families, were born within the places along the rivers Danube, Tisa and Szaua. During the winter, while the ships were anchored, because of the ice, within the harbors outside Hungary, the Hungarian Julian's associations organized the schools i.e. short educational courses within the harbors e.g. in Belgrade's Ada ciganlija, Vienna, Passau, Orsova and other places, so that the children would learn how to read and write, however, to keep up and preserve the Hungarian national spirit and language. Within those same countries the Julian's programme and Hungarian educational system was incorporated within the newly founded Hungarian societies, railroad, churches, and other institutions, as well. The above mentioned project the so-called Julian's action can be compared to a similar German project called *Schulvereine*, then to the Italian action *Dante Alighieri* and even not so significant Slovenian one of the *Cyril and Method's societies* that were in effect abroad i.e. mainly outside the regions of their native national states. Having studied the motives of the political practise at the time, one could conclude that the Hungarian administration was interested in the territorial integration and the great-power role preservation, however, the majority nations within which the action was carried out were suddenly driven by a great desire to join their native countries along with their own national space integration. Within the above mentioned context, the Magyars involved within the Julian's action project, became imposed foreign bodies towards other countries and nations i.e. "bridgeheads" of Hungarian conquest policy, while for Hungary, on the other hand, they became a "border-area fortress" against South Slavic unification and Monarchy destruction.

ПРИВРЕДНА ПРОБЛЕМАТИКА У ШТАМПИ НЕМАЦА У ВОЈВОДИНИ ТРИДЕСЕТИХ ГОДИНА XX ВЕКА

Сажетак: Приметно је да су немачки листови у Војводини посвећивали привредним питањима више пажње од српских. Опште узевши, радна култура припадника немачке мањине била је на високом нивоу и њихов удео у многим привредним гранама и националном дохотку био је сразмерно већи од њиховог демографског потенцијала. Осим тога, у духу политике свога националног вођства, немачки листови нису желели да се замерају властима пишући слободније о унутрашњополитичким збивањима па су о њима извештавали сразмерно штуро дајући више простора другим темама, између осталог и привреди. У раду се разматра на који начин су привредну проблематику обрађивали водећи немачки листови које је издавао Културбунд, као и бројни локални недељници који су били у приватном власништву.

Кључне речи: Немци, Војводина, привреда, штампа.

Према званичним подацима пописа из 1931. године у Југославији је живело 13.934.038 становника од којих је 499.969 навело немачки као матерњи језик.¹ Међутим, у погледу културно-историјског развоја, социјалне структуре, начина живота и менталитета нису чинили јединствену целину. Немци у Словенији, осим мале изоловане групе у Кочевју (Sprachinsel Gotschee), представљали су продужетак матице. У Босни их је било врло мало, углавном су дошли као стручњаци и чиновници после аустроугарске окупације 1878. а постојале су и две мале немачке сеоске колоније. У већем делу Хрватске живели су раштркани по градовима и

¹ Неки немачки извори наводе да их је у Југославији било чак око 700.000 али је извесно да је ова бројка преувеличана. Детаљније податке са релевантном литературом о овом проблему: Dušan Biber, *Nacizam in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941*, Ljubljana 1966, 15-23; Никола Л. Гаћеша, *Демографске и социјалне прилике у Војводини у време њеног присаједињења Краљевини Србији 1918. године*, у: Радови из аграрне историје и демографије, Нови Сад 1995, 478-485; *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, Band V – Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, München 1984, ll. E.

често се кроатизовали. Најбројнији и најкомпактније насељени били су Немци у Војводини који су припадали великој групи тзв. подунавских Шваба (Donauschwaben) која је бројала око два милиона људи и насељавала пространо подручје између Дунава и Трансилванских алпа. Њихово насељавање почело је после протеривања Турака из ових крајева и текло у више таласа кроз цео XVIII век. У Банату, Бачкој и Срему који су се тридесетих година налазили у саставу Дунавске бановине било је 342.853 Немца: у Бачкој је од 784.896 становника било 173.058 (22%) Немаца. Били су груписани већином у северозападном делу ове области и било је то подручје са највећом концентрацијом немачког живља у Југославији. Апсолутну већину чинили су у три среза: Озаци (28.099 или 54%), Бачка Паланка (23.070, 54%) и Кула (28.264, 51%), као и у 36 од 110 општина. У Банату је од укупно 585.549 становника било 120.450 (20%) Немаца. Имали су апсолутну већину од 33 од 174 општине. У Срему је на 316.444 житеља њих 49.435 (14%) било немачке националности.

У Бачкој и Банату је 84% Немаца било настањено у сеоским општинама а само 16% у градовима. Од тога се 65% сеоског и 30% градског становништва бавило земљорадњом.² У Срему је 47% Немаца становало у градовима али су, такође, углавном живели од пољопривреде. Улога Немаца у привредном животу региона била је сразмерно већа од њиховог демографског потенцијала. Да појемо од квантитативних показатеља: чинили су нешто мање од 20% становништва а поседовали су 31,2% обрадивог земљишта, учествовали су са 46,7% у индустријској а са 40% у занатској производњи и остваривали 55% укупног националног дохотка у Војводини. Доминирали су у млинској, цигларској и, нарочито, у кудељарској индустрији у којој су држали 90% производње. И без ове убедљиве статистике, савременицима је падало у очи да је, опште узевши, материјално стање немачког живља боље него код осталих народа са којима су живели. Њихове радне навике, вештина и стручност у многим пословима, као и култура становања, били су пословични и у томе су често били узор суседима.³

Ако имамо у виду ове податке, неће звучати изненађујуће кад кажемо да је привредној проблематици у немачкој штампи посвећивано сразмерно више пажње и простора у односу на политичке догађаје него у листовима који су излазили на српском језику. Међутим, узрок томе није једино економска развијеност подунавских Шваба, нити њихова аполитичност. Истина, о њима се међу суграђанима других народности, не без основа, уврежило мишљење да су равнодушни према политици и посвећени личном напретку и благостању. У последњој четвртини XIX века, због културне и политичке неорганизованости, у великом броју су се мађаризовали. Међутим, већ почетком XX века пренули су се из националне и политичке апатије. У Краљевини СХС (Југославији) њихов степен политичке, културне и економске организованости био је на завидном нивоу – у томе су надмашили све друге националне мањине. Средином 30-их година, после продо-

² *Dokumentation der Vertreibung*, 15–18. Е.

³ *Dokumentation der Vertreibung*, 15–18. Е; Н. Л. Гаћеша, *Немци у аграрној реформи и власништву обрадивог земљишта у Војводини 1919–1941*, Радови из аграрне историје и демографије, 286–309. Hans Ras.

ра националсоцијалистичке идеологије, почели су врло оштри сукоби у немачким мањинским удружењима између конзервативног руководства и припадника млађе генерације наклонене националсоцијализму тзв. Обновитеља. Пословична швапска аполитичност припадала је прошлости. Ипак, у својој, иначе развијеној, штампи Немци су се клонили било каквих написа због којих би могли да имају непријатности са властима. То је било у духу политике коју је водило мањинско вођство. Оно је подржавало владу како би заузврат у непосредним преговорима са југословенским политичким врхом израдило уступке за своје сународнике. Друго, у Југославији 30-их година слободе писане речи, ако имамо у виду основне претпоставке ове институције, није било. Већ сам закон о штампи био је ригорозан и давао је велика овлашћења државном тужиоцу а јавно информисање је брижно надзирао и Централни пресбиро. Немачке новине су избегавале невоље са влашћу углавном тако што су о догађајима са југословенске политичке и културне сцене извештавале кратко, суво, без коментара. Више пажње усмеравале су ка збивањима у Трећем рајху, локалним вестима, раду мањинских удружења и, као што смо поменули, привреди.⁴ Додуше, и овакав начин незамерања био је довољно иритирајући – у својим извештајима Пресбируу Трива Милитар, дописник из Новог Сада, писао је да „мањинску штампу карактерише привидна лојалност и резервисаност а стварно пасивност и игнорисање нашег државно-политичког, још више, пак, нашег национално-културног живота.“⁵

Иначе, немачка штампа на подручју данашње Војводине имала је дугу традицију. Први листови појавили су се у Великом Бечкерек у Вршцу средином XIX века.⁶ До 1914. излазило је у овим крајевима око 80 листова – готово да није било већег немачког насеља без локалних новина.⁷ Овај податак не пружа, међутим, праву слику о развијености немачке штампе и њеној улози у друштвеном животу. На територији Војводине није било дневника на немачком језику нити је неки од локалних недељника успео да се наметне читаоцима ван места у којем је излазио – главни издавачки центар са утицајним дневним новинама био је Темишвар. Због распрострањености локалних новина радило се о својеврсном феномену, карактеристичном за немачку штампу – *Provinzblatt*-у. Већину немачких новина издавали су и уређивали локални штампари, неки јер су у томе видели додатни извор прихода а неки из ентузијазма. Новине су заједно са штампаријом биле породично власништво и то је учинило да *Provinzblatt* буде дуговечнији од

⁴ Branko Bešlin, *Vesnik tragedije. Nemačka štampa u Vojvodini 1933–1941. godine*, Novi Sad 2001.

⁵ Мањинска штампа у Дунавској бановини, Архив Југославије, Ф 38, Централни пресбиро, фасцикла 7, док. 26 (1935).

⁶ *Grossbetschkereker Wochenblatt* (1851); *Werschetzer Gebirgsbote* (1857).

⁷ Мисли се само на подручје данашње Војводине – у Бачкој, Барањи, Банату (рачунајући и његов део који се налази данас у Румунији) и Хрватској излазило је преко 300 немачких листова. У Војводини новине на немачком имали су Бела Црква, Вршац, Алибунар, Модош, Банатски Карловац, Ковин, Панчево, Велики Бечкерек, Кикинда, Нови Сад, Бачка Паланка, Црвенка, Врбас, Кула, Озаци, Апатин, Сомбор, Рума, Земун.

листова чији је опстанак зависио од варљиве среће у политичкој арени. Шест немачких локалних листова основаних у доба Аустро-Угарске наставило је да излази до слома Југославије. Током 30-их година XX века број немачких листова кретао се од 27 (1931) до 48 (1937).⁸ И даље је било много локалних недељника и, што је такође особено за немачку штампу, верских листова. Међутим, за разлику од времена пре Првог светског рата, штампа није више у потпуности била провинцијална. Швапско-немачки културни савез (Schwäbisch-Deutsches Kulturbund) окупио је на широкој основи Немце у Југославији. У његовом саставу деловао је низ културних, спортских, привредних и хуманитарних асоцијација. Током 30-их, пошто Немачка странка која је престала да ради за време Диктатуре није обнављана, вођство Културбунда је и политички заступало немачку мањину. Ако не *de iure*, југословенска власт је то *de facto* признавала. Неколико месеци пре званичног оснивања Културбунда, 29. септембра 1919. утемељено је, као акционарско друштво, његово издавачко предузеће Druckerei- und Verlags Aktiengesellschaft (DVAG). Тежње Културбунда да организационо обједини и усмерава све области друштвеног живота немачке мањине пресудно су утицале на издавачку политику. Осим два дневника (*Deutsches Volksblatt*, *Deutsche Zeitung*), публиковано је још неколико недељних, месечних и повремених листова и часописа: *Volkswart* (*Volk und Heimat*), за књижевност и културу; *Unsere Schule*, педагошки четвртогодишњак; *Landwirt* (*Landpost*), недељник за сељаштво; *Woge-Blatt*, месечник задруге за социјално старање; *Deutsche Lehrling*, повремени за шегрте; *Bilder-Woche*, луксузни илустровани недељник; *Deutsche Arbeit*, за занатство, индустрију и трговину; *Schaffende Jugend*, омладински; *Der Sänger*, за певачка друштва; годишњак *Deutsche Volkskalender*. Током 30-их DVAG је израстао у најјачу новинско-издавачку кућу у Војводини. Имао је модерну штампарију чије су услуге користили и државни органи. Седиште му је било у HABAG-haus-у, једној од најрепрезентативнијих зграда у центру Новог Сада у којој је било и седиште немачких националних организација, као и највећа немачка књижара у Југославији.

Deutsches Volksblatt био је званично гласило Културбунда и најчитанији немачки лист у Југославији – имао је већи тираж од свих српских дневних листова издаваних у Војводини.⁹ Запошљавао је, такође, и највише професионалних новинара. Осим тога, лист је за свој квалитет много дуговао везама са Немачком одакле је бесплатно добијао готове текстове. Рубрика *Из привредног живота* (*Aus dem Wirtschaftsleben*) заузимао је најмање једну страну и овде је економска тематика била боље обрађена него у српским новинама. Поред темељног и озбиљног разматрања општих привредних кретања редовно су давани подробни извештаји о ценама, првенствено пољопривредних производа, на југословенским и страним

⁸ B. Bešlin, Нав. дело, 75.

⁹ Штампан је у 10.000–12.000 примерака. *Deutsche Zeitung*, други немачки дневник, био је у ствари вечерње издање *Deutsches Volksblatt*-а, са упола мање страница и исто толико јефтинији. Штампан је увече, у тиражу од 4.000–5.000 примерака како би у току сутрашњег дана могао да буде дистрибуиран у забаченија немачка насеља.

берзама, углавном у Бечу, Прагу и Будимпешти. Захваљујући разгранатим задружним асоцијацијама које је успео да обједини, Културбунд је могао да усмерава и привредни живот немачке мањине. Преко *Deutsches Volksblatt*-а и часописа за пољопривреднике *Landwirt* сељацима су давани стручни савети за свакодневне послове али им је, поред тога, сугерисано које културе да гаје. Наравно, пресудне су биле потребе тржишта у Трећем рајху, већ самим тим што је он био највећи купац пољопривредних производа из Југославије. Јавна је тајна била да Немачка преко Културбунда врши утицај на привреду Немаца у Југославији. Пропагандне поруке за економску сарадњу са Немачком множиле су се и постајале све нападније како се приближавао рат. Новинар који је уређивао привредну рубрику био је стручњак из те области Франц Хам (Hamm), који је високу економску школу студирао у Манхајму и Бечу а пред рат је постао и главни уредник *Deutsches Volksblatt*-а. Иначе је био врло утицајан у Културбунду где је заузимао низ важних дужности. Уз то је био председник Евангеличке црквене општине у Новом Саду, 1938. изабран је за посланика у југословенском а после окупације 1941. године у мађарском парламенту. После Другог светског рата у Немачкој је био председник Удружења Немаца из Југославије и референт при Министарству за изгнане.¹⁰

Лако је уочљиво да је *Deutsches Volksblatt* далеко богатији рекламним порукама од српских и мађарских новина. За ондашње прилике висок животни стандард и куповна моћ немачког становништва били су разлог што су и стране и југословенске фирме чешће оглашавале своје производе у *Deutsches Volksblatt*-у него у *Дану*, главном (и једином) српском дневном листу у Војводини, нарочито када се радило о скупим пољопривредним машинама, радио-апаратима, мотоциклима, апаратима за домаћинство, козметици и другим производима који су за највећи део сељака у Југославији били права атракција и недостижан луксуз. Наравно, највише је рекламирана и хваљена техничка роба немачке производње. Антисемитизам који се већ осећао и у писању *Deutsches Volksblatt*-а није спутао уредништво да оглашава јеврејску робу и за то је трпео прекоре од панчевачког листа *Volksruf* иза којег су стајали загрижени нацисти. У сваком случају, комерцијални огласи били су знатна ставка у приходу новосадског дневника што је истицано и на годишњим скупштинама акционарског друштва.¹¹

Како смо поменули, Културбунд је издавао и лист намењен пољопривредницима *Landwirt, Zeitschrift für Landwirtschaft und Genossenschaftswesen* (Пољопривредник, часопис за пољопривреду и задругарство). Први број се појавио 16. јануара 1933. године. Планирано је и обзнањено читаоцима да ће излазити два пута месечно, али је убрзо почео да излази седмично (недељом).¹² Покренули су га, као саиздавачи, DVAG и Централна позајмна каса у име немачких задруга. Централна позајмна каса била је најважнија задружна централа јер се преко ње обављао сав новчани про-

¹⁰ Рођен је 18. марта 1900. у Врбасу. Josef Senz, *Das Schulwesen der Donauschwaben im Königreich Jugoslawien*, München 1969, 175.

¹¹ Архив Војводине, Краљевска банска управа Дунавске бановине, VIII привредно одељење, Зборска акта акционарских предузећа, 447–456.

¹² *Zum Geleite!*, *Der Landwirt*, 15. 1. 1933, 1.

мет и тиме је, у ствари, обједињавала целокупну, врло разгранату мрежу немачких задруга.¹³ Кроз рад ових установа Културбунд је остваривао утицај и контролу над привредним животом Немаца у Југославији. Председник Централне позајмне касе био је Стефан Крафт, један од најутицајнијих људи у Културбунду – био је и председник Немачке школске задужбине као и управног одбора DVAG-а, посланик у југословенском парламенту.¹⁴ Он је био одговорни уредник *Landwirt*-а док је дужност главног уредника обављао Еуген Шулце (Schultze), директор „Selektora“, задруге одгајивача стоке, који је уједно и писао највише стручних чланака. Осим сарадника из редова домаћих Шваба, као аутори прилога јављају се често стручњаци из Немачке и сва је прилика да се ради о прештампаним текстовима. Од октобра до краја 1939. имао је као додатак *Landwirtschaftliche Rundschau*, немачко издање листа *Пољопривредни преглед* чији је издавач била „Зорка“ из Шапца. *Landwirt* је имао око 1.000 претплатника а укупан тираж је према подацима Централног пресбироа износио 2.000 примерака. Доносио је корисне и занимљиве прилоге, пре свега практичне савете, из свих области пољопривреде и пољопривредне механизације коју су имућнији немачки домаћини већ увелико користили. И овде су, као у *Deutsches Volksblatt*-у, објављивани исцрпни извештаји о кретању цена пољопривредних производа у земљи и иностранству. Било је доста фотографија а упутства и савети су обавезно били поткрепљивани цртежима и схемама. Мањи део садржаја био је посвећен задругарству и пропагирању стручног усавршавања млађих сељака. У друштвене проблема села није се дубље залазило. О политичким збивањима није писано, мада се борба завађених струја у Културбунду одражавала и на рад задруга. Када су пронацистички оријентисани Обновитељи у представничким телима Културбунда били надвладани од стране конзервативног вођства, покушали су да тежиште свога деловања пренесу на богате и масовне привредне асоцијације. Пропагандни и идеолошки утицаји из Рајха једва су били видљиви. Док су Обновитељи још држали неке положаје у задружним централама, појавила се на насловној страни *Landwirt*-а слика Валтера Дареа (Daree), једног од водећих нацистичких идеолога, задуженог за сељаштво у Немачкој. Октобра исте године објављен је његов подужи говор са скупа у Гослару одржаног поводом „Дана немачких сељака“. Изгубивши битку Обновитељи су почели да издају сопствене

¹³ Немачки задружни савез састојао се почетком 1933. од 318 задруга. Окосницу је чинило пет задружних централа. Најстарија „матична“ централа била је *Agraria* основана 1922. године. Централна позајмна каса основана као кредитно одељење *Agrarie* издвојила се 1927. као посебна целина и преузела на себе сав робноновчани промет немачких задруга. Централна задруга за гајење свиња (Zentralgenossenschaft für Schweinezucht und Schweinewerwertung) основана је 1930. Савез немачких одгајивача стоке „Selektor“ (Verband deutscher Viehzuchtgenossenschaften „Selektor“) основан је 1931. Исте године формирана је Централна задруга за одгајивање пернате живине и уновчање јаја „Avis“ (Zentralgenossenschaft für Geflügelzucht und Eierwertung „Avis“). Josef Trischler, *Was soll ein Volksgenosse von unserem deutschen genossenschaften wissen*, Volksdeutsches Jahrbuch, 1941; Dokumentation der Vertreibung, 16E.

¹⁴ Стефан Крафт (Инђија, 15. 8. 1885 – Хајделберг, 16. 6. 1959). Гимназију је завршио у Земуну. Природне науке, право и политичке науке студирао је на универзитетима у Загребу, Марбургу и Бечу.

листовете намењене сељаштву а *Landwirt* је остао стручни лист. То се променило после Крафтовог пада и доласка Обновитеља на власт. Одговорни уредник је од 30. јула до 26. новембра 1939. био Лудвиг Пифат (Piffat) да би га сменио Јозеф Тришлер (Trischler), експонирани нациста, који је заузео Крафтово место на челу Централне позајмне касе. Годину дана доцније, постао је и руководиоца Одељења за село (Landesbauernamt) које је основано током реорганизације нацификованог Културбунда. Тришлер је без сумње поседовао стручне способности за ове дужности. Хемију и пољопривреду студирао је у Минхену где је и докторирао.¹⁵ Од 1932. радио је као наставник у немачком учитељском заводу у Новом Врбасу. Организовао је зимске пољопривредне курсеве а од 1940. је управљао Пољопривредном школом у Футогу, смештеном на имању велепоседничке породице Котек – каштел са 77 к.ј. земље купљен је новцем из Немачке посредством Централне позајмне касе. У надлежности Одељења за село били су сви облици привредног и друштвеног живота сељаштва, што је условило и промене у уређивачкој политици *Landwirt*-а који је од 7. јануара 1940. излазио под новим именом *Landpost* (Сеоска пошта). Шире поље интересовања новог листа наглашено је у поднаслову: *Wochenschrift für das deutsche Landvolk Jugoslawiens* (Недељник за немачко сеоско становништво Југославије). Задржао је нумерацију *Landwirt*-а све до 9. марта 1941. године, од када је штампан као таблоид са новим поднасловом *Wochenzeitung der deutschen Bauernschaft in Jugoslawien, Mitteilungsblatt des Landerbauernamtes und des deutschen Genossenschaftverbandes* (Недељне новине немачког сељаштва у Југославији, гласило за саопштења Земаљског одељења за сељаштво и немачког задружног савеза). Одговорни уредник био је Тришлер а главни Еуген Шулце. *Landpost* је и даље објављивао одличне прилоге о пољопривреди, мада је економска проблематика била потиснута у други план. Уведена је политичко-информативна рубрика са образложењем да сељак притиснут дневним пословима нема времена да прати дневну штампу. Убрзани рад Културбунда на идеолошком преваспитавању конзервативног швапског сељаштва у духу „новог погледа на свет“ огледао се у томе што су добар део садржаја заузимали текстови те врсте.

Као што смо поменули, посебан феномен везан за немачку штампу били су бројни локални листови. И у њима је, као и у водећем немачком дневнику *Deutsches Volksblatt*, привредној проблематици посвећивана мање-више дужна пажња, само из локалне перспективе. О томе сведочи и чињеница да је у поднаслову више локалних новина било наглашено да се баве привредним проблемима.¹⁶

¹⁵ Јозеф Тришлер рођен је 20. марта 1903. у Обровцу крај Бачке Паланке. Гимназију је завршио у Калочи и Жомбољу. Изабран је 1938. као представник Бачкопаланачког среза за народног посланика. Од 1941. био је посланик у мађарском парламенту. После Другог светског рата био је члан Бећа југоисточних Немаца (Rat der Südostdeutschen) и члан председништва Савеза прогнаних (Bund der Vertreiebenen).

¹⁶ Тако је нпр. у Пригревици излазио *Kleines Wochenblatt – für Kultur und Volkswirtschaft* (Мали недељни лист – за културу и народну привреду); у Апатину, *Batchkaer Zeitung – Wochenblatt für Volkswirtschaft* (Бачке новине – недељни лист за народну привреду); у Врбасу, *Werbasser Zeitung – Wochenblatt für Kultur, Fortschritt, Volkswirtschaft und öffentliches Interesse* (Врбашке новине – недељни лист за културу, напредак, народну привреду и јавне интере-

Локални листови излазили су, углавном, једном седмично (обично суботом са датумом од недеље) јер је просечан швапски сељак сматрао свакодневно читање новина трошком и дангубом па је себи тај луксуз дозвољавао нерадним даном. Новости са међународне и југословенске политичке сцене преузимане су из других листова или од Централе за штампу (Pressestelle) Културбунда, па су неминовно биле „бајате“. Уредник, по правилу штампар, и сарадници, најчешће учитељ и надаренији ђаци, пунили су ступце локалним вестима – од привреде, до извештаја са сеоских светковина. Рекламе су такође биле врло бројне, с тим што се у њима нису толико оглашавали производи реномираних домаћих и страних произвођача колико локалних занатлија и ситних индустријалаца. У текстовима о привреди највише је пажње, разумљиво, посвећивано оним њеним гранама које су биле од виталног значаја за одређену средину. Тако су нпр. *Batschkaer Zeitung* из Апатина и *Werbasser Zeitung* из Врбаса, два листа са дугом традицијом, посвећивали поред пољопривреде велику пажњу занатству.¹⁷ Најстарији немачки лист у Војводини *Werschetzer Gebirgsbote* (Гласник вршачких планина) током свога вишедеценијског излажења највише је писао о виноградарству – и са стручног становишта, и о социјалним проблемима виноградаря који су чинили већину претплатника овога листа.¹⁸ *Die Woche*, Zeitschrift für das deutsche Landvolk (Седмица – часопис за немачко сеоско становништво) покренуо је 1925. у Оџацима Јохан Ертл, власник фабрике за прераду кудеље. Овај „Hanfbaron“ – „барон кудеље“, тако су Немци звали индустријалце који су се бавили производњом важне стратешке сировине око које су водиле прави мали привредни рат енглеска и немачка обавештајна служба – био је један од најбогатијих и најутицајнијих немачких привредника у Југославији, председник среске организације владајуће Југословенске радикалне заједнице, бановински већник, власник деоница у издавачком предузећу Културбунда. Редакција листа била је смештена у Ертловој фабрици. Главни уредник био је чиновник у кудељари Јозеф Рис. Пошто су Оџаци били центар кудељарске индустрије и брзе за целу Југославију, *Die Woche* је овој привредној грани посвећивао највећу пажњу. У посебној рубрици давани су извештаји о кретању кудеље на тржишту. Недељник посебно намењен привредној проблематици био је *Handels- und Gewerbe- Zeitung* – Nichtpolitisches und Kundgebungsblatt der

ce); у Вршцу, *Werschetzer Gebirgsbote* – Deutsche Zeitung für Politik, Land- und Volkswirtschaft und öffentliches Leben (Гласник Вршачких планина – немачке новине за земљорадњу, народну привреду и јавни живот).

¹⁷ *Batschkaer Zeitung* основао је 1911. Матија Гас (Gaß) који је уједно био власник, уредник и штампар и обављао је те дужност до смрти 1941. године. *Werbasser Zeitung* основао је 1896. Георг Борош (Boros), месни штампар. По свршетку Првог светског рата типографија и лист прешли су у руке Хајнриха Пlesa (Pless).

¹⁸ Основао га је 1857. дошљак из Пруске Едуард Кирхнер (Kirchner), који је годину дана раније покренуо штампарију у Вршцу. После његове смрти, 1869. године типографију и лист преузела је његова супруга која га је задуго надживела (умрла је у 98. години) па је по дуговечној удовици предузеће добило име које је задржано и после њене смрти: „J. E. Kirchner Witwe“ („Јулијана, удова Едуарда Кирхнера“). Посао је од 1899. до 1939. године водио њихов син Ернест а потом, до 1942. године, унук Курт.

Jugoslawischen Gesetze (Трговачке и пословне новине – неполитички и информативни лист за југословенске законе). Издаван је од 1932. до 1938. године у Сомбору и током 1937. године достигао је тираж од невероватних 13.700 примерака – најтиражнији немачки лист у Војводини *Deutsches Volksblatt*, поменули смо, штампан је у 10.000–12.000 а локални листови у 4.000–5.000 примерака, колико и српски дневник *Дан*. И поред тога што су чланови редакције својим звањима одавали утисак сувереног стручног тима, озбиљнијег разматрања привредних токова и анализе сложених економских питања није било, па чак ни нарочито исцрпних берзанских извештаја као у *Deutsches Volksblatt*-у и *Landwirt*-у. Додуше, редовно су објављивани закони и прописи, а на две средње стране давани су одговори читаоцима који су тражили правне савете. Ипак, највише простора дато је рекламама и неважним занимљивостима из свих крајева света. Извесно је да је намера власника Александра Сремачког пре била да мало информише а мало разоноди ситне пословне људе него да створи озбиљан привредни лист. Привредном проблематиком су се у уско стручном смислу бавила још три листа на немачком језику. *Müller Zeitung – Müllerisch-tehnische Wochenschrift für die gesamte Mühlenindustrie* (Млинарске новине – млинарско технички недељник за целокупну млинску индустрију у Југославији) излазиле су у Новом Саду од 1924. до 1940. године. Постојало је и српско издање – *Југословенски млинарски лист*. Доносио је стручне прилоге из области млинарске технике и друге актуелности из ове индустријске гране у којој су Немци, иначе, доминирали. Технички је био одлично уређен, богат схемама и илустрацијама. *Jugoslawische Tischler – Zeitschrift für Tischlerei und Holzarbeitsfach* (Југословенски столар – часопис за столарство и дрвопрерађивачку струку), излазио је кратко током 1933. и 1934. године у Новом Саду и такође имао српско издање – *Југословенски сџолар*. Доносио је схеме и упутства за израду најмодернијег намештаја које су највероватније биле преузете из страних часописа. *Jugoslawische Imker – Fachblatt für Bienenzucht, Organ der deutschen Imker im Königreiche Jugoslawien, Vereinsblatt des „Werbasser Bienenzucht Vereines“* (Југословенски пчелар, стручни лист за пчеларство, орган немачких пчелара у Краљевини Југославији, лист Врбашког пчеларског савеза). Излазио је од 1924. до 1941. у Новом Врбасу. Власник, уредник и издавач био је Матија Валтер, учитељ и почасни председник пчеларског удружења у Врбасу.

BRANKO BEŠLIN Ph. D

ECONOMIC PROBLEMS WITHIN THE GERMAN PRESS IN VOJVODINA IN 1930s OF 20th CENTURY

Summary

After a thorough research it has been noticed that the German newspapers paid more attention to the economic issues in Vojvodina than the Serbian ones did at the time.

Generally speaking, the German minority members working culture was on a high level and their share within many economic branches and gross national income was proportionally larger than their demographic potential. Apart from that the German newspapers did not want to write more freely upon the internal political events and in that way confront the authorities. Due to the previously mentioned wish not to confront the authorities they were reporting upon the above mentioned events rather briefly and in that way consequently provided much more space to write upon some other issues among which the economic ones, as well. The paper examines the way in which the leading German newspapers wrote upon the economic problems of the time. They were published by the German cultural society – Kulturbund, as well as many other local Sunday newspapers within the private property.

**ДРЖАЊЕ ВОЈВОЂАНСКИХ ПОЛИТИЧКИХ
ПРВАКА У ТОКУ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА
И НЕПОСРЕДНО НАКОН РАТА
(У СВЕТЛУ ЈЕДНОГ ПОВЕРЉИВОГ ДОКУМЕНТА)**

Сажетак: Политичке прилике у Војводини између два светска рата биле су веома сложене. Локални политичари, како они стари, који су се политиком бавили још за време Аустро-Угарске, тако и они млађи, који су у политику ушли након стварања прве југословенске државе, били су чланови различитих странака. Делили су се на монархисте и републиканце, десничаре и левичаре, режимлије и опозиционаре, унитаристе и аутономисте и тако даље. Међутим, након краткотрајног Априлског рата, сви су се нашли у незавидној ситуацији да се одреде према окупаторској власти. Неки су ту власт, вољно или невољно, прихватили и са њом сарађивали, док су се други повукли у потпуну политичку пасивност, а један мањи број подржавао је, тајно, партизански покрет. По ослобођењу, предратни политичари су углавном изазивали подозрење нове власти, како због њихове улоге у краљевској Југославији тако и због свог држања у току рата. Њихова судбина није била нимало лака, а неки су своје поступке и политичка убеђења платили главом. Они војвођански политички прваци који су покушали да, у оквиру Народног фронта или ван њега, наставе да се баве политиком, убрзо су у томе били онемогућени. Сви заједно су били под сталном присмотром тајне полиције, о чему сведочи извештај на основу којег је писан овај рад.

Кључне речи: Војводина, политичке странке, ОЗН-а.

Избијањем Другог светског рата у Југославији, априла 1941. године, насилно је прекинута делатност свих легалних политичких странака, како оних на власти тако и оних које су биле у опозицији. У току рата један број предратних политичара у целој земљи, па и у Војводини, из различитих побуда ступио је у неки вид сарадње са окупационим властима; поједини су тајно подржавали снаге отпора,

док је највећи део све време рата провео у политичкој пасивности.¹ Прилику да поново ступе на политичку сцену прваци старих политичких странака добили су непосредно након ослобођења земље. Наиме, у склопу покушаја да дође до компромиса између легалне и међународно признате југословенске владе у емиграцији са руководством партизанског покрета, које су чинили комунисти, предвиђена је могућност да се политички активирају они предратни политичари који се у току рата нису ни на који начин „компромитовали“. Њима је остављено на вољу да ли ће деловати у оквиру обновљених старих политичких странака, од којих је најјача била Демократска странка Милана Грола, или у склопу новостворене широке вишепартијске организације под именом Народни фронт Југославије.

Поред Комунистичке партије Југославије, која је чинила главну снагу у Народном фронту, у саставу те организације налазиле су се и: Југословенска републиканска странка Јаше Продановића, Народна сељачка странка Драгољуба Јовановића, део руководства бившег Савеза земљорадника (Марко Вујачић, Бранко и Васо Чубриловић и други), део Самосталне демократске странке са Савом Косановићем на челу (наспрот фракцији Душана Дуде Бошковића која је била део „ванфронтоске опозиције“), Социјалдемократска странка Вељка Ковачевића, део Хрватске сељачке странке под именом Хрватска републиканска сељачка странка, један број демократа па и поједини радикали. Приступ Народном фронту је онемогућен само Југословенској националној странци, са образложењем да се ради о профашистичкој и прочетничкој организацији.² Народни фронт је заправо представљао једну вишепартијску фасаду иза које се налазила премоћна Комунистичка партија Југославије, која је одлучујуће утицала на његово деловање. На изборима за Уставотворну скупштину, 11. новембра 1945. године, листа Народног фронта убедљиво је победила. Тиме је практично сузбијено деловање „ванфронтоске опозиције“ која је те изборе бојкотовала. Пошто су на тај начин искоришћене у процесу учвршћивања власти Комунистичке партије Југославије, све остале партије које су деловале у оквиру Народног фронта у наредне три године су ликвидирани као „фронтоска опозиција“. Такав начин „транзиције“ у једнопартијски систем није био карактеристичан само за Југославију него и за још неке земље централне и југоисточне Европе.

Судбина грађанских политичара у Војводини није се разликовала од судбине њихових колега у остатку земље. Неки су одмах по ослобођењу затворени и осуђени на различите казне, укључујући и смртну, због наводне сарадње са окупатором, односно припадности четничком покрету и слично. Многи су у том таласу одмазде заобиђени и провели су остатак живота мирно и повучено. Поједини прваци политичких странака, међутим, играли су запажену улогу у органима нове власти по престанку рада Војне управе за Банат, Бачку и Барању, која је трајала од окто-

¹ О облицима сарадње војвођанских политичара са окупатором, првенствено мађарским, вид. у: Звонимир Голубовић, Живан Куманов, *Нови Сад у рату и револуцији*, књига 2, Нови Сад 1981.

² Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, Београд 1992, 675–687.

бра 1944. године до 15. фебруара 1945. године. После тог датума власт се нашла у рукама Главног народноослободилачког одбора Војводине.³ Намера да се ГНООВ прошири и личностима које нису припадале КПЈ постојала је још током 1943. и 1944. године.⁴ После ослобођења у то тело су били кооптирани поједини некомунисти и припадници грађанских политичких странака. Јединствени народноослободилачки фронт Војводине, конституисан децембра 1944. године, такође је у свом саставу, па и на челу разних одбора, имао многе некомунисте.⁵ На челу Покрајинског одбора ЈНОФ-а у Војводини налазио се др Александар Моч, познати предатни опозиционар из Новог Сада, који је током рата чинио извесне услуге партизанима. Неки истакнути стари политичари из Војводине, пре свих Душан Дуда Бошковић, били су активни као чланови проширеног састава АВНОЈ-а, односно Привремене народне скупштине.

Документ „Политичке странке у Војводини 1918–1946“, који нам је љубазно уступио г. Илија Комненовић, кустос Музеја Војводине, садржи неке веома поверљиве податке о деловању политичких првака на овом простору током Другог светског рата и непосредно након рата. Овај спис, од преко шездесет кућних страна, део је заоставштине једног од високих службеника Одељења за заштиту народа (ОЗН-е) за Војводину. Садржај рукописа недвосмислено сведочи да је његов састављач био врло добро упознат са многим детаљима из оновременог политичког живота Војводине и Новог Сада, што из личног искуства, што прикупљањем информација од актера и савременика тих догађаја. Извештај није обухватио предатне режимске странке, које као такве нису могле ни ући у састав Народног фронта, као ни политичке организације националних мањина. Чињеница да су обухваћене само партије које су после ослобођења наставиле са радом, недвосмислено указује да је овај поверљиви документ састављен са нарочитом сврхом заузимања става органа власти према својеврсној политичкој конкуренцији. Састављач је личности наводио по странкама којима су припадале (прво Радикална, па Демократска...), а потом по окрузима (Сомбор, Суботица и тако даље).

У наставку текста приказан је потпуни садржај овог списка, изузев делова текста који се односе на међуратно деловање политичких партија и њихових првака. Иако нису релевантни за тему овог рада, и ови подаци су веома интересантни те ће можда бити објављени неком другом приликом. Како ни Јелена Попов у својој књизи о Народном фронту у Војводини, у којој је у мањој мери користила документ о којем је реч, није наводила пагинацију, тако ни у овом раду то неће бити примењено. Реченице под наводницима цитати су из оригиналног документа. Квалификације које се односе на морални и интелектуални карактер лица која се

³ Љубодраг Димић, *Историја српске државности – Србија у Југославији*, Нови Сад 2001, 294–298.

⁴ По упутству Јосипа Броза Тита и Политбироа КПЈ упућеног Николи Петровићу, није требало „секташити“ према грађанским политичарима у ослобођеној Војводини – Душан Поповић, *Лейоис о Влаовићима*, књига 2, Нови Сад 2006, 795.

⁵ Јелена Попов, *Народни фронт у Војводини 1944–1953*, Нови Сад, 1986, 49, 149–150.

помињу у документу неће бити наведена. Због специфичног историјског времена у којем је поменути документ настао, као и због природе установе за чије је потребе писан, са великом дозом резерве треба узети све податке који се у даљем тексту износе, а који на други начин нису, нажалост, могли бити проверени. Такође, ваља напоменути да постоји могућност да су нека лична имена погрешно наведена, услед нечиткости копије документа.

* * *

Међу првим личностима које се спомињу наилазимо на име др Цвете Маглића, радикала из Сомбора. „Као политичар спретан и лукав човек“, Цвета је за време окупације живео у Београду, док је прве послератне дане провео на свом имању у Вуковарском срезу. Иако се ретко појављивао у Сомбору, ипак је упозорено да је „противник Народног фронта и реакционар“. Миливој Петровић, бивши жупан, описан је као сарадник окупатора. Наводно је у току рата агитовао међу Србима да се уписују у МЕР, владајућу странку у Хортијевској Мађарској.⁶ Наведено је и да је био потпредседник сомборског одбора те партије и жупанијски већник. После ослобођења био је хапшен од стране ОЗН-е, али је пуштен. Према извештају, „креће се у друштву реакције, противник данашњег стања, али до сада није примећено да активно ради против“. У друштву „реакције“ се кретао и др Костика Поповић, адвокат из Сомбора, „богаташ аристократског држања“. После ослобођења је понудио сарадњу органима нове власти, али се брзо предомислио и постао њен противник. Као реакционаран, али неактиван, оцењен је и др Ненад Бугарски, бивши јавни бележник у Сомбору и крупни земљопоседник. Због болести провео је и време окупације и оно након ње у политичкој пасивности.

Следећи наведени сомборски радикали процењени су као већа опасност за комунистички режим. Лекар и трговац на велико др Сима Рацић, по наводима извештаја, био је један од најактивнијих сарадника окупатора. Агитовао је за приступ Срба МЕР-у и давао изјаве у штампи о будућој сарадњи Срба и Мађара у „новом свету“. Био је ухапшен и изведен пред суд Националне части Војводине. Још горе је прошао адвокат др Сима Тапавица. Ликвидиран је после ослобођења под изговором да је био истакнути сарадник мађарског окупатора. Као сарадник окупатора наведен је и трговац Стеван Усхарић, иако се у наставку текста каже да је био на присилном раду до 1943. године. У немачком заробљеништву је до средине 1945. године био учитељ Милан Крунић. По повратку у Сомбор изразио је спремност да сарађује са новим властима, али је његово расположење ипак оцењено као непријатељско. Од истакнутих радикала из околних села наведен је Сава Будишин, велепоседник из Стапара који је умро пред крај рата. За њега је написано да не само да је сарађивао са окупатором, него да је и симпатисао југословенску емигрантску владу. Сава Николић из Дероња, звани „чича Илија“, такође није био пријатељски расположен према новој власти, али је за њу, због своје старости, био безопасан. Мита Живић, рентијер из Пивница, осим што је оцењен

⁶ О формирању МЕР-а у Бачкој вид. у: Александар Касаш, *Мађари у Војводини 1941–1946*, Нови Сад 1996, 106–107.

уобичајено као реакционар и непријатељ, још је наводно био и шовиниста, па је окупљао незадовољнике и ширио „незадовољство између мештана Срба и Словака“.

После свега, закључено је како „данас се радикали на територији сомборског округа не осећају као нека организована група“, изузев ретких случајева, као што је био онај Керевик Стипана из Бачког Моноштора који је покушавао да окупи присталице. За окрут Суботички нису дати подаци о деловању радикала ни током рата ни после њега. С друге стране, много је издашнији извештај о окруту Новосадском. Јован Жакић, учитељ из Бегеча, био је интерниран за време окупације, а по повратку је убрзо умро. Међутим, Стеван Регељац, гостионичар из Деспот Св. Ивана, по сазнањима ОЗН-е, бавио се црном берзом током рата у Недићевој Србији „а данас је подмукли противник Народног фронта“. Живко и Ђорђе Вуковић из Кисача су наводно одржавали везе са окупатором а ни после ослобођења нису били благонаклони били према новој власти. У Пашићеву ОЗН-а коначно проналази и једног „подобног“ радикала – земљорадник Глиша Андрић је за време рата помагао партизански покрет „а данас стоји на линији Народног фронта“. У Тителском срезу су многи радикали страдали у рацији 1942. године, пре свих прота Милош Катић и чурушки лекар др Ђорђе Јовановић. Ослобођење у свом срезу није дочекао ни др Стеван Анојчић, који је пред крај рата постављен за јавног бележника у Оџацима и до времена састављања извештаја још се отуда није био вратио. Милан Барјактаров, трговац из Титела, рат је провео у Београду где се наводно бавио црном берзом. По повратку у Тител био је непријатељски расположен према Народном фронту. Нарочито су му замерени чести одласци у Београд, што је органе ОЗН-е навело на сумњу да можда намерава да обнови рад Радикалне странке. С друге стране, у Бачкопаланачком срезу није било примећено активно деловање радикалских првака.

Након опширног увода у којем је приказано деловање „радикала око Главног одбора“ пре рата у Петровградском округу, наведено је да се они током рата нису компромитовали сарадњом са окупатором, да ни после ослобођења нису били организовани, али да чекају за то повољну прилику. Стари петровградски радикал др Славко Жупунски пришао је Народном фронту и постао председник Окружног одбора. Народном фронту је такође приступио др Божа Анкић, али је примећено да критикује „једнопартијски систем наше власти“. Због тога га је ОЗН-а била накратко и затворила јуна 1945. године. Опет је ухапшен новембра 1945. године због „клеветања Народног фронта, наших власти и расприривања националне мржње“, али је поново пуштен. Повезао се са Ристом Андрејом, Румуном из Великог Торка, који је такође био хапшен. ОЗН-а је проценила да Анкић има утицај на локалну интелигенцију и грађанство и да машта о поновном организовању Радикалне странке. У ту сврху је путовао у Београд да посети Мишу Трифуновића, а у тај случај је био умешан и др Драгутин Петровић, адвокат и бивши јавни бележник, такође из Петровграда. Са њима у вези био је др Јоца Михајловић, од кога је ОЗН-а извукла доста интересантних информација не само о локалним радикалима него и о догађајима у страначком врху у Београду, незадовољству члан-

ства радом Мише Трифуновића, унутарстраначким сукобима, амбицијама Лазице Марковића и слично. „Михајловића обрађујемо са два агента“, наводи се даље. На линији напред поменутих био је и земљорадник Војин Дукић, који је после ослобођења хапшен као припадник покрета Драже Михаиловића. На крају је упозорено: „Ови људи имају и извесног утицаја а и способност да створе и организују у овом крају своју странку уколико би им се пружила прилика и за њих погодни услови и за то добили подстрека и помоћи од врхова странке“.

У наставку је дат веома летимичан приказ деловања радикалских првака у Панчевачком и Сремском округу, као и у Новом Саду. Лаконски је закључено да је Радикална странка пре рата на том простору била супериорна, али да се после ослобођења ситуација драстично променила. Детаљније је приказана активност једино др Радушка Илијћа, новосадског адвоката. Констатовано је да је „привидно“ пришао Народном фронту а да је заправо „реакционаран тип“. Добио је велики број гласова приликом избора за Градски одбор, али се пасивизирао након прогласа Радикалне странке. ОЗН-а је успела да дозна да је требало да Радушко Илијћ буде члан депутације која би од Аце Станојевића тражила смену Мише Трифуновића и постављање неког агилнијег на чело радикала. Замерено му је што је на суду бранио Милана Л. Поповића, „и то са много полета“, те скупљао потписе за његову амнестију. Наводи се да се повезао са разним „непријатељским елементима“, од којих је издвојен бивши официр Лука Вучковић, припадник покрета Драже Михаиловића.

Нешто мање података него о истакнутим радикалима извештај пружа о демократским првацима. Опет су најдетаљнији подаци о Сомборском округу. Тако сазнајемо да је стари сомборски адвокат др Корнел Николић током рата био укључен у акцију за привлачење Срба у МЕР, док је после ослобођења био „пасиван“. На истом послу био је ангажован и др Бранислав Грба, предратни градоначелник Сомбора. Наводи се да је предао окупатору кључеве града 1941. године, те да је био међу Србима који су јавно осудили некакву „четничку акцију“ приликом уласка мађарских трупа у Сомбор. При уласку Црвене армије у тај град, међутим, пријавио се совјетским официрима и тражио да му се преда власт над градом. ОЗН-а је сумњала да је то учинио по наговору локалне „реакције“, иако је знао да су већ предвиђени људи за управу над ослобођеним Сомбором. После свега, успео је да добије посао у новој градској управи. Од осталих угледних сомборских демократа наведен је свештеник Бокшан, кога су Мађари убили априла 1941. године. Бивши велепоседник Влада Грујић није сарађивао са окупационим властима али је отворено иступао против партизанског покрета. Милорад Веселиновић, поджупан у пензији и поседник, по наводима из извештаја је „сарађивао са окупатором из личне користи“. Приступио је МЕР-у, па чак наводно имао амбицију да буде изабран за посланика у Мађарском парламенту, иако је у првим данима окупације био затваран као талац. После ослобођења, као већ стар човек, иако није био пријатељ новог режима, држао се пасивно.

Из целог Суботичког округа у извештају ОЗН-е поменуто је име само једног члана Демократске странке, Драге Димитријевића, адвоката из Суботице. За њега

је речено да је и током окупације и после ње био „ватрени реакционар и великосрбин“ наклоњен Дражи Михаиловићу. Новосадски округ је детаљније приказан, па тако сазнајемо да су млађе присталице Демократске странке у Тителском срезу пришле Народном фронту, док стари демократски првак, земљорадник Гавра Гаварић, „не ради на обнови странке али ни не прилази Народном фронту“. Свештеник – демократа Ђорђе Парабуцки, из истог среза, страдао је у рацији 1942. године, као и Иван Френејс, адвокат из Жабља, и чурушки лекар др Вулановић. Стеван Попов, земљорадник из Госпођинаца, није био политички активан ни током окупације ни после ње. За разлику од њега, велепоседник Мита Дебељачки из Старог Бечеја је током рата био припадник покрета Драже Михаиловића „чији је и данас симпатизер“. Старобечејски адвокат Вида Дурошевић и правник Младен Џигурски били су симпатизери истог војно-политичког покрета. И земљорадник из Бачког Градишта, Данчика Стојшић, током па и након рата симпатисао је Дражу Михаиловића, судећи по извештају ОЗН-е. За разлику од Стојшића, Лазар Марков, из истог места, током рата је помагао партизане а после ослобођења подржавао Народни фронт. Исти политички став имали су Нестор Ненин и Лазар Гегицки, земљорадници из Бачког Петровца, те Надаљчанин Александар Коларић, такође земљорадник по занимању. У Бачкопаланачком срезу су, по сазнањима ОЗН-е, скоро сви чланови Демократске странке „шуровали са окупатором“. Изузетак је био лекар из Бачке Паланке др Борислав Увалић, који се у рату „добро држао“ а после је сарађивао са Народним фронтом. За његовог суграђанина Стевана Јонића, земљорадника, зна се само да је током рата био „пасиван“. Земљорадници из Товаришева: Ђока Вучетин и Тома Радојчин, пришли су Народном фронту, али се нису нарочито истицали, док је за Саву Данилова, земљорадника из Парагова, забележено да је Народном фронту пришао „искрено“.

Вођа демократа у Петровградском округу Миливој Мољац је пред сам крај рата пришао покрету Драже Михаиловића, како се наводи у извештају, а после ослобођења се држао повучено. Међутим, он и његов страначки колега др Славко Лозанић виђали су се у друштву са бившим самосталцима и радикалима, што је изазивало подозрење органа нове власти. „Демократе контролишемо нашом мрежом коју имамо за читаву ову групу петровградских интелектуалаца, првака некадашњих странака“. У Панчеву је др Миховил Томандл сарађивао са Дудом Бошковићем и стајао на линији Милана Грола. Критиковао је нови устав, једнопартијски систем, гушење приватне иницијативе у привреди и слично. „Он је регистрован и контролишемо га нашим повереником“. Непријатељски према комунистима држао се и лекар из Ковина Божа Петровић, иако је током рата помагао партизане. У прво време после ослобођења био је чак председник Месног народног одбора у Ковину и члан Народног фронта, али се после тога повезао са Дудом Бошковићем и променио страну. Због наводног кршења Закона о аграрној реформи био је осуђен на годину дана присилног рада. Адвокат из Беле Цркве др Тома Милунов прошао је много горе – због припадности четничком покрету ликвидирао је после ослобођења, а бивши судија др Јован Петковић је због сарадње са истим покретом ухапшен, али је после тога амнестиран и надаље се држао по-

вучено. Др Славко Шећеров, адвокат из Крстура и веома познат предратни политичар, није сарађивао са окупатором али је био резервисан и према послератној власти. Исто је важило и за др Владу Шећерова. Станоје Шилић из Новог Сада, опанчар који је током рата био члан Градског већа, приступио је „привидно“ Народном фронту али је запажен да се креће у друштву самосталаца. Од осталих новосадских демократа, констатује се, „нема ни трага“.

У делу текста који се бави Самосталном демократском странком, каже се да док су нижи функционери те партије у Војводини, током рата, помагали партизански покрет, више вођство је мање или више отворено сарађивало са окупатором, односно припадало покрету Драже Михаиловића. Наводи се да су од шеснаесторице самосталских првака из Војводине (чланова Извршног и Главног одбора странке) двојица умрла пре рата, двојицу су убили окупатори, тројица су сарађивали са партизанским покретом, један је био „пасиван“, један је сарађивао са покретом Драже Михаиловића али је умро, тројица су ликвидирани после ослобођења као четнички функционери, а четворица су и током окупације и након ње била непријатељски расположени према комунистима. У наставку се ти људи поименично наводе. Две године пред рат умро је др Милан Костић из Земунa. Од руке мађарског окупатора, односно усташа, прве године окупације страдали су Паја Добановачки, србобрански велепоседник, и иришки адвокат Жика Спасојчевић. Адвокат из Новог Сада др Василије Ваја Станковић био је убијен од стране припадника ОЗН-е као председник четничког Обласног националног комитета за Војводину. Као четнички функционер исту судбину је доживео и др Стеван Пурковић, адвокат из Панчева. За Саву Сртенића, професора из Руме, кога су Немци били присилно иселили у Осијек, каже се да је као англофил и непријатељ Народноослободилачког покрета „ликвидиран од стране наше војске“. Милан Ковачев, поседник из Баната, био је члан истог комитета као и Станковић, но вратио се кући и тамо умро.

Адвокат из Петровграда др Жарко Јакшић је време окупације провео у Београду. Своје непријатељство према Народном фронту, по мишљењу ОЗН-е, показао је тиме што се након ослобођења активирао у Матици српској у намери да обједини самосталце и остале „реакционарне елементе“ и победи „младе снаге“ у тој установи. Такође је забележено да је осуђивао оне вође Самосталне демократске странке које су пришле Народном фронту. Много горе, као „барјактар реакције у Војводини“, оцењен је панчевачки адвокат и познати политичар др Душан Дуда Бошковић: „Некадашњи демократа на речима, изродио се у непријатеља демократије на делу... Некада ватрени поборник аутономије Војводине, он је после ослобођења, ишао још и даље са захтевом за федералност Војводине... руководећи се у ствари ситним војвођанским локал-шовинизмом и ексклузивношћу према другим јединицама, са темом експлоатисаности Војводине од стране других федералних јединица. На делу се тиме изродио у расприривача мржње у првом реду против Хрвата а и других народа Југославије“. Са њим у дослуху, по подацима из овог извештаја, био је вршачки адвокат др Светислав Мијатовић. Рат је провео у немачком заробљеништву, одакле га је пратила хипотека да је био близак

„недићевским“ елементима међу заробљеним официрима. Због прекршаја Закона о аграрној реформи био је осуђен на годину дана присилног рада.

Председник Покрајинског одбора ЈНОФ-а за Војводину др Александар Моч, описан је као „врло проблематична политичка личност“. Наводи се да његова активност у органима нове власти није мотивисана искреном жељом за изградњом Демократске Федеративне Југославије, већ „више страхом због старих грехова“ из доба окупације. За разлику од Моча, његов суграђанин, новосадски адвокат др Александар Жижа, „ваљано се држао“ током заробљеничких дана у Немачкој. По повратку „јуришао је у Народни фронт“. Био је посланик и Привремене народне скупштине и Уставотворне скупштине. Ипак, и њему је замерено да „у својој интимној средини критикује народну власт као неспособну, неорганизовану и неодговорну“. Миливој Ђуричин, сељак из Јарковца, срез Ковачица, за време окупације сарађивао је са окупатором на економском плану, упозорава се у извештају. Посла рата постао је председник Окружног одбора и члан Покрајинског одбора Народног фронта. Примећено је да се „колеба и заузима за разне непријатељске елементе“. Иако је јавно осуђивао држање Дуде Бошковића, чинило се да се налази под његовим утицајем. Као колебљивац је оцењен и др Жарко Погараш, адвокат из Алибунара, иако је током рата сарађивао са НОП-ом и 1942. године био одведен у логор у Немачку, а после повратка у земљу приступио Народном фронту. Најбољу карактеристику од свих самосталских вођа зарадио је др Александар Шевић, поседник из Руме. Он је од 1943. године био у партизанима а касније је постао председник ГНООВ-а и народни посланик среза Румског. На крају, за сомборског лекара др Емилијана Глигоријевића каже се да је рат и прве послератне дане провео повучено због дубоке старости и тешке болести.

У наставку је изложен детаљан приказ активности ових и других првака Самосталне демократске странке, по окрузима. Из Сомборског округа, после Емилијана Глигоријевића, наведен је др Светозар Панић, адвокат из Сомбора. Окарактерисан је као незаинтересован за сарадњу са Народним фронтом, непријатељски расположен према новом систему али „пасиван“. За руководство самосталаца из Суботичког округа каже се да је током окупације, изузев Митра Мијатова, комплетно било наклоњено четничком покрету. Мијатов је после ослобођења постао активни сарадник Народног фронта, Владимир Милованов се „пасивизирао“, док се за др Магарашевића бележи да се креће у једној групи масона. За Милорада Живина и Светозара Путника из Мартоноша записано је само да су током окупације били „пасивни“, док је Милош Кнежевић из Сенте, такође неактиван за време рата, после ослобођења наводно иступао против НОП-а и био монархистички настројен. За разлику од њега, Владимир Ботић, земљорадник из Пашићева, срез Новосадски, током рата је помагао партизанима а на истој линији је остао и после ослобођења. За земљорадника из истог места, Димитрија Кобиларова, зна се само да је умро на присилном раду.

Пријатељ нове власти био је и Милан Дејин, земљорадник из Шова, а мештанин истог села Паја Поповић, студент, постао је и члан КПЈ. Јово Илић, земљорадник из Степановићева, током рата је помагао партизанима а после Народни фронт. Исто

је држање имао и Марко Бранков, земљорадник из Бачког Градишта. За сарадњу са Народним фронтом определили су се и самосталци Тителског среза, док прваци те странке из Жабаљског среза нису преживели рат – или су побијени током рације или су страдали као политички кривци на Источном фронту. Сасвим је другачија ситуација била у Бачкопаланачком срезу: Лазар Петрић, поседник из Бачке Паланке, и др Милован Милованов, адвокат из Старе Паланке, нису се истицали током окупације а након ње су намеравали да реактивирају своју странку. Из тог места једини од бивших самосталаца који је припадао Народном фронту и Комунистичкој партији био је Глиша Радојчин, земљорадник. Петар Данилов и Илија Комадарић из Старе Паланке, као и Обрад Протић и Младен Аћимов из Товаришева, били су непријатељски расположени према новом режиму, барем по мишљењу састављача овог извештаја.

За самосталце из Петровградског округа наведено је да су се током рата или држали по страни или су симпатисали, па и припадали покрету Драже Михаиловића. Лекар из Петровграда др Миша Матић, масон, током окупације био је прогоњен и заточен у логору. После рата пришао је Народном фронту, али му није био сасвим наклоњен. Истоветан став је имао и његов сутрађанин др Војислав Дошен. Неутрално се држао др Арон Пешић, док су др Пера Ердељан и др Каменко Алексић имали „негативан став“ и били у вези са локалним радикалима и демократама. Свештеник из Велике Кикинде Стојан Јакшић, пошто му је један син погинуо у Шпанији а други био стрељан од окупатора, по ослобођењу је ступио у Народни фронт. Међутим, после се одвојио и почео да око себе скупља и друге незадовољнике: свештенике Каменка Браничића и Василија Силашког, лекара Александра Петровића, адвоката Жарка Новакова, професора Проку Палкућина, учитеља Саву Ружицића, адвоката Петра Бојанића и друге. Према сазнањима ОЗН-е Јакшић је био повезан и са Дудом Бошковићем и са Миланом Гролом, а „максимум своје активности ова група је постигла пред изборе за Уставотворну скупштину када је Јакшић пропагирао став реакције тј. апстиненцију“. После избора Јакшић је ублажио свој став, те је намера власти била да га поново придобију за себе, као изузетно поштенос и честитог човека. Што се његових истомишљеника тиче, наводи се да „читаву ову групу контролишемо са два агента и два повереника“. На крају је изражена бојазан да би се у том округу могао, под извесним условима, обновити рад Самосталне демократске странке.

Чланство те партије у Панчевачком округу, како казује извештај, током рата је углавном било наклоњено НОП-у, док је вођство или сарађивало са четницима или било „пасивно“. Поред поменутих Дуде Бошковића и Стевана Пурковића, истакнут је професор Спаса Благојевић, као функционер у четничком штабу Војводине и уредник четничког листа *Војводина*. У тренутку састављања извештаја није био доступан припадницима ОЗН-е. Да није био у бекству, вероватно би доживео судбину др Илије Ивачковића из Ковина, који је због припадности равногорском покрету ликвидиран након ослобођења. Као истакнути самосталци Ковинског среза побројани су: Миливој Ђуричин, Груја Стоја, Пера Булик и Душан Савин. Каже се да се рад самосталаца у јужном Банату није ни осећао до доласка

Дуде Бошковића, након заседања Привремене народне скупштине на којој је био посланик. Бошковић је тада одржао илегалну конференцију којој су присуствовали: др Божа Петровић из Ковина (осуђен на годину дана присилног рада), др Светислав Мијатовић из Вршца (осуђен на исту казну), вршачки учитељ Владан Павловић, панчевачки учитељ Трифун Стајић (коме је одузето право гласа), Фрања Келер из Сефкерина (коме не само да је одузето право гласа него је био и ухапшен због критике Народног фронта), Тоза Богдановић, „кулак из Баваништа“, и још неколико неидентификованих сељака.

На том састанку они су ковали планове о обнови рада Самосталне демократске странке. За Владана Павловића је наведено да је током окупације живео у Нишу, где се наводно „афирмисао као Љотићевац“. Тоза Богданов је према наводима извештаја током рата помагао четнички покрет, да би се пред ослобођење повезао са партизанима и почео да им пружа материјалну помоћ. После ослобођења је ступио у Народни фронт, али је нападао власт, повезао се са Бошковићем и са „Гроловцима“ те почео да шири „алармантне вести“. Био је и затворен под оптужбом да је утајио државну имовину. Закључено је: „рад ове групе прилично је обезглављен кажњавањем појединаца, раскринкавањем и одузимањем права гласа појединцима, а поготово одласком Дуде Бошковића из Баната“. Веома мало конкретних података има о самосталцима у Срему, изузев начелних назнака да су током рата многи од њих убијени или одведени у заробљеништво. Преостали су приступили Народном фронту, али се нису либили да га критикују. Наводе се имена Чеде Обрадовића, Бранка Орлића, Маше Радојевића и Милоша Нистића из Шида, као личности које желе обнову рада своје странке али немају подршку у народу.

Када је реч о Новом Саду, записано је да је већина самосталских првака током рата била одсутна из свог града: Жижа је био у заробљеништву, Сазданић у Пешти, Ваја Станковић је био са четничким руководством у Србији а др Коста Хаци старији је умро 1942. године. За Александра Моча, Косту Хација млађег и др Јоцу Ненадовића каже се да су сарађивали са окупатором, „подржавали и пропагирали капитулантску политику“. Новосадски самосталци су после ослобођења покушали да се поново учврсте у свом старом упоришту, Матици српској, која је обновила рад под председништвом др Александра Моча. Међутим, цела стара Матичина управа је смењена на годишњој скупштини септембра 1945. године. Народном фронту су пришли Моч, Жижа, Косановић, Рис и Бранковић. ОЗН-а је раздвајала оне самосталце, предвођене др Александром Жижом, који су искрено прихватили програмска начела Народног фронта, од присталица др Александра Моча: „Појединци ове групе су у фронту неактивни, док ван фронта одржавају везе са реакционарним елементима“. За самог Моча каже се да је „по убеђењу реакционар, који често мења свој политички став према догађајима у унутрашњој и спољној политици“.

Постојала је и „група ван фронта“, која је сматрана за десно крило странке у граду, а чинили су је адвокат Стеван Фратуцан, Коста Хаци, др Јоца Ненадовић, Радивоје Ковачевић и други. За њих се тврди: „некада републиканци, сада у својој

мржњи према демократији, истинској и народној, отишли су у монархисте... крајњи су реакционари и непомирљиви према данашњој народној власти“. Као вођа те групе означен је Коста Хаџи, за кога је наведено и да је повезан са православним свештенством и са „чаршијом“. Посматрајући новосадске самосталце у целини, припадници ОЗН-е су закључили да „организационо странка у ствари ништа не ради“. Сматрало се да је томе умногоме допринело ривалство др Александра Жиже и др Александра Моча. Примећено је и да везе самосталаца са припадницима осталих странака у граду почивају углавном на личним пријатељствима: Моча са Јованом Јегдићем, представником социјалиста, односно Марком Вујачићем и Војином Царићем, земљорадничким првацима. Напоследку је подвучено: „Може се рећи да је Самостална демократска странка више српска странка. Нарочито ауторитета њени прваци, као стари политичари, имају у чаршији код Срба, трговаца, међу старијим интелектуалцима, лекарима и адвокатима, код православног свештенства и код Срба поседника на новосадским салашима на Ченеју“.

Следећа политичка организација чији су руководиоци били предмет интересовања ОЗН-е била је Хрватска сељачка странка. Према извештају, окружно руководство ХСС-а у Суботици је у великој мери сарађивало са окупатором. Издвојени су Миховил Катанец, који је био виши саветник Министарства просвете усташке државе, те Јосип Вуковић Ђидо, који је током рата неколико пута приман у аудијенцију код Анте Павелића. Њих двојица су, уз Мирослава Мачгона и Матију Јанкача, рат провели у Загребу. Тот Ишасеги Ференц из Бачкотополског среза, члан ХСС-а а потом МЕП-а, стрељан је после ослобођења као сарадник окупатора. Баги Петер из Сенте је био члан Доњег дома мађарског парламента у току окупације. За разлику од њих, Мићо Скендеровић је из Суботице одржавао везу са НОП-ом, а пред крај рата у ту активност укључио је и Марка Кунића и Гргу Дедина. Међутим, после ослобођења они су се „изоливали“ и настојали да „пасивизирају“ хрватски живаљ према новим властима. У овом подухвату уживали су подршку, тврди се у извештају, интелигенције, богаташа, а нарочито католичког свештенства, „које је врло непријатељски расположено према нашим властима и на сваки начин гледа да у народу створи незадовољство према нашим властима и организацијама“. У прилог тој тези наводи се и понашање Блашка Рајића, коме је замерено што је читао бискупско пастирско писмо неподобне садржине. Непосредни циљ групе бивших руководилаца ХСС-а у Суботици било је ометање рада новостворене организације Хрватске републиканске сељачке странке у том граду.

За чланове ХСС-а у Сомборском округу наведено је да су током окупације у већини били „на линији великохрватства а за Мачека сем једног доброг дела Хрвата из Моноштора, који су били за НОП“. Као главни сарадници окупатора означени су др Грга Вуковић, Стипан Столишић и др Тома Рајић. Последња двојица била су због тога и осуђена, а Вуковић је казну избегао тако што је пред ослобођење побегао из Сомбора. Јоза Стрилић, сељак из Сомбора, сарађивао је са окупатором, носио мађарску униформу и помаћарио се. После рата се „пасивизирао“, као и Иван Бошњак, такође сомборски сељак, који међутим није сарађивао са оку-

патором. То није чинио ни Антун Палић, исто сељак из Сомбора, који је после рата ступио у Народни фронт. Међутим, примећено је да „увер говори како Срби угњетавају Хрвате и данас, те како Хрвати немају у руководству људи сразмерно њиховом броју“. На састанку поводом одређивања граница Војводине, у присуству Милована Ђиласа, залагао се да западна Бачка припадне Хрватској. Иван Бошњак, адвокатски приправник из Сомбора, иако је током рата био симпатизер НДХ па и прогонио српску омладину, како се наводи, из каријеристичких разлога пришао је Народном фронту, постао његов функционер и тежио је да се стави на чело локалног ХРСС-а. У томе му је помагао Антун Матарић, такође бивши првак ХСС-а. За њих двојицу се још каже да „као велики шовинисти кад год им се укаже прилика харангирају неоправдано да су Срби заузели сва руководећа места, док се Хрвати запостављају“. На подручју Бачке ХСС је пре рата био активан још само у Новом Саду, преко адвоката Ивана Нађа, који је током окупације починио бројне злочине и побегао пред ослободиоцима.

Када је реч о Срему, у извештају ОЗН-е пише да „по стварању усташке државе у Хрватској, велики број присталица ХСС прешао је у усташке редове, а сремско руководство стопроцентно“. Живан Кувеждић, сељак из Иличе, обављао је дужност министра господарства у усташкој влади, а његова даља судбина је била непозната. Адвокат из Сремске Митровице др Петар Гвоздић био је велики жупан током НДХ, починио је бројне злочине и у тренутку писања извештаја било му је суђено. Судило се и Здравку Јежићу, локалном функционеру. Хинко Пијуси је био пред судом због денунцирања комуниста пред окупатором. Функционер НДХ је био и др Марко Ламешић, који је умро 1943. године. Адвокат из Руме др Андрија Карчић био је хрватски конзул у Бечу, одакле се није ни вратио. Пред ослобођење побегао је усташа Лазар Рат из Каменице, као и беочински лекар др Карло Хелбих. Усташе – жупници из Хртковаца и Никинаца, Кљаковић односно Овчарић, такође су се налазили у бекству. Насупрот њима, жупник Маснић из Голубинаца био је симпатизер партизанске борбе, и као такав је постао потпредседник ГНООВ-а. Међутим, примећено је да настоји да обнови рад ХСС-а и да се повезао са Иваном Бошњаком из Сомбора и другим Мачековим присталицама. За Ђуру Хајдуковића из Новог Сланкамена забележено је само да је припадао левом крилу ХСС-а, као и др Карчић, сремскомитровачки адвокат. Ни пре ни после ослобођења није се ничим истицао Фаба Живановић из Кукујеваца, док је Туна Ковачевић из истог места, као потпредседник Окружног народног одбора и члан Окружног одбора Народног фронта, био задужен да организује ХРСС. Међутим, органима ОЗН-е се учинило да он с тим послом намерно одуговлачи. За њега је још речено да је за време рата „био колебљивац, а и данас је такав, он је један од оних што ишчекују нешто треће“.

Када је реч о Земљорадничкој странци у Сомборском округу, мишљење састављача документа било је да „за време окупације скоро сви се држе добро а после ослобођења већина је пришла покрету“. Међу првацима те партије истакнути су Светислав Мијић, сељак из Сомбора, који се у својству потпредседника Црквене општине у Сомбору много ангажовао на збрињавању шарварских

логораша. После рата приступио је Народном фронту, али, како је био у поодмак-лим годинама, није био активан. Због старости рат и прве поратне дане у стању политичке пасивности провео је и Мита Средојевић, такође сомборски сељак. Живко Секулић је током рата био талац и интернирац, а сина су му, због паљења жита, Мађари стрељали прве године рата. Био је симпатизер партизанског покрета и Народног фронта, али, по оцени ОЗН-е, како му нису биле задовољене амбиције, приклонио се „реакцији“. Сомборски сељак Иван Мирковић помагао је партизанама у току рата, после њега је ступио у Народни фронт и у КПЈ. Но када је због „опортунистичког држања“ избачен из партије, постао је њен противник. Стеван Бељански, имућни сељак из Сомбора, сарађивао је током окупације са окупатором, раме уз раме са Рацићем и Тапавицом. После ослобођења приступио је Народном фронту, али је убрзо променио страну. Сомборски адвокати др Влајковић и др Царић рат су провели у Београду. Први је тамо наставио да живи, а други се после ослобођења преселио у Нови Сад.

Народна сељачка странка Драгољуба Јовановића, која је настала од „левог крила“ Земљорадничке странке, имала је, према процени органа ОЗН-е, јако упориште у Старом Сивцу. За Саву Георгијевића Пендиног наводи се само да је био на присилном раду у Немачкој, а да се вратио болестан и да се не меша у политику, док је Каменко Рајић убијен као припадник НОП-а. Милан Ђуричић Пећарски, сељак из истог места, који је рат провео на присилном раду, био је у личном контакту са Драгољубом Јовановићем. Радио је на убацивању својих страначких колега у месне органе нове власти, не би ли у њима постигли премоћ. Милан Рајић, сељак, био је председник сивачког Месног народног одбора али је са целим одбором смењен. Васа Пејић Гајичин, сељак из Сивца, иако је током рата био наклонен НОП-у, иступао је против политике Народног фронта. Митар Аланов је за време окупације приступио НОП-у, али је примећено да је доцније „сишао са линије“ Народног фронта. Још се каже да „сви горе наведени прваци те странке, откако су смењени из месног одбора окрећу са линије фронта и раде само у интересу своје странке“. У другим селима Сомборског округа активни су били само Која Ђаковић у Бођанима, који је постао члан КПЈ и председник Среског народног одбора у Оџацима, те Јецко Рацков, сељак из Парабућа, припадник Народног фронта.

Из читавог Суботичког округа издвојен је само један припадник Земљорадничке странке – Никола Шиповац из Бачкотополског среза, за кога се износи да напада нове власти и тежи да обнови рад своје странке. Подаци су поново знатно издашнији за Новосадски округ. Члан Земљорадничке странке Анђелко Јокић ратне године је провео у Србији а по повратку у Степановићево ступио је у редове Народног фронта. Као присталице Драгољуба Јовановића примећени су Тодор Гајинов и Глиша Миланов, обојица житељи Старих Шова и припадници Народног фронта. У вези са срезом Тителским помиње се др Никола Радованов, новосадски адвокат, који ту није прошао као кандидат Народног фронта за Савезну скупштину „иако је добар део реакционарних елемената гласао за њега“. Рада Дејански, земљорадник из Мошорина, у рату се није истицао а после њега

је ушао у КПЈ. Исто је учинио и Негован Бугарски из Гардиноваца, који је рат провео у интернацији. У партију је после ослобођења ушао и Сава Станков, али је због наводних неправилности које је учинио као председник Месног народног одбора из ње искључен и постао јој противник.

У Чурушком срезу су међу „Драгољубовце“ убрајани: Алекса Милан, земљорадник, председник Месног одбора који је пред крај рата пришао НОП-у, а потом и Народном фронту, те био неуспели кандидат за посланика Уставотворне скупштине, и Васа Бајић из Жабља, који је као активиста НОП-а одведен на доживотну робију са које се још није био вратио. Њихови истомишљеници у Старобечејском срезу су пре свих били: Стеван Предин, поседник из Бечеја, симпатизер покрета Драже Михаиловића и противник Народног фронта; потом Милан Остојић, сељак, који се у рату није истакао а после њега је постао члан Месног одбора. Окарактерисан је следећим речима: „Шовинист је и иступа као противник Мађара“. Богдан Кисељички, земљорадник из Бачког Градишта, ни за време рата ни после њега није играо никакву активну улогу. Вукашин Секулић, из истог места, помагао је НОП и био је лојалан новој власти. У Бачкопаланачком срезу Земљорадничка странка је пре рата најјаче упориште имала у Товаришеву. Ђока Протић, локални првак те странке, „добро се држао“ за време окупације а после ње се није ангажовао. Александар Аничин Шаја из Парага, и пре и после ослобођења био је противник НОП-а. Био је примећен како растура лист *Село*. Милош Протић из Товаришева био је срески првак „Драгољубоваца“. Приступио је КПЈ. Земљорадници из Бачке Паланке Бошко Бороцки и Иса Шијаков су због сарадње са партизанима одведени на Источни фронт где су и умрли.

У Петровградском округу су углавном били заступљени „Драгољубовци“. Најутледнији међу њима био је Милан Рацков из Петровграда, који је био затваран за време рата а после њега је приступио Народном фронту. Ипак је маштао о обнови рада своје партије, а процене ОЗН-е су указивале „да би он под условом да се странка реорганизује и да дођу сви људи имао 7000 до 8000 гласача а у округу и до 35000 присталица“. Адвокат др Душан Братић из Петровграда био је у заробљеништву а као члан Народног фронта постао је посланик у Већу народа. Игња Мађарев из Перлеза је у извештају оптужен да често путује у Београд и да по повратку шири лажне гласине. Своје присталице је убеђивао да је странка Драгољуба Јовановића ушла у Народни фронт искључиво да не би била третирана као непријатељска организација. Примећено је да посећује неке самосталце у Ченти и Фаркаждину, те како „обично се после његове посете тим селима појавила нека нова парола“. Као непријатељи нове власти, али релативно безопасни, окарактерисани су др Петар Лопушин и Милић Коменовић из Кикинде.

Чланови Земљорадничке странке у Сремском округу су током рата углавном били у редовима НОП-а. Њихов главни руководилац, др Небојша Малетић, погинуо је као партизан у Србији 1941. године. „Нема никаквог изгледа да би земљорадници могли обновити своју странку у овом округу“, гласила је процена ОЗН-е. Изузетак је био Јефта Лончаревић из Гргетега, који је критиковао неке мере нове

власти. Када је реч о Новом Саду, указивало се да у том граду „Земљорадничка странка није ни раније имала упоришта. Данас се о Земљорадничкој странци у граду једва може говорити“. За адвоката др Војина Царића, који је на изборима за Уставотворну скупштину изабран за посланика, написано је једино да је мандат добио „више као пријатељ Московљевића, него због своје масовности“. Зато је једино новосадска организација Социјалдемократске странке добила простор (и то изузетно велики) у извештају ОЗН-е. За чланове ове партије каже се да су се за време окупације понашали „доследно својој традицији – опортунистички“. Једно време су провели у интернацији у логору у Бачкој Тополи, наводно под „специјалним благим режимом“.

Њихове послератне судбине биле су различите. Ђура Хаднађев је умро 1944. године. Павле Татић и Војин Бркић су били ликвидирани, а Бела Киш је приступио КПЈ. Јегдић, Вертеш, Шепаревић, Мочари, Потнер и још неки су формирали Градски одбор странке. Председник је постао Шепаревић а секретар Јегдић. Како се наводи, „ова Јегдићева група експонирала се као присталица парламентарне фракције социјалистичке странке, признавајући као руководиоце Белића и Крекића“. Сам Јован Јегдић, бивши адвокат Радничке коморе у Новом Саду, по сазнањима ОЗН-е, током рата је „клеветао нашу партизанску борбу у Срему, говорећи како су чести случајеви издаје међу партизанима. Заступао је идеју монархије, говорећи да ће се Југославија као федеративна република морати распасти... Нападао је жучно Хрвате и идеју братства Срба и Хрвата“. У лето 1944. године Јегдић се ангажовао на окупљању својих страначких колега. После ослобођења одмах је стављен под присмотру ОЗН-е, но запослио се у Војној управи за Банат, Бачку и Барању, а затим у ГНООВ-у. Потом је отворио адвокатску канцеларију и „нарочито његовом личном иницијативом група старих социјалиста поново се оформила у лето 1945. године“. ОЗН-а је била упозната са чињеницом да је Јегдић као представник социјалистичке странке присуствовао 21. септембра 1945. године конференцији Земљорадничке странке, која је била одржана у стану др Војина Царића, у присуству потпредседника АВНОЈ-а др Марка Вујачића, др Милоша Московљевића и Милана Поповића, секретара те странке. За ОЗН-у није била тајна ни да су се после конференције присутни упутили у стан др Александра Моча „где је углавном стварана комбинација за заједничку кандидатуру на изборима против комуниста“. У наставку се бележи да Јегдић „у граду има широк круг познанстава и пословних веза и то како међу грађанством у чаршији, тако и међу грађанским политичарима“. Као његови добри пријатељи наведени су др Моч, др Жижа, др Царић, Коста Хаџи, Никола Радовановић, поп Алимпије Поповић, прота Милић, Јован Ђулум...

Поименично су наведени и остали новосадски социјалисти. Пера Рајковић, који је радио у Јегдићевој адвокатској канцеларији, време окупације је провео у Београду, а после је ухапшен због наводног подмићивања. Марко Потнер, Немац, био је хапшен, интерниран и пребијан за време рата. По ослобођењу се запослио у Радничкој комори. Арпад Вертеш, Јевреј, био је интерниран у логор Дахау. После рата се бавио трговином и од целе ове групе, према извештају, био

је најближи линији Народног фронта. Липот Мочари, Мађар, радио је као носач у време окупације а био је и логорисан. Никола Кнебл, Немац, преузео је после рата радионицу у којој је радио а чији је газда избегао. Као социјалисти помињу се и Фрања Шепаревић, баштован, и Јоца Рајковић. У извештају се истиче и да „социјалисти свој рад у граду заснивају нарочито међу Мађарима“. Наводно су покушавали да их придобију тврдњама да се као сарадници окупатора кажњавају само Мађари, да ће аграрна реформа задовољити само Србе и слично. Даље је детаљно приказана делатност ове групе. Наводно су још на свом првом састанку, у лето 1944. године, планирали преузимање радничких установа и договарали се о свом учешћу у новој влади после рата. Непосредно након ослобођења града, даље се наводи у извештају, одштампали су „један провокаторски проглас у име Месног комитета КПЈ“, у којем се радници позивају да организују „совјете“ и слично. Када је у лето 1945. године формиран Градски одбор странке, Јегдић је постао његов секретар а у његовом стану су једном недељно одржаване седнице, а одржане су и две конференције. Прва 15. октобра 1945. године, којој су присуствовали и Пера и Мира Рајковић. Ту се говорило о бојкоту предстојећих избора, иако је сам Јегдић био посланички кандидат на листи Народног фронта. Када је био изабран, изјавио је пред једним повереником ОЗН-е: „Сада се моментално у странци не ради ништа озбиљно, али у најскорије време почињемо озбиљнији масовнији рад, и требаће нам људи. Пред изборе странка је заузела став да апстинира али после дугог већања у центру решено је и кандидовани смо само нас двојица, ја и један у Словенији“.

На самом крају извештаја неколико страница је посвећено и Социјалдемократској странци Недељка Дивца, која се пре рата утопила у Стојадиновићеву Југословенску радикалну заједницу, а после ослобођења је настојала да обнови самосталан рад. Њени новосадски прваци су били Момчило Путник, бивши чиновник Радничке коморе, те Лаза Стричевић, трговац, који је после ослобођења био секретар Рејонског одбора, али је био искључен због наводних малверзација. На задобијању подршке међу мађарским живљем радили су Михаљ, Бошањ Даниел Беше и Људевит Рапоти. Вељко Ковачевић, адвокат из Београда и секретар Дивчеве странке, скупао је потписе старих присталица те партије у Петровградском, Сомборском и Суботичком округу. Наводно је само у Селенчи купио 15 потписа. Члан те странке је био и Милорад Мрђанов из Аде, који је пропао на изборима за Уставотворну скупштину. На крају је изложено сазнање да је Путник из Новог Сада посетио Петровград где је основао Окружни иницијативни одбор СДС. У одбор су ушли: Словенац Филип Бојник, Паја Вукадивич, Богољуб Станков, Лазар Ракић (који је наводно био немачка „улица“ током рата па је чак поздрављао са „Хајл Хитлер“) и Никола Мирков, који је пре рата био обичан радник а за време окупације купио 15 ланаца земље. Истом приликом Путник је изјавио да је могуће измирење Јегдићеве групе са њима, те да уживају подршку и међу комунистима, и то ни мање ни више него од Јована Веселинова Жарка.

**THE ATTITUDE OF VOJVODINA'S POLITICAL LEADERS
WITHIN AND IMMEDIATELY AFTER WORLD WAR II
(ACCORDING TO A CONFIDENTIAL DOCUMENT)**

Summary

A political scene in Vojvodina between the two Wars was extremely complicated. Local politicians, the old ones that were engaged in the politics the way back, during the time of Austro-Hungary, as well as the younger ones, that entered the politics after the establishment of the first Yugoslav state, all became members of different political parties. They divided themselves into the monarchists and republicans, rightists and left-wingers, pro-government politicians and members of the opposition, unitarists and autonomists, etc. However, after the brief April War, all of them found themselves in an unfavourable situation to take a position towards the occupying authority. Some of them, willingly or not, accepted the above mentioned authority and collaborated with it, while others withdrew themselves into a complete political passivity. On the other hand, a smaller part of the above mentioned politicians supported, the partisan movement, secretly. After the liberation, prewar politicians evoked suspicion of the new authority mainly, for their role within the Kingdom of Yugoslavia, as well as for the attitude the above mentioned politicians assumed during the war. Their destiny was not easy at all, and some of them paid for their actions and political convictions by their own heads, even. Those Vojvodina's political leaders that within the People's Front or outside it tried to continue to go in for politics, were soon kept from making it. All of them together, were under a constant surveillance of the secret police agents upon which the report on the basis of which this paper has been written on, testifies.

ШЕГРТИ, ПОМОЋНИЦИ, ГОСПОДАРИ: ДРУШТВО „ПРИВРЕДНИК“, ТРГОВИНА И ЗАНАТСТВО КОД СРБА У ХРВАТСКОЈ (1918–1929)

Сажетак: У раду је размотрено деловање Српског привредног друштва „Привредник“ после Првог светског рата у Хрватској, Славонији и Далмацији: идентификовани су чланови његових управних органа, утврђено је какав су финансијски ослонац Друштву пружали имућни Срби с хрватског простора, број питомаца из тих крајева, занимања за која су се школовали, резултати који су постигнути у реализовању главног циља „Привредника“ – стварању средњег, грађанског слоја код Срба, анализирано је писање листа *Привредник*. Огласи објављивани у локалној периодици омогућили су реконструисање мреже српских трговаца и занатлија у градовима и варошима северно и јужно од Саве и пружили су увид у врсту трговачке и занатске делатности којом су се бавили.

Кључне речи: Срби у Хрватској, Хрватска, Српско привредно друштво „Привредник“, *Привредник*, Владимир Матијевић, трговина, занатство.

Српско привредно друштво „Привредник“

Основано у Загребу на иницијативу Владимира Матијевића, Српско привредно друштво „Привредник“ (1897–1947) било је, до Првог светског рата, једна од најзначајнијих српских институција у Аустро-Угарској. „Привредник“ је имао посредничку улогу у школовању сиромашне српске деце код већ афирмисаних трговаца и занатлија, настојећи да потпомогне развој српске привреде у Монархији и да убрза процес стварања српског грађанства. Током полувековног деловања, Друштво је успело да оспособи за више десетина различитих занимања чак око 36.700 малишана, од тога око 10.700 питомаца – углавном из пасивних крајева Хрватске као и из Босне и Херцеговине – већ на почетку рада, до 1914. године.¹ Када је почео рат, ни „Привредник“, као ни друге српске установе у Хрватској, није био поштеђен ескалације франковачког насиља: није било довољно то што

¹ Петар В. Крестић, *Српско привредно друштво „Привредник“ (1897–1918)*, Београд 2002; Никола Л. Гаћеша, *Српско привредно друштво „Привредник“ (1914–1997)*, Нови Сад 2004.

је бан Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације забранио рад тог друштва на самом почетку рата; франковци су демолирали његове просторије, пљачкајући и уништавајући све до чега су могли доћи. И даље, током ратних година, „Привредник“ је трпео губитке. Према званичним подацима, био је оштећен за 100.000 круна, а сматра се да су губици, у ствари, били много већи.²

Оживљавање. Ипак, Друштво је опстало и у новој држави наставило да делује по истом принципу по којем је то чинило у претходном периоду. Савез српских земљорадничких задруга у Загребу међу првима је прискочио у помоћ „Привреднику“, доделивши му суму од 150.000 круна.³ На првој послератној Главној скупштини Друштва, 23. септембра 1920. године у Загребу, формиран је нови Управни одбор, са Тодором Мијаиловићем на челу; Владимир Матијевић и Никола Ћук изабрани су за потпредседнике, а остали чланови били су: Ђорђе Велисављевић, Аћим Ђермановић, др Раденко Станковић, др Михаило Јоановић, Лазар Лађевић, Васа Сујић, Стеван С. Калембер, Стеван Опачић, Вељко Вилић, Никола Божић и Павле Аршинов. За чланове Надзорног одбора именовани су Исидор Сомборски, Светозар Милинов и Ђуро Вуњак.⁴

Првих неколико година „Привредник“ је и даље деловао у Загребу, а 1923. пресељен је у југословенску престоницу. Све до 1926. просторије Друштва налазиле су се у Дому малолетника у Студеничкој улици број 62, а од тада у Крунској улици број 5. У Загребу је све до 1931. године, када је основано представништво у Прерадовићевој улици број 18, постојао само „Привредников“ повереник.

Према писању „Привредниковог“ истоименог гласила, Друштво је пресељено у Београд зато што је Србија имала највише ратних жртава и, самим тим, највише деце без родитеља којима је била потребна помоћ и збрињавање; као разлог за пресељење наведено је и то да се у престоници налазе све велике српске установе, те да је зато и „Привредниково“ место у Београду.⁵ Вероватно су у праву и они аутори који сматрају да је управа Друштва изабрала главни град Краљевине СХС за седиште с обзиром на горка искуства у хрватској средини, ненаклоњеној Србима, због чега је с разлогом сумњала да ће Загреб у будућности бити погодно место за деловање „Привредникове“ централе.⁶

Материјална йодришка. Но „Привредник“ не само што је променио своје седиште, него је разгранао делатност на читавом подручју Краљевине СХС. Када су срушене државне границе које су делиле Србе „пречане“ од Срба из Србије, више није било никаквих препрека за рад на свим српским етничким просторима. Држава је сада могла несметано да помаже и подржава деловање Друштва: „Привредник“ је био ослобођен плаћања државних такса за писмене представке државним органима, његове поштанске пошиљке биле су ослобођене плаћања

² *Сйомен књија срјској йривредној грушћива Привредник 1897–1947*, Београд 1984, ХХІ.

³ *Конјрес Срјских Земљорадничких Задруја*, Српски задругар (Загреб), бр. 10, 1. X 1921, 151.

⁴ *Сйомен књија*, ХХІІІ.

⁵ *Зашићо се Привредник сели у Београд*, Привредник, бр. 10, X 1922, 163.

⁶ Н. Л. Гаћеша, *Нав. дело*, 12.

поштарине, а питомци су имали бесплатан железнички превоз до места где ће се обучавати за одређена занимања.⁷

Поред тих државних субвенција које су олакшавале његов рад, „Привредник“ је располагао већим бројем фондова, задужбина и легата, који су представљали солидну финансијску основу деловања Друштва. Значајан прилив средстава „Привредник“ је имао и од Срба из Хрватске: Лазар Бачић, трговац из Јасеновца, поклонио је „Привреднику“ своју двоспратну кућу у Загребу и 100.000 динара у обвезницама државног зајма;⁸ Милан Добровић, трговац из Дарувара и члан „Привредниковог“ Патроната, поклонио је 1921. године 25 акција „Даруварске Дионичке Пивоваре и Муњаре“ и сваке године је давао „Привреднику“ по 2.000 круна;⁹ Антоније Рађеновић, трговац у Загребу, уложио је код Српске банке 10.000 круна за „Привредников“ Шегртски фонд;¹⁰ Симо Лазаревић, директор Српске банке у Загребу, завештао је „Привреднику“ своју кућу у Броду;¹¹ Ђорђе и Анка Јагнић из Пакраца поклонили су „Привреднику“ своју трговачку кућу у Пакрацу;¹² сестра Јоце Лацковића, трговца из Славонског Брода, одредила је да се после његове смрти поклони „Привреднику“ и Српској православној црквеној општини у том месту једноспратна кућа под именом Задужбина Јоце Лацковића;¹³ Српска банка у Загребу помагала је „Привредник“ сваке године са по 25.000 динара;¹⁴ Тоде Боровић, трговац из Книна, основао је фонд „Зорка Боровић, задужбина родитеља Тоде и Марице Боровић“ за помагање „Привредникових“ питомаца книнске општине;¹⁵ и Катица Ивошевић из Винковаца преписала је „Привреднику“ своју имовину у вредности од милион круна.¹⁶

Повереници и њиховци. Децу која ће бити послата на школовање преко „Привредника“ бирали су повереници Друштва, најчешће учитељи, свештеници и трговци из локалних средина. У томе су били посебно успешни трговац Стеван Калембер из Коренице, који је до 1923. упутио „Привреднику“ 300 шегрта,¹⁷ затим трговац Тоде Боровић који је с книнског подручја само у послератном периоду послао 200 ђака,¹⁸ млади учитељ Милош М. Миланковић из Великог Граца код Глине који је за пет година (1923–27) упутио 60 шегрта¹⁹ и трговац Станко

⁷ Исто.

⁸ *Привредник*, 1922, бр. 1, додатак I.

⁹ *Приноси, дарови, завештаји шегртском фонду (за унапређивање српске привредне омладине)*, *Привредник*, бр. 5, мај 1922, 81.

¹⁰ Исто, бр. 6, јун 1922, 101.

¹¹ *Белешке*, *Привредник*, бр. 8, август 1923, 127.

¹² Исто.

¹³ *Колика разлика!*, *Привредник*, бр. 7, јули 1927, 108.

¹⁴ *Привредник*, бр. 1, јануар 1928, 15.

¹⁵ *Белешке*, *Привредник*, бр. 7, јули 1928, 107.

¹⁶ *Сјоменица о Привредниковој двадесетогодишњици 1897–1923*, Београд 1923, 62.

¹⁷ Исто, 58–60.

¹⁸ *Белешке*, *Привредник*, бр. 7, јули 1928, 107.

¹⁹ *Примери за улед*, *Привредник*, бр. 2, фебруар 1928, 10.

Опарница из Коларића код Карловца, некадашњи „Привредников“ питомец, уз чију помоћ је током 1923. и 1924. на школовање отишло 26 малишана.²⁰ С подручја Горњокарловачког владичанства од 1919. до 1928. послата су на изучавање заната и трговине 4.073 питомца, и то највише из Глинског (588), Оточачког (520) и Војнићког (428) среза.²¹ Међутим, није позната даља судбина свих тих шегрта који су годинама, у великом броју, напустили своја родна места у потрази за бољим животом; не зна се да ли су се и у којем броју враћали у крај из којег су потекли или су се, после завршене обуке, задржавали тамо где их је „Привредник“ упутио на школовање. Колико је уопште бивших „Привредникових“ питомаца настављало да се бави занимањем за које се оспособљавало током више година и да ли су они заиста могли да утичу на јачање средњег слоја код Срба, што је била идеја водиља оснивача „Привредника“? Ако су и могли да допринесу развоју грађанства, у којим се срединама одвијао тај процес? Да ли на српском етничком простору у Хрватској, широм хрватских крајева или на другим подручјима Краљевине? Да ли је школовање њихове деце доносило неки бољитак малим, руралним, заједницама из којих су углавном регрутовани питомци? Подаци који говоре о свему томе су фрагментарни и не дају целовиту слику. Зна се, на пример, да је 1922. године у Дарувару своје радње имало 11 „Привредникових“ питомаца²² и да су од 20 трговаца и 42 занатлије у Новој Градишци, као и од 46 трговаца и 60 занатлија у местима Новоградишког среза, колико их је било 1927. године, већина били некадашњи „Привредникови“ питомци.²³ Али ако је тачно да се од око 12.000 питомаца – колико их је са свих простора (некадашње Хабзбуршке монархије и нове Краљевине СХС) било до краја двадесетих година – само око 2.200, односно 18–20%, бавило занимањем за које се школовало, док су остали вративши се у своја села настављали, попут својих родитеља, да се баве земљорадњом и сточарством, или су емигрирали из земље, запошљавали се у жандармерији и сл.,²⁴ онда бисмо се могли сложити с општим закључком проф. Гаћеше да „Привредников“ удео у стварању средњег слоја код Срба не само што не треба прецењивати већ га треба сматрати скромним.²⁵ Исто тако, већ летимичан поглед на занимања за која су се школовали његови питомци показује да је реч претежно о занатским професијама карактеристичним за привредно неразвијена и статична друштва. Тако се од укупно 152 питомца – колико је малих Срба из Хрватске, Славоније и Далмације започело школовање 1919. године изучавајући 30 заната – највећи број припремао за трговину (50), затим за пекарски занат (20), лимарски (11), ципеларски (10),

²⁰ Белешке, Привредник, бр. 1, јануар 1925, 9.

²¹ Привредников Конгрес за област Горњо-Карловачког владичанства (у кудашилу Тоју-ском, 6. маја 1928. године), Привредник, бр. 5 и 6, маја и јуна 1928, 69.

²² Приноси, дарови, завештаји шегртском фонду (за унапређивање српске привредне омладине), Привредник, бр. 5, мај 1922, 81.

²³ Привредников Славонски Конгрес, Привредник, бр. 5, маја 1927, 65 и даље.

²⁴ М. С. Благојевић, Лице и наличје друштва Привредник у Београду: његови фондови и имовно стање, Београд с. а., 48.

²⁵ Н. Л. Гаћеша, Нав. дело, 104.

опанчарски (9), ковачки (7), кројачки (6).²⁶ Само је један питомац био упућен у „Аутогаражу“, дакле на изучавање новог заната који ће у предстојећем времену све више добијати на значају а и на популарности код младих пред којима је било опредељивање за будућу професију. С поменутог подручја 1920. године на школовање је кренуло 297 малишана, од којих је само један упућен на изучавање електротехнике, а остали у трговину (97), затим на ковачки занат (32), пекарски (26), коларски (21), кројачки (19), столарски (16) итд.²⁷

Суштина и смисао деловања. Да ли форсирање старих заната значи да руководство „Привредника“ није умело да своју делатност прилагоди захтевима новог времена, односно да је заступало „правoliniјски конзервативизам“ помажући сиромашним младим Србима? У историографији је такође запажено да је „Привредникова“ активност „као последицу имала успоравање и кочење напредовања Срба у Хрватској“ јер капитал који је Друштво добијало од богатих појединаца и институција није улаган у изградњу модерних индустријских предузећа у српским крајевима, већ је коришћен за расељавање српске омладине с њеног етничког простора.²⁸ С друге стране, смисао деловања Друштва није био само у привредном јачању српских етничких простора; склони смо да верујемо да је „Привредник“, у крајњој линији, деловао у функцији стабилизовања и очувања државне заједнице. „Свако дете, послато у свет, значи не само једно човечно дело, него и патриотско“ – писао је лист *Привредник* истичући да „међу нама има толико странаца сваке вере и нације и крштених и некрштених туђинаца занатлија и других привредника, који нас мрзе, и нас и државу нашу, а овамо међу нама добро живе“. Због тога би требало српску децу „упућивати у свет“, чиме би трговина и занатство прелазили у њихове руке. Резултат такве праксе био би да се „сва привреда националише те и градови, у којима је усредсређен привредни живот, постају наши не само по спољашњем обележју, него и по самој души својој“. Требало је, дакле, Србе, као елемент поуздан и одан држави, разместити тако да се њихов број повећа у урбаним центрима, где су постојале снажне сепаратистичке снаге, у којима „имају превагу странци и уопште они, који неволе ову државу“.²⁹ Речју, јачање српског етничког супстрата требало је да олакша супротстављање постојећим антидржавним тенденцијама.

Привредник. Када је обновљен „Привредник“, поново је покренуто и његово истоимено гласило и, после краћег периода излагања у Загребу, и оно је, као и Друштво, пресељено у Београд. Обновљени *Привредник* имао је предисторију стару петнаестак година. Као лист с традицијом, и после 1922. године настојао је да одржи квалитет и утицај. Извесно је да је, у овом другом периоду свог постојања, у југословенској држави остао оно што је био и у првом, предратном периоду: „гласник широког покрета српског грађанства за привредни и културни напре-

²⁶ *Сйомен књија сръској привредној друштва Привредник*, 246–250.

²⁷ Исто, 250–259.

²⁸ Вид. подробније: Ђорђе Станковић, *Изазов нове историје 2*, Београд 1994, 142–143.

²⁹ *Какви су нам градови*, *Привредник*, бр. 3, март 1926, 39.

дак српског народа“.³⁰ Без обзира на фундаменталне промене које је донео светски рат, *Привредник* се држао концепције успостављене још 1898. године. Другим речима, и даље је све појаве, догађаје и процесе интерпретирао са становишта српског националног интереса који је, према схватањима редакције, био угрожен и у новом државном оквиру. Стога се у овом листу инсистирало на очувању свих компоненти српског националног идентитета од којих је једна, веома битна, српски језик. *Привредник* је, из броја у број, указивао на неправилности у говору и на конкретним примерима показивао шта је исправно а шта погрешно; на тај начин је разрешавао многе језичке недоумице и, истовремено, инсистирао на чистоти народног језика, ослобођеног туђица и реченичних конструкција које не одговарају духу српског језика.³¹ Осим тога, *Привредник* је препоручивао младим Србима заснивање породице са особама исте националности, противећи се мешовитим браковима из којих се рађа потомство с двоструким националним идентитетом а српски етнички супстрат разводњава.³² Такође је саветовао Србе да земљу продају – у ситуацији када су на то принуђени – само својим сународницима, а никако странцима. Исто тако, настојао је да усмери читаоце да купују код српских трговаца, па да чак и приликом набавке књига воде рачуна о националности њихових издавача: чувени књижевник Геца Кон, из чије су издавачке куће изашла нека од најбољих дела светске и домаће литературе, био је, као Јеврејин, међу онима које је требало бојкотовати.³³ Поред антисемитизма, у *Привреднику* је био веома наглашен и негативан став према хрватским сепаратистичким снагама. Напади су углавном били усмерени на Стјепана Радића, па су често објављивани написи с изводима из Радићевих говора и чланака писаних пре и за време Првог светског рата а којима је требало поткрепити тезу да је лидер Хрватске сељачке странке одувек био антисрпски оријентисан и да је његово разорно деловање у Краљевини СХС само логичан наставак раније политике. Обрачунавајући се са Радићем, *Привредник* је његове, савременицима необјашњиве, политичке метаморфозе тумачио његовим циганским пореклом које га чини непоузданим и превртљивим политичким партнером.³⁴ У духу одбране српског националног интереса била су и честа *Привредникова* упозорења на опасност која Србима прети од Римокатоличке цркве и одбацивања југословенског имена државе као етапе на путу губљења идентитета српског народа. Овај лист је био намењен млађој и мање образованој публици па је уочљива намера његовог уредништва да делује у дидактичком и педагошком правцу. Зато се у овом листу наилази на велик број чланака којима је сврха била да подуче и посаветују читаоце. Често су, на пример, давани савети о очувању здравља и одржавању личне хигијене, о штетним последицама конзумирања алкохолних пића и помодарства. „Хватајте се књиге“ – препоручивао је *Привредник* младим људима уместо лоших навика и неодговарајућег

³⁰ Бошко Спасојевић, „*Привредник*“ и *српско друштво у Хрватској и Славонији 1898–1914*, Историјски гласник, бр. 1–2, 1993, 38.

³¹ *Привредник*, бр. 1, 1922, 14.

³² Исто, додатак VI, О женидби наших младих људи.

³³ *Привредник*, бр. 6, 1922, 96.

³⁴ *Привредник*, бр. 6, 1923.

начина живота.³⁵ Знање и морално поступање довешће их до просперитета и материјалног благостања. Питомце Српског привредног друштва на чију су адресу, очигледно, били упућени сви ови савети, чекала је светла будућност: требало је само да слушају своје газде, да вредно раде и да живе часно и поштено па ће постати имућни и угледни, попут својих послодаваца међу којима је, заиста, било веома богатих људи. На сву ову *Привредникову* бригу о социјалним проблемима српског народа можемо гледати, у крајњој линији, као на један од облика националне борбе: подизање културног, просветног и привредног нивоа требало је да оснажи српски народ и припреми га да лакше издржи ударце свих оних које је редакција тог листа сматрала непријатељима српства.

Поред тога што је објављивао текстове с политичким, националним и просветним садржајима, *Привредник* је обавештавао читаоце о свему што је везано за рад истоименог Српског привредног друштва. Тако се на његовим страницама налазе годишњи извештаји „Привредникових“ скупштина, извештаји с конгреса „Привредникових“ питомаца, спискови „Привредникових“ добротвора и др.

Привредник су уређивали Павле Аршинов, Тихомир М. Матић и Стеван Тодоровић.

Трговци и занатлије

Ко су били трговци и занатлије код Срба у Хрватској који су се радо одавали својим професијама, школовани преко „Привредника“ или мимо њега? Шта су продавали и какве услуге су нудили? Покушај да нешто подробније кажемо о томе упућује нас да идемо трагом трговачких радњи и занатских радионица које су се оглашавале у локалној периодици, настојећи да примамљивим понудама – квалитетом робе и ниским ценама – привуку потенцијалне купце и кориснике својих услуга.

Зајред. У Загребу, на Пејачићевом тргу 1, постојала је књижара и папирница Милоша и Десанке Ђујић која је продавала „солидну и врло укусну робу“, а у Илици 6 трговина „уметничких дописница“ и „листовног папира“ С. Марковића. Коста Арсенић је држао мењачницу, а Боровој Младеновић „Прву српску творницу намјештаја у Загребу“ која је, опремљена савременим машинама, израђивала модеран, луксузан намештај; Младеновић је имао и своје представништво за Србију у Београду које је водио извесни Ђока Васиљевић. Сава Јовановић водио је гостионицу „Југославија“ која је нудила „изврсну домаћу кухињу и сваковрсна домаћа вина“. Милан Чанак био је власник хотела високе категорије „Ројал“, а 1. фебруара 1920. године отворио је још један ексклузиван хотел, али на Хвару: хотел „Гранд Палас“, „највећи и најмодернији на читавом Јадрану“. Бивши директор хотела „Ројал“ Јоцо Симић прешао је у Брод на Сави, где је преузео ресторан тамошње железничке станице 1. новембра 1919. године. Ресторан је радио даноноћно и у њему су могла да се добију „хладна и топла јела и пића“, а Симић је посебно препоручивао далматинско црно вино „куч“ из Бола на Брачу.³⁶

Поред књижаре Ђујић, у Загребу је, на Академском тргу бр. 8, постојала и књижара сестре и брата Зорке и Вељка Васића, познатог загребачког књижара и

³⁵ *Привредник*, бр. 2, фебруар 1922, 19.

³⁶ *Српски народ* (Загреб), бр. 1, 11. XII 1919, 4.

издавача у чијој су понуди књига од српских писаца била заступљена дела Ђуре Јакшића, Лазе Лазаревића, Љубе Ненадовића, Доситеја Обрадовића, Исидоре Секулић, Боре Станковића, Стевана Сремца, Богдана Поповића и других значајних аутора, као и збирке српских народних песама.³⁷ Своје куће и станове Загребчани су могли да опреме намештајем „познате солидне твртке С. Д. Опачић“ у Јуришићевој улици 3, а у трговини „колонијалне и специјалне робе“ Илије Гутеше, у Влашкој улици 81, могли су да набаве кафу, чоколаду, пиринач, брашно и многе друге производе. Сличну радњу држали су „М. Дробац и друг“, на углу Гундулићеве и Маровске улице; ови трговци увозили су робу из Енглеске, Америке и Француске и продавали је на велико и мало.³⁸ Милан Продановић је продавао семе, брашно, кукуруз, кромпир, купус и сл., а Милош Загорац је израђивао казане за печење ракије и котлове за штедњаке и за прање рубља.³⁹ У Илици број 55 налазила се кожарска трговина Стевана Маричића, а Душан Жестић је у Боговићевој 7 отворио „прву и најмодернију бријачку и власуљарску дворану“; Жестић је био добро снабдевен француским парфемима, бојама за косу и свим осталим средствима за улепшавање. Године 1923. отворена је и трговачка кућа Светозара Богданова у Франкопанској 4, која је продавала све врсте мануфактурне робе на мало и велико. „Варошка пивница – Excelsior“ у Гајевој улици 9 била је „стара реномирана рестаурација“ чији су власници били Милан Милутиновић и М. Ћук. На том месту састајао се, или су бар тако тврдили „рестауратори“, „најотменији свет“ како би уживао у специјалитетима њихове кухиње, коју су водиле госпође Ћук и Милутиновић, и у најбољим винима из околине Дарувара, Загреба, из Далмације, Загорја, Срема и Херцеговине.⁴⁰ Марија Ћук је затим на Вилсоновом тргу 3, у близини позоришта, отворила ресторан „Коло“ који је претендовао на статус „састајалишта елитне публике“; ресторан је посетиоцима нудио „изврсна јела и прворазредна вина“, музику и највећу летњу башту у Загребу. У Јуришићевој 1 налазило се складиште штофова и мануфактурне робе на велико Бачић и Вурдеља, док су прву југословенску творницу жалузина, ролетни, дрвених и челичних капака Г. Скрбић, држали наследници првог власника, браћа Видаковић, у Илици 40. Столарску радионицу имао је Обрад Бојовић у Илици 12, а Мирко А. Шерчић трговину мануфактурне робе.⁴¹ За љубитеље српске кухиње радио је „Загребачки подрум“ у Самостанској 18.⁴² Владимир Јовановић трговао је мануфактурном и галантеријском робом, браћа Веселиновић деликатесима⁴³ а С. Станишић вуненом и свиленом робом.⁴⁴

Лика, Банија, Кордун. Међу српским трговцима и занатлијама на простору јужно од Саве, у Горњој крајини, истицали су се Светозар Обрадовић, први

³⁷ *Српско коло, календар за 1920*, Загреб 1919.

³⁸ *Српско коло, календар за 1921*.

³⁹ *Српско коло, календар за 1922*.

⁴⁰ *Српско коло, календар за 1923*.

⁴¹ *Српско коло, календар за 1924*, Загреб 1924.

⁴² *Српско коло, народни календар за 1925*, Загреб 1924.

⁴³ *Велики народни календар Југославија*, 1923.

⁴⁴ Исто, 1924.

трговац стаклом у Госпићу,⁴⁵ Марко Агбаба, трговац мешовитом робом у истом граду,⁴⁶ Стеван Штековић, трговац из Глине,⁴⁷ трговци мешовитом робом из Петриње Шепи и Митрашиновић,⁴⁸ Петар Бекић, трговац из Двора,⁴⁹ Петар Бранковић који је држао трговину мешовитом робом у Оточцу, Миле Куга, велетрговац гвожђем и производима од гвожђа из Карловца, затим његови суграђани: Ђорђе Павић, велетрговац житарицама и мешовитом робом; власник трговине стакла, порцулана, фарбе и енглеских лакова Милан Козоморић и трговац кожом Марковић, док је Јово Поштић имао богато снабдевано складиште обуће и горњих делова и бавио се изразом ципела по мери.⁵⁰ Станко Падешанин, такође из Карловца, држао је творницу „лукузних плетених сандала“ и друге обуће.⁵¹ Петар Бранковић је постао повереник *Српској кола* за целу Гацку долину, тако да су његова трговина мешовитом робом, veleпродаја дувана, књижара и папирница препоручиване свим читаоцима листа као место где треба да се снабдевају неопходним производима.⁵²

Далмација. У северној Далмацији познати трговац био је Милан Будимир из Кистања, који је имао и своје представништво у Зрмањи.⁵³ На југу, у Дубровнику, недуго по завршетку рата радње су још увек биле полупразне, без робе, неке од њих потпуно затворене а друге отворене само по неколико сати дневно. У њих је ретко ко улазио будући да није могао добити тражени производ.⁵⁴ Ипак, већ неколико година касније ситуација у граду под Срђем била је сасвим другачија. „Трговина помодне и мануфактурне робе Ђеловић и Спанаћевић“ нудила је велики избор штофова и мушке и женске конфекције и галантерије, Лазар Н. Попара држао је складиште кухињског посуђа, предмета од порцулана и стакла, прибора за ручавање, чај, кафу, алкохолна пића, затим вазе за цвеће, свеће и разне друге предмете, а Ђуро Обрадовић је препоручивао своју трговину сухомеснатим производима.⁵⁵ Н. Перишић је рекламирао своје складиште намештаја с тапетарском радионицом, где су се могле набавити спаваће собе, дрвени и гвоздени кревети, дечја колици, путни ковчези, а намештај се могао купити и у радионици Мирка М. Зеца. „Браћа Сукно“ продавала су вино на велико и на мало, док је радња С. Тушкана нудила готову женску одећу „од једноставних до најсавршенијих модела“. ⁵⁶ Октобра 1922. године Дубровник је добио радионицу домаћег сапуна, коју

⁴⁵ Исто, 1923.

⁴⁶ *Glas* (Karlovac), бр. 1, 30. III 1925.

⁴⁷ *Привредников Конгрес за област Горњо-Карловачкој владичанска* (у кудайицу Тойу-ском, 6. маја 1928. године), *Привредник* (Београд), бр. 5 и 6, мај-јуни 1928, 92.

⁴⁸ *Српско коло* (даље: СК), 1922.

⁴⁹ СК, бр. 9, 3. III 1921.

⁵⁰ *Српско коло*, календар за 1924.

⁵¹ *Српско коло*, календар за 1925.

⁵² *Српско коло*, календар за 1927. годину, Загреб 1926.

⁵³ СК, бр. 35, 1925.

⁵⁴ П., *Дойис из Дубровника*, *Трговински гласник* (Београд), бр. 111, 21. VIII 1919, 1.

⁵⁵ *Дубровник*, бр. 45, 7. VI 1922.

⁵⁶ Исто, бр. 77, 30. IX 1922.

је отворио Митар Самарџић.⁵⁷ Под називом „Јадран“ све до тридесетих година у словенској Атини постојала је и књижара коју је водила породица Тошовић, наследници познатог дубровачког штампара и издавача Драгутина Претнера и његове жене Василије Тошовић Лаиновић Претнер, прве и једине жене и прве православне Српкиње која се у Дубровнику бавила издаваштвом.⁵⁸

Славонија. Најпотпунији увид у развијеност трговине и занатства код Срба имао је „Привредник“. Према подацима који су изнети на конгресу овог друштва 1927. године, Слатина је имала 28 трговаца, од тога 15 Јевреја и само 7 Срба; занатлија је било укупно 161, од тога само 38 Срба, међу којима и 10 гостионичара; шегрта је било 150, од тога 25 Срба. У Слатинском срезу деловало је 38 трговаца, међу којима 9 Јевреја и 18 Срба, док је од 16 шегрта било 10 Срба; од 134 занатлије Срба је било само 38. У Пакрацу је идентификовано 40 Срба трговаца и занатлија и 34 у Пакрачком срезу; Срби су чинили и трећину од 105 шегрта. У Пакрацу се одржала и с успехом пословала више од сто година једна од најстаријих српских трговачких кућа, у власништву браће Марковић. Међу занатлијама се истицао крзнар Селаковић, који је своју радњу водио 50 година. Нова Градишка је имала 44 трговца, од тога 24 Јевреја и 20 Срба, 200 занатлија, од тога 62 Србина и 205 шегрта, од тога петина Срба. У сличним размерама Срби су учествовали и у броју трговаца и занатлија Новоградишког среза; међу 24 трговца било је 11 Срба, а међу занатлијама и шегртима била је трећина Срба. У Новској је од 10 трговаца био један Србин, а по селима Новског среза од 29 трговаца 9 Срба, и то у Јасеновцу, Рајићу и другим српским местима. За Пожегу и Пожешки срез није било прецизних података. Дарувар је имао 30 трговаца, од тога 16 Јевреја и 8 Срба, а по селима Даруварског среза још 8 Срба. У области заната однос је по Србе био неповољнији него у трговини. Шегрта је било 189, од којих су само петину чинили Срби. Из ових података закључивало се да Срби трговци и занатлије не учествују у одговарајућем броју у укупном броју трговаца и занатлија у Славонији: на подручју где су чинили трећину становника, Србима је једва полазило за руком да у трећину досегну и у привредној сфери.⁵⁹

Међу познатим трговцима и занатлијама у Славонији поменућемо још Тошу Радосављевића, трговца мешовитом робом из Дарувара,⁶⁰ Николу Барбуловића, власника најстарије казанџијске радње у Пожеги,⁶¹ Михаила Благојевића, наследника чувеног пакрачког трговца Ђорђа Јагнића⁶², и Ђорђа Драчу, трговца ману-

⁵⁷ Исто, бр. 84, 25. X 1922.

⁵⁸ Ирена Арсић, *Дубровачки штампар и издавачи XIX века и њихова издања*, Бања Лука – Београд 2005, 238. После смрти Јове Лаиновића (1807–1863), угледног дубровачког трговца и књижара, Василија Лаиновић је наставила да се бави мужевљевином послом. Њен Литографички завод и књижару преузео је велики дубровачки штампар Драгутин Претнер, када се њоме оженио.

⁵⁹ *Привредников Славонски Конгрес*, Привредник, бр. 5, мај 1927, 82.

⁶⁰ *Српско коло*, календар за 1921.

⁶¹ *Српско коло*, календар за 1922.

⁶² *Задужбина Ђорђа и Анке Јајнић из Пакраца*, Привредник, бр. 8, август 1925, 130.

фактурном робом у Пакрацу,⁶³ Симу Балаћа и Стевана Жунића, трговце у Броду.⁶⁴ У Осијеку су се трговином и занатима бавили Поповић и Веселиновић, трговци штофовима и одећом, Лазар Илић, часовничар, Ковјанић, трговац колонијалном и мануфактурном робом, Живојин Јовандић који је као Батин заступник продавао мушку, женску и дечју обућу, Марко Станичков, ћурчија, Милован Николић, трговац кожом, М. А. Димитријевић, трговац мануфактурном робом, Урош Бошњак, абација, Срето Стајић, Младен Парабак, Урош Бошњак и М. Пољакровић, гостионичари, Љубица М. Дрљачић, кројачица, Никола Карловић, трговац вином, Радомир Стојановић, гостионичар, Ћачанин, Поповић и Пасторначки, ковачи, Ђорђе Балашевић, берберин, браћа Зорић, трговци козметиком, Радивој Лазић, трговац фарбом и лаком, Радановић и Бутковић, трговци стаклом, Јосиф Јовановић, казанџија, Светозар Угљевић, опанчар, Душан Ћачанин, ковач-поткивач, Марко Станичков, ћурчија, Милутин Поповић, ковач-поткивач, Бартол, Дракуловић и Лазаревић, трговци мануфактурном робом, Милан Укропина, трговац мешовитом робом, Алекса Богић, јорганџија, Саво Одобаша, шеширџија, Ђорђе Банчевић, обућар, Влада Шпановић, чарапар, браћа Петровић, фризер,⁶⁵ и други.

У животу малих, руралних заједница нарочито су трговци заузимали значајно место. Имућнији од свих својих суседа, они су били и те како заинтересовани за увећавање својих прихода а самим тим и за развитак села, јер је промет њихове робе на сеоском тржишту био у директној зависности од имовинског стања мештана. Често једини који су у својој средини владали вештином читања и писања, трговци су активно учествовали у свим иницијативама у вези с преображајем сеоских заједница; између осталог, подстицали су осавремењивање начина пољопривредне производње, односно увођење агротехничких мера у циљу повећања приноса, развитак саобраћаја, веће коришћење индустријских производа у домаћинствима, изградњу школа и других установа просвете и културе. Као компетентни представници својих средина, они су посредовали код надлежних органа власти да предузму одговарајуће мере како би се убрзали развојни процеси.⁶⁶ Речју, без трговаца, који су представљали важну спону са ширим окружењем и уносили извесну динамику, живот на селу протицало би у још већој изолацији, без одшкринутог прозора у свет који су они нудили, а рурални простори вероватно би напредовали још теже и спорије.

⁶³ Велики народни календар Југославија, 1923.

⁶⁴ Привредникова омладина у Књажевцу и Броду, Привредник, бр. 6, јуни 1926, 84.

⁶⁵ Служба (Осијек), бр. 4/1919; бр. 21/1919; бр. 17/1920; бр. 34/1920; бр. 78/1920; бр. 82/1920; бр. 101/1920; бр. 105/1920; бр. 106/1920; бр. 23/1921; бр. 24/1921; бр. 29/1921; бр. 34/1921; бр. 44/1921; бр. 49/1921; бр. 92/1921; бр. 112/1921; бр. 114/1921; бр. 152/1921; бр. 191/1921; бр. 197/1921; бр. 198/1921.

⁶⁶ Трговац Симо Торбица предводио је депутацију мештана Доњолапачког среза која је 1921. била у аудијенцији код краља и министара Николе Пашића и Светозара Прибићевића, тражећи изградњу Унске пруге која би, крећући се трасом од Бихаћа до Зрмање, пролазила преко њихове територије. Архив Југославије, 65–992–1836, Симо Торбица – Министарству трговине и индустрије, Доњи Лапац, 3. VII 1925.

**APPRENTICES, ASSISTANTS, THE OWNERS:
THE COMPANY “MERCHANT”, TRADE AND HANDICRAFT
WITH THE SERBS IN CROATIA FROM 1918 TO 1929**

Summary

The performance of the Serbian economic society under the title “The Merchant” after World War I in Croatia, Slavonia and Dalmatia was considered and examined in this paper. Apart from the identification of its administrative organ members, the following facts were established: the ones mentioning what financial support exactly, was being given to the above mentioned economic society by the well-off Serbs from the region of Croatia, the number of boarding school residents from those regions, the professions the previously mentioned school residents were educated for, then those of the results achieved in the realization of the main goal – “The Merchant” – i.e. the creation of a middle-class intelligentsia with the Serbs and finally the style of *The Merchant’s* paper writing, which was also analyzed. The ads being placed in the local newspapers enabled the reconstruction of the Serbian merchants and craftsmen network within the cities and towns north and south of the river Sava and gave an insight into a kind of commercial and handicraft business its inhabitants were engaged into.

ИСЕЉЕНИЧКО ПИТАЊЕ У ОКВИРУ КРАЉЕВИНЕ СХС 1919–1929.

Сажетак: У раду се даје пресек стања исељавања југословенског становништва у прекоокеанске земље и у земље Европе. Сагледани су теоријски модели везани за последице исељавања, допринос исељеника домовини, рационалност и побољшање квалитета живота фамилија које имају везе са исељеницима. Такође се прате разлози и темпо повратка који касније дефинишу успостављање модела на основу којих се циклично врши исељавање и поновно усељавање на просторе Краљевине СХС.

Кључне речи: демографска кретања, исељавање, усељавање, емиграција, имиграција, репатријација.

После Првог светског рата постојала су снажна кретања становништва углавном у оквиру новостворене државе Краљевине СХС. Ипак, демографских померања становништва од уједињења до 1929. године није било само у оквиру новоформиране државе и у пограничним појасевима са суседним земљама – измештања је било и у правцу прекоокеанских земаља и у земље Европе. Ова померања становништва дешавала су се у ширим оквирима, повезана су и праћена у оквиру целокупног становништва Краљевине Југославије, па сходно томе ниједна емиграција неће бити посебно издвојена.

У овом временском периоду проблемима исељавања и усељавања бавило се Министарство социјалне политике, са нарочитим Исељеничким одсеком. Унутар њега деловао је Исељенички биро чије се седиште налазило у Загребу. На челу Бироа био је др Федор Аранички, као исељенички комесар. Постојала су и изасланства у иностранству, и то у државама где је живео знатан број становништва са простора Краљевине СХС.

И конзулати и посланства имали су додира са усељеницима, вршили су многе функције везане за њих. То показује да је држава тада имала интересовања и воље да прати живот и рад нашег радног становништва које је отишло у ближу или даљу туђину. И исељени народ је сматрао да се треба држати на окупу па је из

тих разлога оснивао установе и друштва, ради заштите својих интереса и чувања многих тековина и традиције.¹

Становништво напушта своју домовину гоњено сиромаштвом и жељом да радом и зарадом помогне себи и својој породици. Било је и случајева политичког исељеништва, али у много мањој мери. Крајем 1929. године процењивало се да је далеко од своје отаџбине живело између милион и два милиона поданика Краљевине Југославије.

Питањем емиграције и сагледавањем њиховог живота теоретски су се бавили Иван Хрибар, Константин С. Јоксимовић, Радоје Јакшић, Артур Бенко-Градо, Емил Галијан, Крунислав Менегело-Динчић, Радоје Јанковић и други. Пишући бројне текстове покушавали су да на најбољи начин осмисле живот исељеника и утичу на стварање трајног програма који би дао правилан смер за одржање националног и културног идентитета у више генерација исељеника. Поред ових, рађени су далекосежни програми по којима би зарађени емигрантски новац на најбољи начин био улаган у привреду, трговину и банкарство, где би се даље обр-тао те се од њега стварале залихе значајне за државу. Ово су углавном били само програми на папиру у виду добрих идеја и намера које никада нису реализоване.

У *Северној Америци и Канади* наших исељеника било је највише. У годинама после Првог светског рата законским решењима уз мала ограничења регулисано је слободно усељавање у САД. У периоду између два светска рата уведен је систем квота или проценат дозвољеног броја усељеника из сваке земље у току једне имиграционе године. То је јасно представљало одраз жеље да се не само ограничи укупан број имиграната него и да се утиче на имигрантску популацију и њену структуру. Донесеним законима фаворизовала се имигрантска структура западне Европе, док су се емигранти из источне Европе нашли у категорији мање пожељних народа, а азијски народи били су потпуно искључени као потенцијални усељеници.

Амерички закони директно су погађали исељенике из Краљевине СХС. Сви који су се хтели да се иселе морали су се борити са бирократским, политичким и другим сметњама чији је избор била југословенска послератна исељеничка политика. Уведен је систем издавања исељеничких пасоша са постављењем одређених услова, као што је испуњење војне или пореске обавезе, и други фактори који су указивали да је препрека слободном исељавању била и у самој Краљевини. Често су појединачни покушаји имали циљ изигравање југословенских исељеничких власти а чешће је то био покушај да се заобиђу амерички имиграциони закони.

Покушаји илегалног уласка у САД, као и сама појава масовног исељавања у ову земљу, постају део општеевропског миграторног понашања, укључујући и народе са простора нове југословенске државе.²

¹ Константин С. Јоксимовић, *Исељенички проблем*, Југословенски државни алманах, Први део: Социјални алманах Краљевине Југославије, Београд 1930, 147.

² Весна Ђикановић, *Америка ујркос свему: илејално усељавање у САД 1919–1841*, Токови историје, Београд 4/2007, 138–139. „Америчким законима из 1924. године одређено је да сваки иноземац мора бити депортован ако се било када касније пронађе, да у вријеме

Током десетогодишњег периода, профилисало се неколико начина илегалног или заобилазног уласка у САД које су користили југословенски исељеници. Ове поступке је могуће препознати као постојање разрађеног система уходаних канала којима су се служили исељеници; било је ту и лоших личних искустава која су често била одраз несмотрености и наивности. Усељавање преко територија земаља суседа САД – Канаде, Кубе, Мексика, брзо се издвојило као један од најприсутнијих облика илегалног уласка.³

У Америци су постојали имигрантски значајнији социјални проблеми. Југословенски исељеници, посебно млађи нараштаји, добро су научили енглески језик, ишли су у америчке школе и саживели се са стандардом, обичајима и навикама ове земље. Крајем деведесетих година сматрало се да су они довољно американизирани и да их домовина њихових отаца може интересовати само као биоскопска слика. Сматрало се да их никаква пропаганда није могла убедити да стара домовина може бити обећана земља. Већ се тада знало да ни родитељи, под утицајем своје деце која су већ научила да живот сагледавају из друге призме, не би направили корак који би их вратио у стару домовину.

У Краљевини СХС а потом Краљевини Југославији до почетка тридесетих година покушавало се да се направе неки социјални програми који би подстакли на повратак. Из тих програма проистекла су три нарочита дела: 1) Културно-просветна и национална пропаганда; 2) економско-финансијска пропаганда; 3) туристичка пропаганда. Пропагандна делатност била је важна за будући рад са нашим исељеницима.

У овом послу, поред Министарства спољних послова и социјалне политике, требало је да учествују и министарства трговине и индустрије, пољопривреде и вода, финансија, шума и руда. Овакву пропаганду требало је спроводити чланцима и брошурама, у око 30 јавних гласила и разних савеза и друштава организованих по Америци и Канади. У овај комплексан рад је требало укључити и озбиљне банке. Овако предвиђена пропаганда морала је бити озбиљна и конструктивна како би се њоме током времена анимирале хиљаде исељеника да материјално учествују у привредном подизању и финансијском јачању домовине.⁴

Културно-просветном пропагандом усадила би се љубав према нашим културним тековинама и историјској прошлости. Неговале би се и важне историјске чињенице и догађаји из домовине њихових родитеља. Туристичка пропаганда значила би уплив новца и упознавање са домовином. Све ове идеје корисне за

својег доласка није по закону имао право доћи у САД или ако је остао у овој земљи дуже него закон допушта.“

³ Исто, 140. „Потенцијални исељеници су тражили од југословенских власти исељенички пасош за Канаду, Кубу или Мексико, у њима би провели по шест месеци до годину дана некада и мање и затим би илегално прешли у САД. Већ се 1924. године бележи постојање посебних агенција ван територије Југославије које су се бавиле овом делатношћу, а располагало се информацијама да велики број агената шаље исељенике преко Кубе и Костарике у САД, при чему многи страдају и бивају преварени.“

⁴ Исто, 148.

државу падале су у воду пошто се за програме таквог типа никада није имало довољно новца.

Крајем 20-их година генерални конзул Краљевине Југославије у Чикагу Радоје Јанковић писао је да је квотни разрез за наше исељенике у Сједињене Државе мали, па се тиме смањивао и њихов број за усељавање у ту земљу. Наглашавао је да се стари усељеници све више прилагођавају, губе номадски карактер, купују имања, стварају породице и тиме добијају нов карактер. Јанковић бележи да се наши исељеници у Северној Америци сами организују кроз племенске организације. Схватило се да амерички исељеник са простора Краљевине СХС више није повратник.

После релативно кратког временаведеног у Сједињеним Државама, сваки исељеник са наших простора мења спољашњи изглед а и друштвено расположење. Основни разлог томе су нове околности, висок стандард живота и разне личне слободе. Они почињу да се облаче слично приликама у којима живе, свакодневно се брију, чак брзо мењају и лично име и презиме да би се прилагодили новим условима живота, знајући да од њиховог личног изгледа зависи и њихов успех.

Упоредо с тим исељеник мења и своје навике. Живи у америчким градовима, у новим хигијенским приликама а убрзо се упознаје и са задовољствима као што су позориште, спортови и томе слично. Зараде су им биле такве да су своје прохтеве лако задовољавали. Исељеници са простора Краљевине СХС а потом Југославије не могу да упореде начин живота у домовини са оним у Америци. Они се труде да науче енглески језик и положи државни испит да би добили америчко грађанство које је сваки наш исељеник тражио. Тражећи грађанска права схватају да имају иста права и дужности као други грађани. Једино су мање зарађивали јер су радили све послове који су били на располагању.⁵

Ако су се исељеници враћали у домовину, у посету или за стално, нису очекивали да у њој нађу удобност коју су имали у Сједињеним Америчким Државама. За време Првог светског рата простор Балкана, а посебно Србије, вишеструко је пострадао. У рату је уништено све што је до тада било изграђено, од приватних сеоских имања, преко не многобројних фабрика, инфраструктуре, путева, железнице... Земља се полако опорављала и није се могло очекивати да им у првих 10 година после рата може пружити одговарајући комфор и удобност. С друге стране, исељеници, при повратку или приликом посета, нису дозвољавали да им се ико меша у послове ако нису били противни закону. Увек су код себе, за сваки случај, имали дозволу за повратак у Америку ако им се не допадне стање у својој држави.

Питање држављанства је било веома важно за југословенске исељенике. Они су често имали двојно држављанство а приликом запошљавања, и у другим ситуацијама, право привилегије имали су амерички држављани, па онда сви остали. Посао се прво давао Американцима јер се знало да амерички грађанин неће напустити радно место и неће бити протеран из САД. Зато су усељеници хита-

⁵ Крунослав Meneghello-Динчић, *Лични проблем нашеј Америчкој исељеника*, Исељенички проблем, Југословенски државни алманах, Први део: Социјални алманах Краљевине Југославије, Београд 1930, 161.

ли да што пре добију америчко држављанство. Оно се могло регулисати после 5 година проведених у САД и ако су се доселили сходно прописима америчког Усељеничког закона. Велики проблем код исељеника било је служење војног рока. Америка није прихватала оне који одбијају да одслуже њен војни рок. То је свет са југословенских простора схватао као издају своје домовине али је морао да пристане на одслужење како би у Америци опстао.

Према статистици састављеној у Исељеничком комесаријату у Загребу, из Краљевине СХС у 1928. години, за прекоморске земље иселило се 21.789 лица, што је било мање за 187 лица него 1927. године у којој је забележен највећи број исељеника у 10 година после рата. У првом тромесечју 1929. емиграција је опала за 27%, то јест 1.535 лица се мање иселило него у истом раздобљу 1928. године.

У десет година после рата иселило се 136.000 лица, а вратило се у отаџбину 71.000. Значи у том периоду иселило се око 65.000 лица. Ова цифра се није сматрала превеликом пошто се знало да се пре рата преко океана толико нашег становништва иселило само са простора бивше Аустро-Угарске. Овом броју треба придодати и цифру наших држављана који су се у Америку иселили из других европских земаља.⁶

Као узрок за масовно исељење узимале су се три последње неродне године од 1926, када је економски положај сељака знатно опао што их је довело у тешке дугове са високим каматама. Поред тога – домаћа индустрија слабо је радила и није могла да запосли вишак радне снаге из пасивних крајева.

У **Америку** се током 1928. године иселило 4.796, то јест 22% њих више него 1927. године. Исељавало се највише из Хрватске – 1.818 људи. Из података се види да је међу њима највећи број Срба, пошто су исељеници били углавном из Лике. Из Славоније се иселило 951 лице, из Војводине 830 лица и Далмације 599 лица. Сматрало се да је бројчано стање наших исељеника у Америку средином 1929. године износило око 600.000 људи.

У **Канаду** се 1928. године уселило 166.782 лица а од тога југословенских држављана 5.921 или 27,2%. Број исељеника 1928. године порастао је за 1.265 лица према 1927. години, што је представљало и највећу цифру у нашем исељеништву у Канади. Канадска влада је фаворизовала досељавање енглеских радника а смањила квоте за усељење из средње и источне Европе. У Канаду се највише иселило из Хрватске и Славоније, 3.075 лица, што је износило преко половине укупног броја наших исељеника. Средином 1929. године у САД је било 35.000 исељеника са југословенских простора.⁷

* * *

Највећи број – 7.484 или трећина од укупног броја исељеника, односила се на *Ариџинину*. Наши исељеници опредељивали су се за ову земљу пошто је у њу било много лакше ући него у англосаксонске земље. Већином су то били исељеници из

⁶ Федор Аранички, *Годишњи извештај, Наше миграционе структуре за 1928*, Загреб 1929, 3. Подаци из наших конзулата нису редовно стизали али скоро са сигурношћу се могло тврдити да их је било око 500 заједно са онима који су се кријући иселили.

⁷ Исто, 4.

Хрватске (2.579), Далмације (1.920), Војводине (1.549) итд. Аргентина је од 1927. године постала најважнија земља за нашу емиграцију, па је већ до 1929. у њој било око 100.000 југословенских исељеника.

Наши људи исељавали су се и у *Уругвај*, где их је 1928. године било 1.892 или 8,7% у односу на укупан број усељеника у ту земљу. Ово је био двоструко већи број од броја наших исељеника који су се уселили 1927. године. Те 1928. године наш свет се више исељавао у Уругвај него свих година после рата заједно. Највише их је отишло из Хрватске (754 лица), па из Словеније (364), Војводине (323) итд. Међу тим исељеницима највише је било оних који су хтели у Аргентину, али из многобројних разлога тамо нису могли. Уругвај је примао и исељенике са *pass-avant*-ом, што друге земље нису чиниле. Нашег света је до 1929. године тамо било око 10.000.

Исељење у *Чиле* је 1928. године опало – свега 375 исељеника или 1,7%. Свеукупно наших исељеника тамо је било до 12.000.

Знатно је опала југословенска емиграција и у *Бразилу* – 1928. године иселило се 500 лица, већином из Хрватске и Војводине, што није био ни петнаести део од њиховог броја 1924. и 1925. године. Наших исељеника у Бразилу било је око 60.000.⁸

За *Мексико*, *Боливију*, *Перу* и остале земље Латинске Америке током 1929. године број југословенских исељеника се повећао у свакој земљи за око 50 више у односу на претходне године.

У *Аустралију* су се селили искључиво Далматинци и Приморци. Иселило их се 1928. свега 436 то јест 2% – за преко половину мање у односу на претходне године, а разлог томе је било то што је Аустралија снизила квоту за југословенске исељенике на 50%. Овде је било свега 5.000 Југословена.

Такође се смањило исељеништво на *Новом Зеланду* – од 130 у 1927. години на 88 исељеника, што је износило 0,4%. Највећи разлог за овако ниску квоту усељавања била је трајна криза у запослености. Југословена је тамо било око 2.000.

Иако је била постављена квота за Сједињене Државе, и даље је у ту земљу могло ићи око 5.000 југословенских исељеника. Интересантно је забележити да је после рата око 46.000, то јест 1/3 наших исељеника отишла за САД. Половина (67.217) од укупног броја наших исељеника (136.016) после рата отишла је у англосаксонске земље, што се сматрало повољном појавом јер је стандард живота у овим земљама виши од овдашњег а и оног у земљама Латинске Америке. Сматрало се да исељеници у тим земљама имају не само бољу социјалну заштиту него и бољу могућност да више зараде а тиме и да више уштеде. Англосаксонске земље су углавном индустријске земље и радник је одмах добијао готов новац за свој рад. Од 1929. године равнотежа је била мало поремећена па је број исељеника превагнуо према Латинској Америци.

**Годишњи подаци о укупном броју југословенских
исељеника у прекоморске земље⁹**

Година исељења	број исељеника
Од уједињења до 1920.	6.279
1921.	12.965
1922.	6.086
1923.	11.473
1924.	19.575
1925.	17.643
1926.	18.230
1927.	21.976
1928.	21.789
1929.	18.189
Укупно од уједињења до 1929. године	154.205

**Годишњи број повратника у Краљевину Југославију
из прекоморских земаља**

Година повратка	број повратника
Од уједињења до 1920.	26.304
1921.	8.275
1922.	6.588
1923.	1.981
1924.	5.159
1925.	5.691
1926.	5.554
1927.	5.753
1928.	5.827
1929.	5.992
Укупно од уједињења до 1929. године	77.124

Детаљним пребројавањем спискова утврђено је да је у прекоокеанским земљама од уједињења до 1929. године остао 77.081 Југословен.

⁹ Извештај Исељеничког комесаријата из Загреба за 1929. годину.

Исељавање у земље Европе

Двадесетих година XX века народ Краљевине СХС, првенствено из пасивних крајева, све више је гравитирао у новом правцу – у *средњу и западну Европу*. Тамо је привредни полет, првенствено у *Немачкој, Француској, Белији и Холандији*, пружао повољне услове за запослење и опстанак. Са привредним полетом побољшало се и социјално стање у тим земљама. Исељеник није био приморан да на пут потроши веће суме новца. Одлазио је лако у иностранство, одакле се исто тако лако могао и вратити.

Почетак континенталне колонизације датира далеко од краја XIX века, када се највећа маса становништва највише из Дравске а мање из Савске бановине настанила у Рајнско-вестфалску област у Западној Немачкој. Када је дошло до Првог светског рата, вратило се око 60.000–70.000 људи, док се од 1918. године па до 1929. враћало све мање наших емиграната годишње, отприлике 1.800. Овакав тренд је уследио због лоших услова за запослење, који су били све неповољнији, а живот за 50% скупљи од предратног. Од оних 60.000–70.000 било је доста њих који су и после завршетка рата остали с аустријским пасошима те су се и 1929. године водили као Аустријанци. У наведени број улазе углавном Словенци. Према социјалним конвенцијама склопљеним 1928. године у Берлину између Краљевине СХС и Немачке Републике признавале су се реципрочно све исплате ренти и у отаџбини исељеника, ако би се дотични по стеченом праву на ренту повратио у домовину.¹⁰

Становници Краљевине СХС, а потом Југославије, исељавали су се у *Аустрију и Немачку* због сезонских радова. За Аустрију је 1928. отишло 980 Југословена, од тога 436 из Словеније, 413 из Босне и Херцеговине итд. У Немачкој је крајем двадесетих година било око 50.000 југословенских исељеника.

У европске земље 1928. године иселило се 12.538 лица, што би значило за половину мање него у прекоокеанске земље.¹¹

Француска заузима друго место у нашој континенталној емиграцији, са 25.000 наших исељеника. Годишњи је прираст наше емиграције до 1929. године у овом правцу износио око 2.500 људи, док је у последњој години био знатно мањи. Француска је током предратних деценија била земља запослења југословенских сезонских пољопривредних радника. Током ратних година била је земља која је пружила уточиште највећем броју избеглица. После рата је постала земља запослења радника из рударске и металске индустрије. Прилив емиграције са југословенских простора у ову земљу био је секундарне природе. Наши исељеници, приликом преласка преко Немачке, одлазили су у три земље, *Француску, Холандију или Белију*, тражећи запослење. Новим расписом, одредбама и Законом о исељењу од 1929. исељавање се вршило по доказу осигураног запослења, дакле са јасним

¹⁰ Емил Л. Галиан, *Социјални положај наше континенталне емиграције*, Исељенички проблем, Југословенски државни алманах, Први део: Социјални алманах Краљевине Југославије, Београд 1930, 157–158.

¹¹ Може се истаћи да су 1928. године једино Пољска и Бугарска дале више континенталних исељеника него прекоморских.

животним циљем. Реглементацијом (законским уређењем) требало је да буде одстрањено врбовање и експлоатација југословенских исељеника. Оно је баш у приликама бесциљног неизвесног емигрирања налазио своје жртве. Утврђено је да је Француска у нашем свету гледала једино потребну радну снагу. Њој није било стало до асимилације и францизације. То исто је важило и за друге европске земље где се налазио наш свет.

После инфлације и привредне кризе у Француској и Белгији наступило је привидно опорављање. Многи услови за запослења постали су повољнији, иако су наднице и током 1929. године упркос постепеног повећања остале доста ниске. Издаци за живот су ипак били нижи у односу на Немачку. У Француској су износили приближно 120%–130%, а у Белгији приближно 110%–120% у односу на предратни индекс. Поред тога, реални приход био је знатно мањи него у Немачкој, то јест мањи од предратне реалне вредности.¹²

У Француској је крајем двадесетих година престала криза запослености па је нарочито у другој половини 1928. године настала несташница радне снаге. Тада се из наших крајева иселило 1.728 лица, највише из Хрватске и Славоније, 620 лица. Од тог броја само из среза Кореница 211, Чабра 156... Из Босне и Херцеговине иселило се 366 лица а од тога највише из града Ливна, 273 лица. Из Далмације је у Француску отишло 364 лица, од тога броја највише их је било из Имотског, 320 лица. Из Словеније те године било је 259 емиграната за Француску. Југословенских емиграната у овој држави од послератног времена до 1929. године било је око 30.000.¹³

Како у француску тако и у белгијску рударску и металну индустрију тек у поратним годинама почела је надолазити наша емиграција у циљу запослења. У Белгији и није било сезонског усељавања, за разлику од Француске. Наша емиграција у Белгији износила је приближно 10.000 људи, док је годишњи прилив износио до 1929. године отприлике око 1.500 лица годишње. Тако се у ову земљу у наведеној години иселило 1.380 лица, из Далмације 867, из Словеније 255, из Хрватске и Славоније 120, из Босне и Херцеговине 103 лица. У последњој години тај прилив је био дупло мањи. Највећи део југословенских исељеника запослен је у металну индустрију а процентуално у рудокопима више него у Француској и поготову од оних у Немачкој и Холандији.

Колонија наших исељеника у *Холандији* датира тек од 1926. године. Узрок томе је био привредни полет који је настао услед њеног доброг међународног океанског положаја, услед енглеског рударског штрајка и богатства у капиталу. Недостатак у радној снази за овако тешку врсту рада проузроковао је скок наднице, а то је опет давало подстрека за усељење. Најпре су почели да придолaze наши радници који су се већ налазили на раду у Немачкој, Француској и Белгији, пошто су им били обезбеђени бољи приходи. То је дало подстрек за усељење а до тога су довеле и периодичне стагнације у околним земљама. Касније су почели долазити емигранти из саме Краљевине СХС.

¹² Емил Л. Галиан, Нав. дело, 159.

¹³ Федор Араницки, Нав. дело, 8.

Холандија је у бројчаном смислу била на последњем месту са око 3.000 наших исељеника, са годишњим прираштајем од цирка 1.000 људи у годинама од 1926. до 1929. У последњој години прираст је спао на половину, као и у осталим земљама, тако да је тада стигло 534 исељеника са простора Краљевине Југославије и то из Словеније 448, из Далмације 64, из Хрватске и Славоније 23. Издаци у Холандији су били знатно већи од околних земаља наше континенталне емиграције јер су и реални приходи били већи.¹⁴

Социјална политика у Холандији била је доста повољна. Ова нова гравитација одиграла се у првим годинама после рата без икаквих регулатива како се и данас још у исељеништву одиграва.¹⁵

Наша континентална емиграција имала је социјални надзор за унапређивање социјалног стања. Постојала су исељеничка изасланства у Западној Немачкој, у Дизелдорфу, а за Француску у Паризу. Холандија и Белгија нису имале таква изасланства. Она су се основала највише због наших радника у рударској и металској индустрији. Њихов живот је стално био у непосредној опасности а њихово здравствено стање стално угрожено.

Нови Закон о устројству војске и морнарице донео је знатна олакшања југословенској емиграцији. Сваки исељеник се ослобађао обавезног служења рока у кадру ако није био у могућности да то постигне, сем изузетног стања. На тај начин се предупредило неутрализовању, које се вршило због потешкоћа које су биле у вези с прописима старог Закона.¹⁶

Проблем репатријације који је раније био врло површно решен добија нове темеље по новом Исељеничком закону. Ово је утолико важније што су често после несташице кредита за репатријацију исељеници, којима је био угрожен опстанак у страном свету, остајали без помоћи и без наде у скорашњи повратак у отаџбину. Законом о исељавању предвиђали су се и нови циљеви социјалне политике, а то је била брига надлежних званичних и полузваничних институција за упослење свих оних исељеника повратника у домовину чије је социјално стање било сувише слабо за опстанак.¹⁷

У Луксембурџу се 1929. године иселило 476 лица, из Хрватске и Славоније 247, из Далмације 63, из Словеније 107 лица итд.

За Чехословачку се иселило 731 лице, из Босне и Херцеговине 311, из Далмације 225 итд. У Грчку се иселило 1.470 лица и то углавном сви из Србије. У Румунију је отишло 1.339 лица, такође сви из Србије. За Буџарску је од 366 исељеника било њих 354 из Србије. И у Мађарској је било наших исељеника 1928. године – 353, а за Италију је отишло 219 исељеника.

¹⁴ Исто.

¹⁵ У општем хаосу гравитирања емиграције треба истаћи успео регулатив г. Дежелића, изасланика за Немачку, који је за време беспослице крајем 1928. године одселио преко 300 југословенских радника у Холандију, осигуравши им тамо запослење преко послодавачких организација.

¹⁶ Емил Л. Галиан, Нав. дело, 160.

¹⁷ Исто.

Прекоморско исељавање по покрајинама од 1921. до 1929. године¹⁸

Из које се покрајине селе	1929.	1928.	1927.	1926.	1925.	1924.	1923.	1922.	1921.	Од уједињења до 1920.
Србија	1.009	1.144	1.305	1.395	1.084	1.231	737	518	207	
Војводина	4.981	4.233	4.384	3.666	3.458	8.456	4.378	1.118	2.270	
Црна Гора	174	288	334	248	111	169	229	65	156	
Хрватска	6.351	8.600	8.596	6.682	7.753	4.911	3.168	3.033	6.547	
Далмација	3.120	3.509	3.652	3.134	3.181	3.129	1.376	750	817	
Словенија	1.976	3.162	2.727	2.131	1.579	1.197	1.312	440	2.489	
Босна и Херцеговина	578	853	987	974	477	392	273	162	479	
Укупно	18.189	21.789	21.976	18.230	17.643	19.575	11.473	6.086	12.965	6.279

Укупан збир свих година 147.926

Исељавање у европске земље у 1929. години

Иселило се у	Укупно 1929.	Србије	Војвод.	Ц. Горе	Хрват. и Слав.	Далма.	Слове-није	Босне и Херц.	Укуп. 1928.	Укуп. 1927.
Француску	8.064	44	9		2.489	1.933	1.722	1.867	1.728	437
Белгију	4.349	8	6		1.655	1.071	1.158	451	1.380	255
Аустрију	1.309		2		31	16	1.242	18	980	695
Немачку	1.198		150		678	23	345	2	811	184
Луксембург	948				897	42	8	1	467	358
Румунију	938	759	123		13		43		1.383	226
Турску	618	426	18		42	1		131	1.369	1.024
Холандију	546	5			162	83	279	17	534	267
Чехословач.	524	91	1		19	383	14	6	731	588
Италију	302		1		32	106	163		219	190
Грчку	255	248			6	1			1.470	1.085
Мађарску	102	33	21		23	9	16		353	155
Бугарску	41	40			1				366	698
Швајцарску	38		1		19	1	17		30	
Остале земље Евр.									717	398
Укупно 1929.	19.425	1.703	333		6.098	3.723	5.075	2.493	12.538	6.560
1928.	12.538	4.994	609	452	1.746	1.726	2.307	1.404		
1927.	6.560	2.975	173	171	1.023	475	1.403	330		

¹⁸ Подаци добијени из штампаног материјала Исељеничког комесаријата у Загребу за године од 1921. до 1929.

Национална структура исељеника из Краљевине СХС (Југославије)

Највећи број исељеника – 8.600 или 39,5%, отишао је из Хрватске, посебно из Лике, Приморја и Славоније,¹⁹ као што је то био случај и пре рата. Ови исељеници отишли су у највећем броју за Канаду и Аргентину. Такође у ове земље су емигрирали и становници из Војводине – 4.233 то јест 19,4%, у току 1928. године. Властима Краљевине СХС није било јасно да је тако плодна Војводина са 1.300.000 становника дала те 1928. године толику цифру исељеника, те је исељење сразмерно броју становника било јаче у Војводини него у Хрватској и Славонији.

Најјача емиграција сразмерно броју становника била је из Далмације – 3.509 становника или 16,1%. За разлог се узимало то што у овим крајевима земље још увек није била покренута јача индустријализација. Далматинци су претежно емигрирали у Аргентину, Чиле и Аустралију.

Из Словеније је отишло 3.162 становника или 14,6% и то највише у Канаду и Сједињене Државе.

Србија је давала најмањи број емиграната како од завршетка рата тако и до краја 1928. године, када је отишло 1.114 лица или 5,2%. Анализе Комесаријата у Загребу показивале су да је овако ниска тенденција исељавања из Србије у ствари последица правичније поделе земље него у другим крајевима новоосноване државе. Са простора Србије највише се одлазило у САД.

Са простора Босне и Херцеговине иселило се 853 лица или 3,9% до краја 1928. године, тако да исељеништво ни овде, као ни у Србији, није чинило значајан привредни проблем.

Из Црне Горе иселило се у 1928. години 288 лица или 1,3%; број становника тада је у овој области износио око 300.000.

По занимању, највише су се исељавали земљорадници, и то до 14.463 лица или 65,9% – врло близу броју оних који су се иселили у 1927. години: 68,6%. Исељавање земљорадника представљало је негативну страну миграција. Пољопривреда не пружа прилике за веће уштеђевине и смањује изглед враћања оваквих исељеника у отаџбину, посебно када исељеници стекну непокретну имовину која их трајно везује за нове просторе.

По годинама старости, било је 11.074 или 50,8% оних који су имали између 18 и 30 година. Потом 6.819 или 31,3 % популације која је имала између 30 и 50 година и 3.328 исељеника или 15,2% оних који су имали испод 18 година. Старијих од 50 година иселило се 468 или 2,7%.

Карактеристично је да је од 1923. године константно падао број женских исељеника (4.950 према 5.124 у 1927. години) тако да је 1928. године на 4 исеље-

¹⁹ Исељеничко становништво из Хрватске у највећем броју је било српске националности, мада се то по структури лица које је штампао Исељенички комесаријат у Загребу са сигурношћу не може доказати. У тим листама се наводе области из којих су исељеници а не и њихова национална припадност.

ника долазила једна жена. Разлог томе могао је бити тај што се у Америци није зарађивало тако добро да су се могли женити или са собом водити и жене.

Емиграција је све мање омогућавала исељавање читавих породица; једино се по 2.033 породице с укупно 5.386 људи, од тога 2.355 мушких и 3.031 женских у 1927. и 1928. иселило несловенско становништво из Војводине.

По вероисповести, слично је било 1927. и 1928 – иселило се 17.191 римокатолик, српскоправославних 3.540, евангелиста 876, јевреја 85, гркокатолика 66 и муслимана 25.

Поред 14.939 Срба, Хрвата и Словенаца или 68,6% од укупног броја прекоморских исељеника било је 3.092 или 14,2% исељеника немачке народности, 985 или 4,5% мађарске, 196 или 0,9% осталих Словена – већином Пољака и Чеха, потом 190 или 0,8% Румуна итд.

Од укупно 19.470 самосталних исељеника у 1928. години у домовини је имало имовину њих 6.755 или 34,6%. Имовину је распродао 1.510 емиграната или 7,8% а без икаквог иметка било је њих 11.225 или 57,6%.

Први пут је путовало 18.964 лица, 2.677 лица путовало је по други пут, 121 лице трећи пут, 14 лица је ишло четврти пут а 13 лица је ишло у емиграцију више од 5 пута. Раније пре рата, док је возна карта била јефтинија и служба у Америци високо плаћена, исељеници су се много чешће враћали из Америке да посете своју породицу и уреде своје послове. Потом су се опет враћали у Америку, па су при крају живота дефинитивно долазили у домовину. Крајем двадесетих година сметали су исељенички пописи и многи су се бојали да из неког разлога неће бити поново пуштени у Америку. Рођаке у земљи емиграције имало је 11.861 лице.²⁰

Ни у 1928. години нашим исељеницима није било дозвољено да се превозе под југословенском заставом јер тада још није дошло до организовања домаћег бродарског друштва за превоз исељеника. Као и претходних година највише се исељеника превозило енглеским бродовима и то у првом реду лађама Canadian Pacific-а који је 1928. године био најјачи превозник југословенских исељеника. Тај број услед редукције исељавања у Канаду из средње Европе је много пао. Одмах на другом месту долазе немачки, па италијански и француски бродови. Доследно томе само се мали број исељеника могао укрцати у луци Сплит у лађе Cosilicheve linie, која је на путу из Трста за Јужну Америку ту примала наше исељенике.

Највећи број исељеника, иако су се возили на енглеским бродовима, ипак се укрцавао у француским лукама и то највише у Cherbourg јер је гро енглеских друштава укрцавао своје путнике у тој француској луци. У Хамбургу се 1928. укрцало југословенских исељеника 3.617, Бремену 2.082, Ђенови 1.995, Авру 1.274, Анверсу 953, Амстердаму 682, Бордоу 514, Трсту 416 итд.

Исељавање муслимана из јужне Србије и Босне у Турску, и то из срезова Цазинског и Босанске Крупе, није евидентирано по исељеничким статистикама пошто се оно није рачунало у исељење због зараде већ више из верско-политичких мотива. Одлазак ових лица је важна појава за емиграцију с обзиром на то да

²⁰ АЈ-371-Извештај Исељеничког комесаријата у Загребу за 1929. годину.

се њиховим одласком отварала могућност за унутрашњу колонизацију. До краја 1929. године Комесаријату није стигла тачна цифра ових исељеника.²¹

* * *

Поред исељења постојала је тенденција повратка и у наведеном периоду годишња цифра повратника из прекоокеанских земаља била је скоро устаљена и кретала се око 6.000 људи. У току 1928. године вратило се 5.827 лица (4.687 мушких и 1.140 женских). Та цифра је била четири пута мања од броја оних који су се иселили. У прве 4 године после рата: 1919, 1920, 1921. и 1922, цифра повратника била је већа од цифре исељеника.

Исељеници су се враћали на дуже и краће да посете свој крај, рођаке и пријатеље. Из САД је дошло 3.702 или 63,5%, што је било за 500 лица мање него у 1927. години. Из Канаде 673 или 11,6%, Аргентине 67 или 11,6%, Бразила 472 или 8,1%, Уругваја 135 или 2,3%, Аустрије 89 или 1,5%, Новог Зеланда 36 или 0,6%, Перуа 25 или 0,4% ...

Највише исељеника вратило се, као и у 1927. години, у Хрватску и Славонију и то 2.092, у Војводину 1.086, Далмацију 911, Србију 708, Словенију 674, Црну Гору 196 и Босну и Херцеговину 160.

По вероисповести, цифре би изгледале овако: римокатолици 4.231, српско-православни 1.346, евангелисти 227 и муслимани 9.²²

Интересантно је истаћи да је међу повратницима било 1.301 или 22,3% оних који су се вратили мимо своје воље – силом. Из лука укрцавања, односно већ из Париза, враћено је 161 лице и то 160 с пута за Канаду по канадској досељеничкој комисији и 1 с пута за Аргентину. Из луке искрцавања враћено је само једно лице док их је 1927. године враћено њих деветоро. Тај један је враћен пошто је покушао да се провуче лажним пасошем.

Депортовано је или протерано 238 лица, већином по америчким усељеничким законима, а због покушаја илегалног уласка из Канаде, Кубе и Мексика.²³

Југословенски конзулати су у 1928. години репатрирали 901 лице сиромашних и за рад неспособних исељеника. У 1927. години репатрирано је оваквих лица свега 482. Од тог броја из Аргентине 306, из Бразила 306, Канаде 119, Уругваја 102 и из САД 68 лица. У годишњем извештају се истиче податак да је Краљевина Југославија била једна од ретких држава која се бринула о болеснима, старима и за рад неспособним лицима.

²¹ Број исељених муслимана у прекоокеанске земље тачно је наведен у годишњем извештају за 1929. годину Комесаријата за исељенике у Загребу: 1921. иселило се 5 лица, 1922 – 7 лица; 1923 – 8; 1924 – 25; 1925 – 11; 1926 – 39; 1927 – 51; 1928 – 25 муслиманске националности. Број исељеника у Турску у годинама одмах после рата је био много већи.

²² Федор Араницки, Нав. дело, 8–9.

²³ Из Америке 1928. године депортовано је свеукупно 11.625 странаца а америчке усељеничке власти су изнеле податак да се и поред ригорозних мера у њихову државу месечно прокријумчари до 2.000 лица.

Како смо на претходним страницама нагласили, у Европу су највише ишли сезонски радници тако да је њихов број сразмерно виши од броја повратника из прекоокеанских земаља.

Ако се за 1928. годину одбије број повратника од броја исељеника, као резултат се добије цифра одлива од 15.962 исељеника.

Краљевина СХС, потом Југославија, примила је велики број лица која су била у транзиту. То су били страни исељеници и те 1928. било их је 5.091. Највише је било Пољака (3.300), потом Бугара (1.032), па Мађара (280), Румуна (192), Чехословака (137), Аустријанаца (128) и других. За Државну железницу пролаз страних транзитних путника давао је значајну материјалну корист.

Наведени подаци представљају само пресек стања југословенске емиграције у првих 10 година од завршетка Првог светског рата, када исељеништво није било у великој експанзији.

**EMIGRANT ISSUE WITHIN THE SCOPE OF THE KINGDOM
OF THE SERBS, CROATS AND SLOVENIANS
FROM 1919 TO 1929**

Summary

The expatriation of the population into the transoceanic countries and into the European ones, as well, started few decades prior to the World War I. Immediately after the war was over the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenians was established and numerous population mainly Serbian and Montenegrin one, that under the influence of wartime conditions found itself in an exile, started the process of repatriation. Those newly established conditions were also used by the part of the rest of the emigrants, the ones that under no circumstances could ever come back to their homeland, from which they had previously emigrated under the influence of different conditions. So, almost until the end of 1921, within those first few years, the emigrants from the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenians region were interwoven with the population returning to their homeland.

The expatriation from the Kingdom of SCS was followed by the Ministry of Welfare policy with its special Emigrant Department. Inside the above mentioned Department an Emigrant Office operated, with its main office in Zagreb. At the Head of the Emigrant Office was Ph. D Fedor Aranicki, who was at the position of an Emigrant Commissioner. The government had an interest at the time, to follow the life and work of the population, that was gone to a near by or some distant foreign country. Many people left their homeland pursued by poverty and their own wish to work and in that way earn money and help themselves and their families, as well. There were some cases of political emigration, however, to a much less extent. The expatriation was mostly directed towards America and Canada until the immigration entitlements were imposed. Furthermore, numerous emigrants moved to Argentina, Uruguay, Mexico, Bolivia and significantly, less people emigrated to Australia and New Zealand.

Especially, significant structure gravitated towards Europe, they moved in and out depending on the need of their job or season. Therefore, a rather significant, mainly working immigration was directed towards Germany, France, Belgium, Luxemburg and Italy and since 1926, Holland even. From the territory of Serbia earnings were sought towards Rumania, Bulgaria, Hungary and Greece.

By the end of 1929 a rough estimate was made that 1–2 million of the Kingdom of Yugoslavia citizens lived far away from their own homeland at the time.

ТЕРЕСТРАЛНЕ ОБАВЕЗЕ СЕЛА МАРАДИК (1758–1810)

Сажетак: Марадик се под тим именом помиње као насеље још у XV веку, у време угарске управе сремским подручјем. Као и већина Срема, био је разрушен и ненасељен после турских упада 1521. и освајања Срема 1526. године. Поново је насељен у време стварања Сремског санџака 1541, и то искључиво српским становништвом. Марадик је после Великог бечког рата и хабзбуршке управе Сремом потпао под новоформирану Одескалкијев спахилук, у којем је, без обзира на промене, остао у XVIII а такође и у XIX веку.

Кључне речи: Срем, Одескалкијев спахилук, Марадик.

*

Овај текст је део наших истраживања о селу Марадик у Срему у XVIII веку и првој половини XIX века, која су произашла на основу сачуване књиге терестралних обавеза села према племићкој породици Одескалки у истом периоду. Како се професор Никола Гаћеша бавио највише привредном историјом на подручју данашње Војводине, а више пута био рецензент наших текстова из привредне историје, овај текст је истовремено подсећање на њега и његов допринос историјској науци.

*

Од пада Београда под турску власт 1521. године турске трупе су започеле упаде у Срем, да би после угарског пораза на Мохачу 1526. Срем, као и јужни и централни делови Угарске, потпао под турску власт. У Турској царевини Срем се налазио све до Великог бечког рата, као једна од покрајина у дубокој позадини царства.¹ Почетак Бечког рата (1683) представљао је за Срем и његово становништво крај мирних времена, која су заменила стална разарања, проласци војски, бежања са вековних огњишта.² У току рата, који је завршен Карловачким миром

¹ Славко Гавриловић, *Срем од краја XVII до средине XVIII века*, Нови Сад 1979, 17; Владан Гавриловић, *Под влашћу Турске*, Фрушка Гора (група аутора), Нови Сад 2008, 149–165.

² Исто.

1699. године, Срем је више пута мењао господаре да би на крају остао подељен на „аустријски“ и „турски“, у оба случаја под туђинском влашћу.³

У лето 1697, мало пре чувене битке код Сенте (11. септембра) која је Хабзбуршкој монархији донела потпуну победу у рату, у односу на Срем десио се један врло важан догађај, који ће умногоме одредити његову даљу судбину. Било је то давање донације на Срем (30. јуна 1697) папином рођаку, кнезу Ливију Одескалкију, на име позајмљене суме од 325.000 форинти цару Леополду I за вођење рата с Турцима.⁴ Иако је путем донације породици Одескалки дарован цео Срем, пошто турска опасност није још задато минула, цар је себи, односно држави, у посебном уговору јула 1697. резервисао право на тврђаве Петроварадин, Сланкамен, Земун, са миљом простора око њих, чиме је већ на почетку окрњио „Одескалкијев Срем“ и поставио темељ за коморске (државне) провизорате у њему.⁵ Како се на територији Срема 1702. године формирала Подунавска и део Посавске војне границе, Одескалкијев Срем је још више смањен, што је довело до сталних расправа Одескалкија и његових намесника, с једне стране, и царског двора, с друге стране.⁶

Историја Срема до рата 1716. може се посматрати на два одвојена колосека – кроз историју Петроварадинског коморског провизората и насеља у његовом оквиру и кроз историју смањеног Одескалкијевог спахилука, који су имали низ додирних тачака, поготово због тога што је Комора имала право на десетину, радоту, царине и са Одескалкијевог спахилука, а исто тако у сремске прилике се стално мешала војска са својим штабом у Петроварадину.⁷ Због такве ситуације дошло је 1714. до новог уговора између царских власти и Одескалкијевог спахилука у којем је знатно промењена прва тачка уговора из 1697. о додели целог Срема кнезу Ливију Одескалкију. Уговор је измењен с објашњењем да се Даровница односи само на један део Срема, чија вредност одговара позајмљеној суми од 325.000 форинти. Тиме је у Одескалкијев спахилук било укључено 36 насеља, од чега 16 у горњем а 20 у доњем Срему, као и 56 пустара (44 у горњем и 12 у доњем Срему). Центар спахилука постао је Илок, док се између осталих мањих места у спахилуку нашао и Марадик.

³ О Великом бечком рату и Карловачком миру постоји доста дугачак списак литературе. Споменућемо само нека дела: Васиљ Поповић, *Источно питање*, Сарајево 1965; Александар Форишковић, *Текелије*, Нови Сад 1966; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976; Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, књ. II, Нови Сад 1990; Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини*, (поновљено издање), Нови Сад 1996; Жарко Димић, *Велики бечки рат и карловачки мир*, Београд 1999.

⁴ Породица Одескалки потиче од старе племићке породице Ерба, чији је родоначелник Хенрик Ерба 1165. био царски викар у Милану. Од Никанора Ербе, маркгрофа од Бенедета, и његове жене Лукреције Одескалки, потекао је родоначелник куће Одескалки, Ливије Ерба Одескалки, прадед истоименом Ливију коме је додељен Срем 1697. (Душан Ј. Поповић, *Племство*, Војводина II, Нови Сад б.г., 114)

⁵ Славко Гавриловић, *Нав. дело*, 22.

⁶ Исто, 53.

⁷ Исто, 38.

Марадик је забележен као насеље још у времену средњовековне угарске државе (1498), када се, с обзиром на његово име, може претпоставити да је био насељен мађарским становништвом. Но, већ у турским дефтерима из XVI века, забележено је да је село насељено искључиво српским становништвом.⁸ Нови подаци о Марадику потичу из 1698, из сумарног пописа Петроварадинског округа.⁹ У њему се као највеће сремско насеље помиње Белегиш са 160 кућа, Земун са 94 а Марадик 42 куће.¹⁰

По попису из 1710, који се односи на ослобађање од појединих дажбина и пореза (контрибуције), у Марадику су забележене 3 куће које на то имају право.¹¹ Наиме, то су били представници православног свештенства које се позивало на нешто раније издате српске привилегије (1690–1706), према којима су свештеничке куће биле поштеђене јавних терета.¹² На основу тога можемо са сигурношћу тврдити да је 1710. године Марадик имао 3 свештена лица.

*

Хабзбуршка монархија је дошла у посед целог Срема тек после аустро-турског рата 1716–1718. године. Те нове територије, тзв. „турски Срем“, стављене су под коморску управу, а из њих су се 1728. развили Земунски, Митровачки и Карловачки спахилук.¹³ Без обзира на ове промене Илочко властелинство (Одескалкијево) 20-их и 30-их година XVIII века било је највеће у Срему и имало је у том моменту у свом саставу 35 насеља, између којих и Марадик.¹⁴ Оно је 1737. подељено на два дела, на Илочко (горњосремско) и Иришко (доњосремско) властелинство. Илочко је бројало 16 насеља а Иришко 19 насеља, у која је побројан и Марадик.¹⁵ До нових промена у оквирима спахилука у Срему дошло је 1745. када су многа насеља инкорпорисана у новонасталу Војну границу, а друга насеља, иако под Комором или под спахилуком, нашла су се у новоформираној Сремској жупанији, задржавајући свој ранији статус у оквирима спахилука или Коморе.¹⁶

⁸ Душан Ј. Поповић, *Срби у Срему*, Београд 1950, 9, 16, 81.

⁹ Иако је реч о Петроварадинском округу, нема података за Петроварадин и Карловце. (Славко Гавриловић, Нав. дело, 26)

¹⁰ Славко Гавриловић, Нав. дело, 26.

¹¹ Исто, 44.

¹² О Српским привилегијама вид.: Стеван Симеонович-Чокић, *Српске привилегије*, Војводина II, Нови Сад б.г.; Јован Радонић, Мита Костић, *Српске привилегије од 1690. до 1792*, Београд 1954; Динко Давидов, *Српске привилегије Царској дома Хабзбуршкој*, Београд, Нови Сад 1994; Јохан Швикер, *Политичка историја Срба у Угарској*, Београд, Нови Сад 1998.

¹³ Славко Гавриловић, Нав. дело, 72.

¹⁴ Душан Ј. Поповић, *Племство*, 114.

¹⁵ Исто.

¹⁶ Прикључењем многих насеља и пустара Војној граници знатно је смањена величина спахилука у Срему а самим тим и опсег Сремске жупаније, која ће територијално бити најмања међу славонским жупанијама. (Славко Гавриловић, Нав. дело, 459–461)

Иришки спахилук, у чијем се саставу и даље налазио Марадик, иако смањен као и сви други спахилуци у Срему и Славонији, био је подвргнут Славонском урбару царице Марије Терезије из 1756. године. Овај урбар је детаљно регулисао односе између сељака и спахије.¹⁷ Увођење урбара повукло је за собом прерачунавање земљишта и поделу истог на сесије, као и одређивање обавеза сељаштва према спахијама.¹⁸

На основу тога је и село Марадик, као саставни део Иришког, односно Илочког спахилука, било подвргнуто Урбару, па су се на основу њега почеле прерачунавати обавезе сељака изражене у новцу према породици Одескалки као власнику спахилука.¹⁹

*

У првој половини XVIII века бележимо о Марадику следеће. Село је 1732. имало 57 кућа, 1 цркву и 2 свештеника.²⁰ Црква је била храм Светог Саве, сачињена од дрвета, покривена трском, без звона. У њој су службу вршила два свештеника: поп Илија Томић, рођен у Бешкој, који је имао 27 година и поседовао 18 мотика винограда, 2 коња, 3 краве, 4 вола и 2 јунице; и поп Никола Остојић, рођен у Црвенки, који је имао 26 година, имао сина и ћерку, а поседовао је винограда 5 мотика и коња.²¹

Марадик је 1737. забележен као чисто српско место са 57 домова, од чега је 48 припадало старешинама породица (слободним сељацима), чији скоро потпуни списак доносимо онако како је забележен те године. Становници су: Jovan Szivkovics, Szivan Miricz, Joza Ercegovac, Szivan Csokolich, Raka Schainovich, Vassa Issakovich, Petar Radoin, Mihai Ercegovaz, Szivan Gerbic, Subota Galicz, Ninko Babaicz, Nedelko Vuczetic, Maxim Bogdanov, Jovan Popovich, Gera Tatich, Nesko Pessicz, Paval Nikolin, Nedelko Stankovich, Sava Hercegovaz, Acsim Gerbic, Nedelko Mitrov, Mihailo Juriczin, Mitar Buczkovic, Vuk Herzegovacz, Paval Markov, Jovan Schivanov, Ranko Nesskovich, Nessko Milutinov, Nikola Vuin, Schivan Trifunov, Nedelko Nikin, Csirio Belacovich, Jossim Bannovich, Marinko Ratkovich, Teodor Petriczkovich, Nedelko Petriczev, Mirko Govedarovich, Jovan Jevrossimov, Jovan

¹⁷ У Славонији је он увео радну ренту за сељака док је сремском сељаку остављено на вољу да сам изабере да ли ће извршавати радне обавезе или се од њих откупити. (Славко Гавриловић, *Урбаријално ишћање у Сремској жупанији средином XVIII столећа*, Зборник Матице српске за друштвене науке, св. 27, Нови Сад 1960, 5–30; Владан Гавриловић, *Земљишна књија села Вођањ 1758–1840*, Сремска Митровица 2004, 6)

¹⁸ Сељачке породице у Срему добиле су просечно $\frac{1}{2}$ сесије, односно 12 јутара оранице и 4 косе ливаде. (Славко Гавриловић, *Урбаријално ишћање у Сремској жупанији*, 29; Владан Гавриловић, *Земљишна књија села Вођањ*, 6)

¹⁹ Славко Гавриловић, *Обнова славонских жупанија и њихово разграничење са Војном границом (1745–1749)*, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 25, Нови Сад 1960, 49–92; Владан Гавриловић, *Земљишна књија села Вођањ*, 6.

²⁰ Димитрије Руварац, *Српска православна митрополија карловачка око половине XVIII века*, Сремски Карловци 1902, књ. Б, 6.

²¹ Димитрије Руварац, *Српска православна митрополија карловачка*, књ. А, 59.

Govedarovich, Stoico Todorov, Radovan Banovich, Nessko Lakin, Ninko Jein, Marjan Tetovich, Mika Negovanovich, Petar Vuckov.²² Забележено је да становници поседују 45 коња, 63 вола, 62 краве и јунице, 74 свиње и 164 кошнице. Такође поседују 125 јутара обрадиве земље, 65 сенокоса ливада и 196 мотика винограда, док се под шљивом налазило 509 јутара.²³ У Марадик је 1745, при разграничењу Војне границе и Сремске жупаније, насељено више породица турских поданика, тзв. „нових Грка“, међу којима је било и занатлија и трговаца.²⁴

По документима Сремске жупаније из 1746. из Државног архива у Загребу, Марадик је имао 40 домаћина, од тога 11 браће и синова и 4 „неожена“. Село је обрађивало 96,5 јутара, необрађене (запуштене) земље било је 193 јутра, коса ливаде 61, винограда мотика 103,5 и шљивика 6 $\frac{7}{8}$ јутара.²⁵ Домаћини су имали 53 вола за вучу, 54 краве музаре, 85 коња, 17 јунади од три године и 83 свиње, односно укупно 274 грла стоке.²⁶ За село је 1751. забележено да је имало 52 дома, цркву Светог Саве од дрвета и два свештеника: попове Илију Томића и Атанасија Нешковића, а забележено је и име кнеза села – Стојко Беланић.²⁷ Исте године забележено је да трговци у Марадику поседују робу у вредности 300 форинти, а у селу има 7 ракијских казана, као и 2 Цигана.²⁸ За село је 1754. забележено да је имало 57 домова, 290 јутара ораница, 65 сенокоса ливада, 116 јутара винограда и 840 јутара шљивика.²⁹ Такође је у попису забележено да домаћинства у селу поседују 51 коња, 78 крава, исти број јагњади, 53 вола и 57 свиња.³⁰ Године 1756. забележено је да је Марадик имао 60 домова, дрвену цркву и два свештеника поменута са почетка 50-их година.³¹

*

Покушали смо да дамо основне уводне напомене о дешавањима у Срему крајем XVII века и у првој половини XVIII века, такође и податке о Марадику као једном од делова Одескалкијевог спахилука. Наша даља разматрања биће везана за књигу грађе земљишних обавеза села Марадика у периоду 1758–1810. година са

²² Ово је оригинално навођење српских имена и презимена, записаних руком мађарског или немачког писара, и врло је једноставно извести српску верзију имена и презимена: Gerbich је Грбић; Nessko је Нешко; Schivkovich је Живковић... (Душан Ј. Поповић, *Срби у Срему*, 170)

²³ Душан Ј. Поповић, *Срби у Срему*, 173.

²⁴ Славко Гавриловић, *Прилози историји јеретике и миграције Балкан – Подунавље XVIII и XIX столећа*, Београд 1969, 28.

²⁵ Државни архив у Загребу, фонд Сремска жупанија (ДАЗ, Сремска), бр. 39/1746.

²⁶ Исто.

²⁷ Коста Петровић, *Српски историјски подаци о Сремској епархији у 1750/1751. години*, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 15, Нови Сад 1956, 85.

²⁸ Роба у вредности 300 форинти могла је означавати неколико ситнијих или средњих трговаца. (ДАЗ, Сремска, бр. 783/1752)

²⁹ АСАНУК, ПМА, фонд „А“, 102/1754.

³⁰ Исто.

³¹ Димитрије Руварац, *Српска православна митрополија карловачка*, књ. Б, 16.

додатком, односно записима из 1848/49, али који се нажалост не односе на револуционарна збивања него на економију једне неименоване сељачке породице.

*

У погледу тзв. основних „терестралних обавеза“, тј. земљарине, које су се плаћале на основу сесија, Марадик је у периоду 1759–1802. плаћао суму за 50 сесија.³² У оквиру тог сесионалног земљишта, село је имало 1.794 јутра ораница, 299 јутара ливада, места за испашу стоке 456 јутара и 50 хвати, као и 383 јутра и 1.820 хвати воћњака, те 208 јутара и 1.295 хвати винограда.³³ Напоменуто је да је у Марадику напуштено, не обрађује се, 91 јутро и 1.692 хвата винограда.³⁴ Укупан земљишни посед села, у износу од 50 сесија, подељен на овде изнете категорије, износио је 3.322 јутра и 1.821 хват.³⁵ У већем делу тих готово 50 година терестрална сума за 50 сесија је износила 550 форинти, односно 11 форинти по сесији.³⁶ Одређене промене у износу терестралне суме јавиле су се 1803. године, када је број сесија повећан на 70, за шта је село морало плаћати 770 форинти.³⁷ Нове промене у премеравању сесионалног земљишта јавиле су се већ наредне, 1804. године када је забележено у селу 69 $\frac{2}{8}$ сесије у износу од 761 форинте и 45 крајцара.³⁸ Године 1807. забележен је нов пораст сесија у селу од 74 $\frac{6}{8}$, односно 3.884 јутра и 1.924 хвата, али је остала иста сума за уплату од 761 форинте и 45 крајцара, пошто се не наплаћује готово 5 сесија које користи спахилук.³⁹ Следеће, 1808. године и тих 5 сесија је ушло у суму за наплату, односно село је плаћало пуну суму за 74 $\frac{6}{8}$ сесија, у износу од 822 форинте и 45 крајцара.⁴⁰ Последње две године у књизи у погледу терестралних обавеза (1809. и 1810) доносе опет измену. Село је и даље поседовало 74 $\frac{6}{8}$ сесија, али је спахилук обрађивао три, па је тако сесија за наплату било 71 $\frac{6}{8}$, у износу од 789 форинти и 15 крајцара.⁴¹

У овом готово 50-годишњем прегледу земљишне књиге села Марадик, захваљујући нотарима (бележницима) Илочког спахилука, у прилици смо да изнесемо

³² Књига феудалних дажбина села Марадика, поклон Илије Илића, тувегције из Сремских Карловаца, академику Славку Гавриловићу; даље Књига Марадик.

³³ Славко Гавриловић, *Грађа за њивредну и друштвену историју Срема њочетком XIX столећа*, Нови Сад 1958, 105.

³⁴ Исто.

³⁵ Исто.

³⁶ Књига Марадик.

³⁷ Писар је у рачуну начинио грешку записавши да та сума од 70 сесија по 11 форинти износи 830 форинти и 13 крајцара, а тачно је 770 форинти. (Књига Марадик, 1803)

³⁸ Од 1805. до 1807. извршена је регулација земљишта, тако да је на основу тога повећан земљишни посед села. (Славко Гавриловић, *Грађа за њивредну и друштвену историју*, IV, табела Т-3; Књига Марадик, 1804)

³⁹ Славко Гавриловић, *Грађа за њивредну и друштвену историју Срема*, 105; Књига Марадик, 1807.

⁴⁰ Књига Марадик, 1808.

⁴¹ Исто, 1809–1810.

не само основне (терестралне) обавезе него и да пратимо број занатлија у селу, повремени закуп пустаре Гладнош, као и коришћење пустаре Љуково, па чак и повремени закуп спахијских воденица надомак села. Исто тако у прилици смо да за већи број година (поготово у XVIII веку) укажемо на кнезове у селу, као и саме касире (Cassarius).⁴²

*

Село је осим терестрала (у износу 550 или преко 700 форинти), зависно од броја сесија, давало спахији на име сваке сесије око два хвата дрва. Тако је забележено да је 1802. Марадик на 69 сесија плаћао 140 оргија (хвати) дрва породици Одескалки, односно Илочком спахилуку.⁴³ Обавезе у дрвету су се смањиле неколико година касније. Забележено је да је 1805. село, које је имало тада близу 70 сесија, плаћало 114 хвати дрва, које је секло у оближњој шуми Морнитоно.⁴⁴ Следеће године обавезе Марадика у погледу дрвета Иришком спахилуку су биле још мање и износиле су 107 и $\frac{6}{8}$ хвати.⁴⁵ На основу пописа можемо сазнати и да је село своје дугове из претходне године могло исплатити и наредне и то не само у новцу него и у натуралним производима. Тако је, на пример, 1802. село осим новчаних дажбина плаћало породици Одескалки део обавеза у вино и у сену: 523 порције сена и 381 аков вина.⁴⁶ Услед великих поплава 1807. на неким деловима спахилука она села која нису била захваћена поплавом, међу њима и Марадик, морала су давати знатно увећане натуралне дажбине у сену и зоби али зато смањене у другим категоријама. На основу тога је село осим новчане ренте платило само 8 хвати дрва, али чак 1.760 порција сена и 1.760 порција зоби, као и 45 мерица жита. Марадик је због увећаних ренти у сену и житарицама био ослобођен плаћања ренте у вино за ту годину.⁴⁷

Село је осим овога давало и обавезну радну раду према спахилуку, која је била регулисана на основу броја сесија па је тако село давало између 1.700 и 2.400 работа годишње, за 50 сесија.⁴⁸ Тако је записано да је 1802. село дало 1.599 работа за обраду усева на спахијској земљи (алодију), 122 работе за смештај усева у

⁴² Исто, 1759–1810.

⁴³ Хват = 1, 90. м. (Славко Гавриловић, *Грађа за њивредну и друшћвену историју Срема*, 28)

⁴⁴ Истомену шуму за сечу дрва је користило и село Крушедол које је имало упола мање обавезе од Марадика у износу од 54 хвата. (Славко Гавриловић, *Грађа за њивредну и друшћвену историју Срема*, 123).

⁴⁵ Према једном извору наводно је 1806. дошло до неких немира у селу поводом обавеза у огреву, међутим то се не може са поузданошћу потврдити. (Славко Гавриловић, *Аирарни њокреји у Срему и Славонији њочейком XIX века*, Београд 1960, 78; Исти, *Грађа за њивредну и друшћвену историју Срема*, 124)

⁴⁶ Аков вина износио је 50 литара. (Славко Гавриловић, *Грађа за њивредну и друшћвену историју Срема*, 120)

⁴⁷ Исто, 199.

⁴⁸ Исто, Т-3.

спахијски амбар, 523 рабoте за довоз и смештај жита.⁴⁹ Такође за ношење и увоз сена 381 рабoту, 76 рабoта за рад у спахијском подруму, 216 за поправке спахијских обoра, 186 за прављење и гашење креча, 252 за сечу и довоз грађевинског дрвета, а чак 1.095 за сечу и довоз огревног дрвета. Укупно 6.963 рабoте, односно 1.745 и $\frac{1}{4}$ радних дана на спахијском имању.⁵⁰ Наредних година рабoте су још више повећане. Године 1804. село је укупно имало 9.956 различитих рабoта, односно 2.489 радних дана.⁵¹ Следећих година (1805. и 1806) рабoте су поново повећане и износиле су преко 12.000, односно преко 3.600–3.700 радних дана.⁵²

*

Први помен занатлија у селу везан је за 1775. годину, када је у селу забележено два ковача (Fabri), који су плаћали закупнину у износу од по 4 форинте сваки на годишњем нивоу.⁵³ Године 1791. у селу је забележен само један ковач, а 1794. у селу је било тројица занатлија.⁵⁴ Наредне године (1795) забележено је четворица занатлија, два ковача и два столара.⁵⁵ У следећем периоду (1796–1802) број занатлија је варирао између двојице и четворице, који су плаћали нешто мало мању таксу него раније.⁵⁶ Године 1803. забележена су лична имена тројице занатлија који су се налазили у Марадику: Петар Николић, Сима Грујић и Живан Николић, али није забележено којим се занатима баве.⁵⁷ Наредних година, до 1808, на основу таксе која је појединачно износила између једне и по и две форинте, можемо закључити да је број занатлија у селу био око четири.⁵⁸ С обзиром на неуједначене новчане токове у Монархији крајем прве декаде XIX века и пад вредности форинте, појединачна такса на занате је 1809. године порасла на три форинте, али је забележен и пораст занатлија у селу, којих је тада било пет.⁵⁹ Пошто је 1810/1811. дошло готово до банкрота државне касе, остаје нејасно да ли је последње забележене године терестралних обавеза у селу (1810) дошло до повећања таксе на занате (20 форинти) или је дошло до повећања броја занатлија.⁶⁰

У Марадику су забележени, као посебна категорија, трговци средином 70-их година XVIII века. Тако је забележен турски трговац Јанко Николин, који је трго-

⁴⁹ Један работни дан се обрачунавао са 4 рабoте, а за сваку се добијао печат. (Исто, 120)

⁵⁰ Исто, 120.

⁵¹ Исто, 121.

⁵² Исто, 122.

⁵³ Књига Марадик, 1775.

⁵⁴ Од тројице забележених занатлија, по суми коју су уплаћивали: двојица по 4 форинте, вероватно ковачи, и један три форинте, највероватније столар (дунђер). (Књига Марадик, 1791; 1794)

⁵⁵ Књига Марадик, 1795.

⁵⁶ Исто, 1796–1802.

⁵⁷ Исто, 1803.

⁵⁸ Исто, 1804–1808.

⁵⁹ Исто, 1809.

⁶⁰ Исто, 1810.

вао турском робом, односно памуком, платном и пиринчем.⁶¹ За њега је забележено да је рођен у Бугарској, у Лонги, из које је 1765. прешао у Земун а 1774. се настанио у Марадику.⁶² Исто тако 1775. је забележен тестамент трговца из Марадика Атанасија Николина Зубана, који је у опоруци оставио доста велику имовину у износу од 8.212 форинти.⁶³ Од тога је Зубан 2.000 форинти оставио жени, 136 марадичкој цркви, 15 манастиру Крушедол, 830 рођацима, те је његовом сину остало у наслеђе 5.231 форинти.⁶⁴

Сагледавајући терестралне (земљишне) обавезе села, такса на трговину први пут је забележена 1785. године у износу од чак 60 форинти, па се може претпоставити да је реч о двојници или тројници турских трговаца.⁶⁵ Нова промена у броју и такси на трговину је забележена 1791. када је повећана такса за двојницу (тројницу) турских трговаца са 60 на 65 форинти, а као додатак је забележен поименично „домаћи трговац“ Стеван Костић, који је плаћао знатно мању таксу, у износу од 4 форинте и 30 крајцара.⁶⁶ У наредној декади, од 1792. до 1802. године, број трговаца се кретао од 4 до 5, а такса се смањивала, што је вероватно последица пораста броја домаћих трговаца у односу на турске трговце.⁶⁷ У 1803. години број се смањио на 2 трговца чија су имена забележена: Коста Вујић и Сима Николајевић.⁶⁸ У периоду од 1804. до 1809. број трговаца у Марадику је варирао између двојнице и четворице, да би у последње две забележене године (1809. и 1810) њихов број био између четири и шест, с обзиром на таксу која је износила 52 форинте.⁶⁹ Забележена је молба Леонтија Штукелића, родом из Марадика, Илочком спахилуку из 1807. године, да добије дозволу за отварање дућана у селу с образложењем да у селу постоје два турска трговца, који поред дућана имају и своје занатске радионице од којих могу живети. Штукелић даље наводи како је изучио трговачки занат и

⁶¹ Турски трговци, уколико нису имали стално боравиште у Монархији, плаћали су већу таксу ради слободне трговине, чиме је Монархија штитила своје (домаће) трговце. Да би избегли веће плаћање закупа, многи су имали „трајно насељење“ у Хабзбуршкој монархији. Вид.: Славко Гавриловић, *Прилози историји трговине и миграције Балкан – Подунавље*, Београд 1969.

⁶² Исто, 258.

⁶³ Исто, 42.

⁶⁴ Пошто је гроф Карло Пејачевић тада био арендатор Илочког спахилука, он је постао тотор и Атанасијевом сину Георгију, и покушао је да за себе присвоји овај иметак. Када је постао пунолетан, Георгије Николић га је тужио и добио спор, по којем је Пејачевић осим суме од 5.231 форинте, морао платити и 10-годишњи интерес у износу од 1.404 форинте. (ДАЗ, Сремска, 781/1792)

⁶⁵ Књига Марадик, 1785.

⁶⁶ Исто, 1791.

⁶⁷ Исто, 1792–1802.

⁶⁸ Коста Вујић је вероватно турски трговац с обзиром да је трговачку таксу платио 20 форинти, док је Сима Николајевић домаћи трговац, који је плаћао таксу од 8 форинти. (Књига Марадик, 1803)

⁶⁹ Књига Марадик, 1804–1810.

како има препоруку општине.⁷⁰ Исте године (1808) желео је и Петар Говедаровић из Марадика да отвори своју трговачку радњу наводећи у молби исте разлоге као и Штукелић.⁷¹

У селу су се захваљујући примени Славонског урбара (1756) већ осамдесетих година јавиле категорије инквиллина (сељаци само са кућом и окућницом) а нешто касније и субинквиллина (без куће).⁷² Први пут је забележен инквиллин са именом Јанко 1775. године.⁷³ Године 1780. забележено је да је Марадик имао 322 мушкарца, 331 женско лице, од чега је било 11 слуга и 2 просјака.⁷⁴ Број становника у селу је био у лаганом порасту. Тако је 1789. забележено да се у селу налазило 111 кућа са 706 душа.⁷⁵ Број инквиллина је до средине 90-их година XVIII века варирао између једног и тројице, да би се 1790. први пут јавила и категорија субинквиллина, која је плаћала нешто нижу таксу.⁷⁶ Од 1793. до 1799. број инквиллина се кретао између пет и шест, а постепено је растао број субинквиллина који је, такође 1798, износио приближно толико, односно пет.⁷⁷ Како су субинквиллини у међувремену стекли такође одређена материјална средства (кућу и окућницу), 1800. године они су пребачени у категорију инквиллина, којих је тада било дванаест.⁷⁸ У првој деценији XIX века број инквиллина се усталио између шест и осам, а број субинквиллина између једног и двојице.⁷⁹

⁷⁰ Око Штукелића се водила расправа; сеоска скупштина му је давала пуну подршку, док се противио надзорник Илочког спахилука Фелкиш, који је наводио да је Штукелић био осуђиван због крађе и да би варао сељаке. Фелкиш је такође наводио да је истина да постоје два турска трговца који не живе само од трговине, јер су сељаци сиромашни и они морају радити додатне послове. (ДАЗ, Сремска, бр. 808/1808)

⁷¹ За Говедаровића је сеоска општина имала само речи хвале, а према њему није био непријатељски расположен ни надзорник Фелкиш. (ДАЗ, Сремска, бр. 668/1808)

⁷² Славонским урбаром смањена је работа сељака, али није у потпуности укинута. Исто тако дошло је до повећане деобе земље од стране спахија, која је под одређеним условима издавана сељацима. Они су тиме постајали инквиллини и на њу плаћали порез. Категорија субинквиллина је могла значити сељака без земље, али је чешћи случај био да су ти сељаци имали земљу, али као пустару, или шикару, на коју се плаћао мањи или никакав порез. Због тога је број инквиллина и субинквиллина стално варирао, јер су одлукама власти при регулацијама земљишта поново одређивале ове категорије за свако село. Ко је при томе добијао половину сесије постајао је сесионалац, као посебна виша категорија. (Славко Гавриловић, *Айрарни ђокреши у Срему и Славонији*, 11, 17, 24, 50)

⁷³ Књига Марадик, 1775.

⁷⁴ ДАЗ, Сремска, бр. 813/1780.

⁷⁵ Из овог податка нисмо у могућности да тачно одредимо број домаћина, сесионалаца и број инквиллина у селу, али је готово сигурно да је број домаћина с обзиром на број кућа био близу стотину. (ДАЗ, Сремска, бр. 1585/1789)

⁷⁶ Књига Марадик, 1776–1792.

⁷⁷ Исто, 1793–1799.

⁷⁸ Тада (1800) у селу није забележен ниједан субинквиллин. (Књига Марадик, 1800)

⁷⁹ Изузеци су 1807. и 1808. година када је забележено 14, односно 12 инквиллина, да би у следећим годинама њихов број варирао између 6 и 8. (Књига Марадик, 1801–1810)

Године 1810. забележено је да је Марадик имао 110 кућа, од тога 112 домаћина, међу којима 105 сесионалаца и 25 инквиллина. Такође је забележено да је ожењених мушкараца (домаћина и њихових синова) било 248, као и да се у селу налазило 407 женских душа, што износи око 780 душа.⁸⁰ Такође је забележено да је село у највећој мери насељено православним (српским) становништвом, тј. забележено је само 10 католика.⁸¹

У селу је приликом једног од многобројних пописа локалних власти 1786. забележено да је чак 26 кућа укупано у земљу, односно по броју кућа тих година близу 1/5 су биле земунице.⁸² Такође се напомиње да се оне све имају уклонити до априла 1788, изуевши две које припадају удовицама.⁸³

У Марадику је као објекат забележен и велики (јавни) обор за свиње (*cinctura majalis*). Први пут се помиње 1787. године, с таксом од 4 форинте и 30 крајцара.⁸⁴ До 1789. године село је у закупу имали обор, да би неколико година после тога било без закупа.⁸⁵ Поново је село 1793. закупило обор, с тим што је у тој години забележено и име закупљивача Ђуре Ђорђевића.⁸⁶ У првој деценији XIX века, односно од 1801. до 1809. године, није забележен закуп обора од стране села.⁸⁷ У последњој години пописа (1810) поново је забележен један обор али са много већом таксом у износу од чак 30 форинти, што је показатељ обезвређивања новца у Монархији.⁸⁸

⁸⁰ ДАЗ, Сремска, 1073/1810.

⁸¹ Исто.

⁸² Срби су још у XVIII веку на многим местима живели у земуницама, па тако и не чуди податак о њима из Марадика. Записано је у једној од бележака енглеског путописца леди Монтегју следеће: Свака од земуница се састоји од једног ђумеза (собе) над земљом и једног под земљом; у једном се станује лети, а у другом зими.

Наредба о напуштању земуница и преласку становништва у куће од чврстог материјала проистекла је од сремског поджупана Јожефа Хајноција, који је обилазећи села Сремске жупаније 80-их година XVIII века записао: „Да се земунице имају напустити до краја априла 1790. као места становања а њихови димњаци уништени. Ако их сељаци не напусте, судија ће земунице уништити и приморати сељаке да пређу у куће. Земунице могу убудуће послужити само као подруми и житне јаме, а никако као људски станови“. (Slavko Gavrilović, *Bilješke Josipa Hajnosija o Srijemu 1789. godine*, *Starine JAZU*, br. 53, Zagreb 1966, 175–189; Душан. Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, књ. II, Нови Сад 1990, 238–239)

⁸³ ДАЗ, Сремска, бр. 1171, 1172/1787.

⁸⁴ Обори су стварани ради боравка и исхране свиња које су српски или цинцарски трговци претеривали из Србије у Аустрију, односно у Шопрон као највеће тржиште. На том путу до Шопрона, свиње су чуване и прехрањиване у многим сремским селима, између осталих и у Марадику, као једној од успутних станица. Ово није искључивало обичне сељачке, кућне оборе, које је наравно имала готово свака кућа у селу и који не улазе у овај попис. (Владан Гавриловић, *Земљишна књија села Војањ*, 8; Књига Марадик, 1787)

⁸⁵ Књига Марадик, 1787–1792.

⁸⁶ Исто, 1793.

⁸⁷ Исто, 1801–1809.

⁸⁸ Исто, 1810.

У Марадику је од почетне године вођења терестралних обавеза (1759) забележен закуп воденица, којих је у почетку било шест, са годишњим закупом од 2 форинте по воденици.⁸⁹ Од 1765. до 1779. забележено је да је село закупљивало пет воденица, а 1780. у закупу су биле само две.⁹⁰ Село је, поново, 1787. закупило пет воденица.⁹¹ У последњој деценији XVIII и првој деценији XIX века село је закупљивало четири воденице, са додатком плаћених воденичара.⁹²

Село је такође повремено у закуп од спахије узимало пустаре Гладнош и Љуково, или неке њихове делове.⁹³ Тако је забележена тужба спахилука на сељане из 1761. с оптужбом да неће да обрађују додељену им земљу од стране спахилука, него сеју на оближњој пустари Љуково и тако спахилук лишавају десетине и покушавају смањити своје пореске обавезе. Истовремено њима додељено земљиште остављају необрађено и под шикаром.⁹⁴ Због тога је обавеза села била да осим новчаног закупа дела пустаре спахилуку исплаћује и дванаестину од уroda житарица засађених на пустари. Тако је 1763. Марадик давао спахилуку 316 мерава жита, сваки у вредности 48 крајцара, који су били засађени у Љукову.⁹⁵ Осим жита, исте године, од житарица са Љукова село је давало и 30 мерава јечма по 37 крајцара, 1 меров зоби – 21 крајцар.⁹⁶ По подацима из 1764. Марадик је закупио део пустаре Љуково за износ од 200 форинти на годишњем нивоу. Са тог дела пустаре 1764. су давали спахији 440 мерава жита, 15 мерава јечма и 1 меров и $\frac{1}{4}$ зоби.⁹⁷ Други део Љукова у истом износу закупио је Васа Живић из Суботишта, док је трећи део под закуп узела Инђија за 270 форинти.⁹⁸ Следеће, 1765, године село није закупило део пустаре, па тиме није имало обавезу исплате дванаестине спахији.⁹⁹ Године 1791. забележено је да је село имало у закупу 45 јутара сенокоса на другој пустари – Гладношу.¹⁰⁰ Спахилук је почетком XIX века на Гладношу поседовао 12 јутара и 466 хвати шљивика, као и 291 јутро за испашу стоке, а такође се на пустари налазила кућица за млаћење (обраду) житарица која се простирала на 2 јутра.¹⁰¹ Такође је споменуто да је, осим Гладноша, спахилук имао места за испашу у Шеводњаку и Маркодолу, у мањем обиму од неколико десетина јутара.¹⁰²

⁸⁹ Исто, 1759–1765.

⁹⁰ Исто, 1766–1779.

⁹¹ Исто, 1787.

⁹² Исто, 1790–1810.

⁹³ О директном закупу Гладноша и Љукова имамо само један непосредан запис у обрађеном материјалу, али смо у прилици да кроз различите пописе везане за Сремску жупанију дамо одређене податке.

⁹⁴ ДАЗ, Сремска, бр. 1565/1761.

⁹⁵ Архив Хрватске, Загреб, Хрватско краљевско веће, серија Д, 66/1770.

⁹⁶ Исто.

⁹⁷ Исто.

⁹⁸ Исто.

⁹⁹ Исто.

¹⁰⁰ Књига Марадик, 1791.

¹⁰¹ Славко Гавриловић, *Грађа за привредну и друшћвену историју Срема*, 105.

¹⁰² Исто.

Исто тако као посебна категорија бележен је простор под шљивама на који је село у почетку плаћало годишње за 2 ½ јутра износ од 37 ½ крајцара спахији.¹⁰³ Вођњаци су се очигледно ширили на новоискрченој спахијској земљи, тзв. иберланду, јер је 1789. забележено да је осим закупа шљивика од стране села, лични закуп од 4 јутра и ⁴⁹/₆₄ извршио Прока Орловић, који је услед тога платио нешто вишу таксу у износу од 3 форинте.¹⁰⁴ Исто тако 1793. као и наредних неколико година забележено је да су, осим наведених, закуп шљивика у износу преко 2 јутра имали и Голубинчани, као и Краљевчани.¹⁰⁵ Године 1796. у закупу шљивика осим Проке Орловића забележена су два нова закупца – Јешко Бокшић из Инђије и Маринко Маринковић из Руме.¹⁰⁶ До 1801. бележени су појединачно закупци шљивика, да би од те године била бележена само коначна закупна сума у износу седам и више јутара, без навођења имена.¹⁰⁷

Немамо, нажалост, конкретне податке о учешћу појединих Марадичана у Тицановој буни 1807. године. Једино се у подацима Угарског намесничког већа за ту годину наводи се да је између осталих и Марадик узео учешће у буни.¹⁰⁸

*

У прилици смо и да се кратко осврнемо на историјат прве, и данас постојеће, цркве у Марадику – храма Светог Саве. Постојање храма је забележено још у најранијим пописима из прве половине XVIII века, односно 1732. године. Забележено је да је црква од дрвета, трошна и покривена трском.¹⁰⁹ Дрвена црква је бележена и наредних деценија, а записи који би упућивали на градњу нове, камене цркве су из 70-их година XVIII века. Постоје записи о подизању крста на храм 1772. године.¹¹⁰ Исто тако, забележен је рад чувеног Јакова Орфелина на новом иконостасу 1776. Осим њега, наредних година, на унутрашњим (умивајућим) иконама радили су, такође чувени, Теодор Крачун и његов ученик Григорије Јездимировић.¹¹¹

¹⁰³ Ова категорија је бележена од 1759. до 1789. године. (Књига Марадик, 1759–1789)

¹⁰⁴ Неколико година касније забележено да је Прока Орловић, учитељ из Ирига (*ludi magister Irigehensis*), што је можда такође узрок његове више таксе. (Књига Марадик, 1789–1793)

¹⁰⁵ Забележени су као закупци шљивика: Васа Теодоров из Краљеваца и Живојин Павлекић из Голубинаца, као и Прока Орловић из Ирига. (Књига Марадик, 1793–1795)

¹⁰⁶ Наведени закупци су се јавили и у наредним годинама све до закључне 1801, када је кумулативно изражавана закупна сума шљивика, а не појединачно. За Маринка Маринковића је у неколико наврата наведено то презиме, а касније Берчански. (Књига Марадик, 1796–1801)

¹⁰⁷ Књига Марадик, 1801–1810.

¹⁰⁸ Славко Гавриловић, Нав. дело, 128.

¹⁰⁹ Димитрије Руварац, *Српска православна митрополија карловачка*, књ. А, 59.

¹¹⁰ Петар Момировић, *Сѣтари српски зайиси и најѣйиси из Војводине*, књ. I, Нови Сад 1993, бр. 1661, 1662.

¹¹¹ Пошто је иконостас и унутрашњост цркве рађена у периоду 1776–1778, можемо закључити да је нова црква подигнута неколико година пре тога. (Мирјана Лесек, *Барокно сликарство у Срему*, Нови Сад 2001, 170, 175, 217)

*

Записи из 1848/1849. године, који се налазе у овом рукопису, односе се на економију једног средњег сеоског домаћинства, чији је власник водио забелешке о плаћању чобана, говедара, броју свиња и оваца...¹¹² Погодба између газде и чобана се склапала на годину дана или пола године, зависно од обима посла и осим обавезног новчаног дела постојао је и натурални, изражен у сланини, соли, брашну, житарицама, као и у одећи.¹¹³

*

Изложили смо овим текстом историју и економију једног типичног сремског села у Провинцијалу кроз другу половину XVIII и прву половину XIX века. Марадик се налазио у оквиру Илочког (Иришког) спахилука и био посед племићке породице Одескалки. Како је у самом тексту приказано, Марадик се умногоме развио у наведеном периоду (1759–1810). У њему су понекад била чак четворица занатлија а село је осим издатог терена узимало у закуп, више година, пустару Гладнош или њене делове. Исто тако кроз однос инквилина и субинквилина у селу можемо пратити пораст пореских обвезника, а самим тим и потврду економског раста (развоја) села. Закључак се намеће сам по себи: село Марадик је као и већина сремских села у Провинцијалу доживело примерен економски раст у овом периоду.

¹¹² Књига Марадик, 1848/1849.

¹¹³ Тако је газда из Марадика септембра 1848. погодио посао са Трифуном Петровићем, свињаром из Сусека, коме је дао 40 форинти у готову до Ђурђевог дана, пасуља, жита и чакшире. (Књига Марадик, 1848/1849)

TERRESTRIAL OBLIGATIONS OF THE VILLAGE OF MARADIK FROM 1758 TO 1810

Summary

Srem's village of Maradik was known under that name way back in XV century, when Srem was under the governance of Hungarian medieval state. After the arrival of the Turkish army in 1521 and the final conquering of Srem in 1526 the village, as the majority of Srem's regions became completely deserted and its inhabitants of Catholic confession ran away before the Turkish danger. By creating the Srem's sanjak, the Turks settled the Srem's regions by mainly the inhabitants from the provinces of the Balkan peninsula, of Orthodox confession mainly the ones of Serbian linguistic and ethnic region. Successfully ended Great Vienna War from 1683 to 1699 enabled the Hapsburgs the governance over Srem. Maradik then found itself within newly established Odeskaliki's estate within which it stayed in XVIII, as well as XIX century. It has been recorded that the above mentioned village of Maradik used to have around 50 houses in the middle of XVIII century which classified it among the middle developed settlements

КОЛЕКТИВИЗАЦИЈА У ЈУГОСЛАВИЈИ: УЗРОЦИ И ПОСЛЕДИЦЕ

Сажетак: У раду се указује на разлоге који су утицали на промене у курсу аграрне политике крајем четрдесетих година XX века, односно на поводе и узроке који су определили југословенско руководство да покрене убрзану колективизацију на селу. У основним назнакама приказани су и резултати и последице које је оставила колективизација.

Кључне речи: Југославија, колективизација, аграрна реформа, радне задруге.

Комунистичка партија Југославије као носилац политичке моћи и основни актер политичког одлучивања, реализовала је аграрну политику у економски заосталој, патријархалној, сељачкој земљи. Доминирајући начин производње у пољопривреди била је натурална производња са елементима ситне робне производње. Стање пољопривреде 1945. године у односу на предратно још више је погоршано ратним разарањима и великом материјалном штетом нанетом њеним производним потенцијалима.

Активности Комунистичке партије непосредно након ослобођења биле су усмерене првенствено на стабилизацију и учвршћење њене политичке власти, као и на обнову ратом разрушене земље. Прве законодавне мере у домену аграрне политике имале су наглашен политички и економски значај. Аграрна реформа и колонизација,¹ као и радикално решење земљорадничких дугова,² односили су се,

¹ Закон о аграрној реформи и колонизацији усвојен је на осмој седници Привремене народне скупштине ДФЈ, 23. августа 1945. године. *Треће заседање АВНОЈ-а и Привремене народне скупштине*, стенографске белешке, Београд.

² Наслеђени дугови из предратног периода теретили су сељаке са приближно једном милијардом и двеста милиона ондашњих динара. Законом о коначној ликвидацији земљорадничких дугова у потпуности су брисани, без обзира на висину, дугови бораца и њихових породица, жртава ратног терора, свих сарадника партизанских одреда. Такође ликвидирани су и сви дугови мањи од 5.000 динара, тако да је од укупног предратног дуга сељаштва остао само мањи део. Од преостале суме одузето је дуговање свих сељака који нису били у стању да их исплате, те је коначно за повраћај остао само мањи проценат.

пored осталог, и на интегрисање егзистенцијално најугроженијег сељаштва у нови поредак. Истовремено, аграрном реформом и мерама које су је пратиле обезбеђење је и део земљишног фонда за државна пољопривредна добра, сељачке радне задруге и поједине државне установе, чиме је елементарно утемељен државни, односно задружни сектор у пољопривреди. Тиме она од самог почетка усмерава пољопривреду према тзв. социјалистичком преображају села и пољопривреде, мада у првим послератним годинама питање колективистичких својинских односа у пољопривреди још увек није доводила у први план.

На селу су експрописани само велики земљишни поседи у приватном власништву. Доминирајући својински однос над средствима за производњу у пољопривреди била је приватна својина.³ Мада је дозволила постојање приватне својине над земљом, држава је законодавним и другим мерама аграрне политике ограничила приватно власништво и учинила га веома slabим.

Већ у првим послератним годинама предузето је низ мера којима је спречавана тзв. капитализација села, односно којима је онемогућавано економско снажење сељака. То се пре свега односило на утврђени земљишни максимум и контролу купопродаје земљишта чак и за површине испод дозвољеног максимума, немогућност набавке крупније пољопривредне механизације и афирмисање идеолошког става о непримерености употребе најамне радне снаге на селу. Поред наведеног, обавезни откуп пољопривредних производа и прогресивно опорезивање чинили су основне елементе политике која је у партијским и државним документима тог времена означена као „политика потискивања и ограничавања капиталистичких елемената на селу“.

Од 1947. године, односно од доношења првог петогодишњег плана, положај пољопривреде у привредној стратегији Југославије одредио ју је као акумулациони извор за индустријализацију земље. То се сводило с једне стране на запостављање развоја пољопривреде у односу на индустрију, а с друге на максимално исцрпљивање пољопривреде, јер је реализован трансфер вишка рада са села у друге привредне гране. Основни инструмент за остваривање неједнаке размене између индустрије и пољопривреде био је обавезни откуп пољопривредних производа. Тиме откупне мере прерастају оквире механизма за испуњење политичких циљева партијске државе и начина за обезбеђење исхране становништва и постају инструмент планске политике. Како је у пољопривреди доминирао приватни сектор, то је значило појачавање „економског притиска државе на сељаке“.

Истовремено, од 1947. године, држава смелије и отвореније протежира развита сељачких радних задруга на селу. Она их материјално све више помаже и појачава агитацију и политичку пропаганду за приступање сељака у њих.

Дугове је требало исплатити у року од шест месеци и то тако да је за десет старих динара дуга требало платити један нови динар. Закон о коначној ликвидацији земљорадничких дугова, *Службени лист ДФЈ*, 89, 1945.

³ Приватни сектор на селу 1946. године располагао је са 98,8% укупне обрадиве површине, а на почетку 1948. године са 95,5%. Marijan Matićka, *Koncepti zemljovlasničkih odnosa u Jugoslaviji 1945–1953*, u: *Razvoj, dileme i perspektive Jugoslovenskog socijalizma*, Zagreb 1988, 220.

У неповољним политичким приликама које је обележио сукоб са земљама и комунистичким партијама Информбироа⁴, као и у условима повећане потражње за пољопривредним производима услед економске блокаде с Истока и увећавања трошкова за наоружање ЈНА, дошло је до промена у политици на селу. Промене у курсу аграрне политике испољавале су се у преласку са постепеног и углавном добровољног оснивања радних задруга на форсирану административну колективизацију. Оне су утицале на обим, темпо и методе спровођења колективизације. Истовремено је откупним и другим мерама појачан политички и економски притисак на сељаке. Такав, објективно другачији правац у политици на селу, еволуирао је из дотадашње политике. Поједини елементи који су сачињавали политику на селу до тог времена доведени су у први план, а мере државног интервенционизма у пољопривреди још више су наглашене. Државне активности на стварању радних задруга, које су постепено, из године у годину, биле све интензивније на селу, 1949. године кулминирају масовном колективизацијом. Убрзано формирање радних задруга значило је прихватање колхозног модела у решавању аграрне проблематике. Повод који је довео до преласка на убрзану колективизацију био је покушај доказивања идеолошке исправности совјетском руководству после сукоба са Информбироом. Неки историчари убрзану колективизацију првенствено повезују са таквим сплетом околности. „Будући да је совјетска критика економске политике Југославије била најоштрија у вези са селом и пољопривредом, љевичарска одбрана КПЈ у вези са домаћим питањима била је нападно уочљива у убрзаној колективизацији пољопривреде“.⁵ Уверавање совјетског руководства у идеолошку исправност КПЈ свакако је имало велики утицај на покретање процеса убрзане колективизације у Југославији. Међутим, њени узроци превазилазили су тај политички аспект.

Под неповољним политичким околностима, које су се одражавале и на економском плану, руководство земље је још више рачунало на пољопривредну производњу. Настојања да се административном концентрацијом земље и централизацијом средстава за производњу оформе крупна задружна газдинства и тако створе повољнији услови за повећање производње, покренула су државну кампању за убрзано стварање радних задруга.⁶ Увећање производње омогућило би да се издржи у условима економске блокаде и очува стабилност у земљи. Повећану потражњу за пољопривредним производима у том периоду није условљавао само положај пољопривреде као основе за финансирање индустријализације већ и по-

⁴ Совјетско руководство искористило је неке специфичности у политици на селу као један од битних сегмената за критику политичког врха КПЈ.

⁵ Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, Zagreb 1990, 134.

⁶ На томе се, поред осталог, базирало образложење и оправдавање процеса убрзане колективизације на селу, што је идеолошки конципирано на Другом пленуму ЦК КПЈ. Концептуализација аграрне политике учињена на Другом пленуму свој основ је имала у реферату Едварда Кардеља, Е. Кардељ, *О њолијици ЦК КПЈ на селу*, Други пленум Централног комитета Комунистичке партије Југославије, у: *Седнице Централног комитета КПЈ*, приредили: Б. Петрановић, Р. Радоњић и Р. Кончар, Београд 1985, 6–47.

раст градског становништва и висока стопа смањивања пољопривредног становништва, јер је оно постало извор регрутовања радне снаге за индустрију.⁷ Проблем исхране и повећане потражње за пољопривредним производима постао је још израженији услед економске блокаде Југославије од стране источних земаља чланица Информбироа. Такође у том времену изразито су се увећавали материјални издаци за војску. До сукоба Југославије са земљама Информбироа издвајања за трошкове „народне одбране“ износила су за 1946. и 1947. годину у просеку око 310.500.000 долара. Већ 1948. године материјални трошкови за војску повећавају се и износили су 438.000.000 долара, 1949. 528.000.000, а наредне три године, 1950, 1951. и 1952, у просеку годишње износили су 665.000.000 долара.⁸

Један од разлога који су утицали на руководство земље да покрене убрзану колективизацију, на који посебно указује др Дарко Бекић, јесте модел аутаркичног економског развика, усвојен још 1947. године доношењем Првог петогодишњег плана. Избегавање веће економске повезаности и економске сарадње са светом било је суштина таквог модела. „Почетком 1949. године, концепција самодовољности није се југословенском врху чинила само идеолошки најисправнијом, већ, штавише, једином могућом у увјетима економске блокаде с истока. Главне полуте ове економске оријентације биле су убрзана индустријализација и колективизација пољопривреде.“⁹

На повећану потражњу хране и пољопривредних производа руководство земље је, у условима када је преко 90% укупне пољопривредне производње било у рукама сељака, одговорило повећањем контроле над пољопривредом и свакодневним животом сељака. Могућност за повећање контроле над привредном граном од које је у великој мери зависио укупан привредни развој земље, као и над сељаштвом, политички врх Југославије видео је у организовању производње на радним задругама. Процењивало се да би такво организовање производње, те масовно стварање радних задруга, омогућило држави лакше прибављање жита, односно ефикасније присвајање дохотка оствареног у пољопривреди. Колективизација је омогућавала још већу политичку контролу над сељаштвом, најмногобројнијим друштвеним слојем који је располагао основним производним средством у пољопривреди – земљом.¹⁰ Истовремено, она је била начин за извођење својинске трансформације на селу. Колективизацијом је покушано да се укине приватна својина у пољопривреди, а сељаштво преведе на колективистички

⁷ У времену од 1931. до 1949. године, сеоско становништво је са 76,5% смањено на 68,4%, док је градско становништво повећано са 23,5% 1931. године на 31,6% у 1949. Архив Југославије, Савет за пољопривреду и шумарство Владе ФНРЈ 4-124,759. Табела: Однос сеоског и градског становништва по народним републикама.

⁸ *Шести конгрес КПЈ*, стенографске белешке, 61.

⁹ Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Zagreb 1988, 63.

¹⁰ У извештајима које су британске дипломате из Београда достављале својој влади, колективизација је посматрана првенствено као средство повећавања контроле над сељаштвом и пољопривредом. Public Record Office, Foreign Office 371/ 72584, Review of the Peasant Problem in Yugoslavia, Comments of his Further Prospect, 28th June 1948.

својински однос. Задружна својина била је то само по својим формално-правним обележјима. Практично радне задруге биле су под патронатом државе. Управо је то омогућавало јачу економску и политичку контролу на селу.

Руководство Југославије је 1949. године извршило отворенији, и у већим размерама него до тада, напад на приватну својину сељака. То је била суштина колективизације. Својински однос било је централно питање колективизације. Оно што је у пракси КПЈ покушала да оствари било је укидање традиционалне својинске структуре које је у постојећим околностима могло бити само принудно.

Најинтензивнији развитак сељачке радне задруге имале су током 1949. године, када је њихов број увећан за око пет пута.¹¹

Руководство Југославије настојало је да колективизацију пољопривреде спроведе у целој земљи, али пре свега у житородним крајевима, плодним, равничарским деловима земље. У тим областима налазио се највећи проценат обрадивих површина и услови за пољопривредну производњу, посебно ратарство, били су најповољнији. У житородне рејоне убрајала се целокупна област Војводине, али и многи други делови у земљи (Београдска област, Осјечка, Бјеловарска, Тузланска и др.). Колективизовати обрадиве површине и сељачка домаћинства у житородним крајевима, са становишта владајућих структура, значило је имати максималну контролу над пољопривредом. Стога није нимало чудно што је руководство земље сматрало да „борба за колективизацију“ треба да буде нарочито интензивна у житородним крајевима. То су показивали и резултати колективизације. Док се достигнут проценат колективизације укупних обрадивих површина у Југославији кретао око 20%, у житници Југославије – Војводини, он је био близу 50% од укупне покрајинске обрадиве површине. Најкрупније задруге биле су у Војводини. Ту су остварени најповољнији услови за развитак радних задруга: највиша просечна земљишна површина задруга у односу на оне из других делова земље, тиме и крупнија имања, квалитетна структура земљишта. Управо на том подручју, међутим, остварени просечан принос основних ратарских култура у радним задругама био је испод просечног приноса сељачких газдинстава на том тлу, при чему не треба губити из вида да је истовремено развитак пољопривреде на индивидуалном сељачком поседу на све могуће начине био ограничаван.

Радне задруге формиране су методима државне принуде. Административне мере којима су сељаци приморавани да приступе у задруге биле су обавезни откуп пољопривредних производа, присилна арондација и појачано опорезивање.

¹¹ Мноштво података о броју радних задруга које нуде различити извори разликују се међу собом, али сви, без изузетка, указују на велики пораст броја радних задруга. Према документацији Комисије за село 31. 12. 1949. године у Југославији је регистровано укупно 6.629 ових задруга са 340.739 учлањених домаћинстава. Архив Југославије, Савет за пољопривреду и шумарство Владе ФНРЈ, 4-206-116. Према подацима којима је располагала британска дипломатија, крајем 1949. године на територији Југославије било их је 6.626. Public Record Office, FO 371/ 124334, Report by Mr. Miller, the Agriculture Adviser, on Agriculture in Yugoslavia, IV 1956 .

Поред економских и политичких циљева које је откуп имао и до тог времена, од 1949. године постављен је и у функцију колективизације. Административне мере пратиле су и политичка пропаганда и агитација на селу. Психолошки притисак на сељаке и физичко насиље били су део кампање за стварање радних задруга.

Изузев делимичне промене својинске структуре на селу, најизраженије крајем 1950. и почетком 1951. године, колективизација није остварила ни један од циљева због којих је спровођена. У глобалу, сељачке радне задруге (СРЗ) нису оствариле помак ка унапређењу пољопривреде и повећању производње, напротив – доприносиле су паду укупне производње у земљи. Недовољна механизација, екстензиван начин обраде земљишта који није био побољшан ни применом напреднијих агротехничких мера, високи трошкови производње, виши од трошкова које су имали сељаци на индивидуалном поседу, слаба продуктивност и ниски приноси, показали су да производња задруга није имала обележја крупне пољопривредне производње. У неким СРЗ већи део остварених производа углавном је могао тек да подмири потребе задругара, а понекад ни њих. Својом производњом задруге нису могле озбиљније да конкуришу приватном сектору на селу и поред тога што су на различите начине, кредитима, субвенцијама и другим олакшицама биле привилеговане од државе.¹² Материјална давања и субвенције којима су помагане нерентабилне задруге учинили су да су СРЗ постале „скупе“ и за саму државу. Оне се једноставно економски нису исплатиле. Како се производња на сељачким радним задругама ни по једном основу није показала ни успешнијом ни ефикаснијом од оне коју су остваривали сељаци на својим имањима, са становишта економије, оне су биле промашај. Удруживање сељака и обједињавање њихових имања при непромењеном начину производње није довело до побољшања економских резултата рада.

С друге стране, удруживање сељака и њихових производних средстава путем радних задруга сукобљавало се са традиционалном везаношћу сељака са земљом. Висока заинтересованост и максимално ангажовање сељака за рад на сопственом имању смањивали су се, чак и потпуно губили у оквирима СРЗ, што се неминовно одражавало на њихову производњу.

У условима слабљења административног начина руковођења и управљања привредом, као и укидања обавезног откупа пољопривредних производа, почетком педесетих година, слабости радних задруга и њихова нерентабилност постајале су све израженије. Све то показује да њихово оснивање није имало економско оправдање.

Колективизација пољопривреде није испунила очекивања везана за постизање аутаркичног развоја пољопривреде и избегавање веће економске зависности од иностранства. Напротив, зависност Југославије од увоза хране постајала је све

¹² Поред помоћи у кредитима, машинама, хемијском ђубриву, пореским олакшицама итд., као илустрацију наводимо и то да су само током 1952. године сељачке радне задруге од државе добиле 4,775 милијарди динара, док су све друге задруге, у том тренутку чак четири пута многобројније, добиле 0,890 милијарди динара инвестиције. Десимир Тошић, *Колективизација у Југославији 1949–1953*, Београд 2002, 109.

већа. Дестимулација сељака за производњу вишкова, као и јаке суше које су 1950. и 1952. године погодили пољопривреду, довеле су до великог пада пољопривредне производње, а пре свега производње житарица. То је за последицу имало тешкоће са прехраном становништва, као и поремећаје укупног извоза и увоза. Увоз ратарских производа од 1951. године многоструко се повећавао у односу на претходан период,¹³ а увоз пшенице постао је главна ставка у укупном увозу земље. Инострана помоћ у храни била је неопходна. Индекси вредности увоза хране од 1948. године значајно су се увећавали из године у годину. Тако је индекс вредности увоза хране 1948. године износио 4, 1949 – 9; 1950 – 7; 1951 – 75; 1952 – 54; 1953 – 74; 1954 – 55; 1955 – 80; 1956 – 100; 1957 године – 97.¹⁴

Организовање производње на колективним добрима посматрано у функцији омогућавања држави лакшег и ефикаснијег прибављања жита и осталих пољопривредних производа такође није имало веће ефекте. Како је истовремено са форсираним спровођењем колективизације 1949. године дошло до страховитог притиска откупа на индивидуалне сељаке, на селу је створено такво стање да су задруге често, у погледу откупних обавеза, биле привилеговане у односу на сељаке. Без обзира на то што се и са сељачких радних задруга могло узимати све што је произведено, индивидуални земљорадници нису пролазили боље од оних који су ушли у задруге. Управо су откупне мере коришћене, поред осталог, као начин притиска на сељаке који се нису учланили у задруге да им приступе.

Други је проблем питање цене којом је плаћено спровођење колективизације. Код сељака који су са колена на колено преносили имања, живели од земље и свог рада на њој, стварао се однос „страсти према грудици земље“. Ту страст код сељака који су били територијализовани на својој земљи најбоље дочаравају речи Адама Прибићевића: „На послетку, имати земљу значило је имати парче звезде, један делић васељене под својом руком.“¹⁵

Пошто сељачке радне задруге сељаку нису нудиле ни побољшање стандарда ни услова живота, нити је приступање у задруге значило могућност повећања материјалних погодности, колективизација је почивала на принуди. Радне задруге су за сељаке, условно говорећи, могле имати смисао само као излаз из неподношљивог притиска државе, који је она на сељаке вршила откупним мерама, порезом и другим, и могле су закратко бити бег из такве ситуације. Изузетак од тога били су само колонисти и они сељаци који нису имали земљу или су је имали недовољно да би себи и својој породици обезбедили егзистенцију, једном речју, слој најмање ефикасних произвођача на селу.

Административна принуда, конфискације имовине, хапшења, морална омаловажавања и друга, па и физичка, малтретирања лица која су одбијала да приступе у задруге, као и економска и политичка штета нанета селу и односима са сељаштвом, били су више него висока цена којом је плаћено форсирано стварање сељачких радних задруга.

¹³ *Статистички годишњак ФНРЈ*, 1958, Табела: Индекси вредности увоза, 179.

¹⁴ Исто.

¹⁵ Adam Pribićević, *Seljak*, Zagreb 1936, 91.

Сељаци су на различите начине пружали отпор колективизацији. Форме отпора кретале су се од агитационих делатности, преко саботажа, а понекад и до отвореног насиља. Агитација појединих сељака против радних задруга најчешће се састојала у ширењу разних парола. Као илустрацију навешћемо неке од њих: „у задрузи се устаје на знак трубе, носе сви иста одела, деца ће бити одвојена од родитеља, жене од мужева“ или „постепено све одузимају, сад су вам дали окућницу и нешто стоке, а кроз годину дана све ће вам одузети“.¹⁶ У појединим деловима земље могло се чути и „шта ли кука као кукавица, мора да су и њега уписали у задругу“. За разне пропагандне активности у неким селима ангажоване су и жене.¹⁷ Њихове делатности некада су и превазилазиле „чаршијске приче“. Пример из Кратовског среза сведочи о томе да су жене физички насрнуле на „представнике органа народне власти и председника задруге. Да би немир био већи почели су звонити на црквена звона“.¹⁸

Сељаци често нису пристајали на арондацију земљишта, која је била у функцији груписања задружних парцела. Њихов отпор манифестовао се и у покушајима спречавања задругара да обрађују земљу, која је после арондације припадала задругама. Дешавало се да се сељаци и њихове жене окупљају и сукобљавају са задругарима који су кретали на обрађивање те земље.

Против лица која су одбијала да приме решења о арондацији донета у складу са законом и која су одбијала да обрађују земљу која им је уместо арондираног земљишта додељена, подношене су кривичне пријаве.

У партијским документима као форме тзв. непријатељског рада против омасовљења задруга наводе се и саботаже, организоване паљевине економских зграда, жита, сламе итд. Забележени су и случајеви насиља и напада на лица која су агитовала за радне задруге.

Било је појединачних примера, партијским жаргоном речено, саботажа сељака у задругама. Као илустрацију наводимо да је у сељачким радним задругама у Земунском срезу пет пута запаљена задружна слама, а регистрована су и два случаја тровања задружне стоке. У области Коренице зграда задружне управе изгорела је у пожару.¹⁹

Отпор који су сељаци пружали у свим деловима земље власти су оштро кажњавале. Због организованих акција против задругарства нека лица су изгубила живот. У Демир-хисанском срезу (село Бабино) године 1949. откривена је група од шест сељака који су се, како је то у документу забележено, „удружили у циљу организовања акција против радних задруга“. Власти су их теретиле да су запалили кућу председника среског задружног савеза. Двојици сељака оптужених да су

¹⁶ Архив Србије, Комисија за село, к. 2, Извештај по питањима задругарства, 12. IV 1949.

¹⁷ Архив Србије, Исто, Извештај о раду на омасовљавању и стварању СРЗ, 14. V 1949.

¹⁸ Архив Јосипа Броза Тита, КМЈ, III-2-6/52, 2. IV 1949.

¹⁹ Desimir Toshitch, *Collectivization in Yugoslavia*, Journal of Farm Economics, Vol. XLI, No 1, 1959.

били вође те акције изречене су смртне казне, док су остали сељаци осуђени на казне затвора од 5 до 20 година.²⁰

Некада су под оптужбом „непријатељске делатности против задруга“ кажњавани и они сељаци који су приступили задругама. Као илустрацију наводимо пример из Тетовског среза, где је група богатијих сељака, који су били чланови сељачке радне задруге, оптужена за организовање „шире агитационе активности против задруга“ и за покушаје њеног „разбијања“. Осуђени су на казне затвора од 5 до 11 година.²¹

Сељаци учлањени у задруге понекада су у њиховим оквирима пружали пасиван отпор, били потпуно незаинтересовани за њихову делатност, нису поштовали одлуке управног одбора и бригада итд.²²

Недовољна дисциплина, крађе, развлачења и уништавања задружне имовине нису били само форма борбе „непријатеља задругарства“ већ је и општа атмосфера створена у њима омогућавала такво понашање и поговарала му. Неки задругари који су увећавали своју окућницу удаљавали су се од задружних послова и понекад нису излазили на рад. Дешавало се да на рад у поља изађе мали број радно способних задругара, па чак и да цела радна бригада изостане са посла.²³ Уобичајена појава била је и масовно кашњење задругара, „забушавање у раду“ итд. Током 1952. године, у сељачким радним задругама на територији Војводине на рад није излазило 4.007 задругара.²⁴

Понашање сељака чланова Комунистичке партије у сељачким радним задругама није много одступало од такве опште слике. Они су у односу на друге били у повољнијем положају. Идентификација партије и власти остваривала се, поред осталог, и у преплитању партијских, извршних и пословних функција. Дешавало се да једна личност обједињава више функција, истовремено обављајући партијска задужења и улогу председника радне задруге. Политички врх партије тежио је да кадровском политиком обезбеди руководство у задругама. Отуда настојања да се комунисти распоређују на најодговорније послове у њима.²⁵ Ступајући у задруге, чланови партије претежно су постављени на руководећа места, а само један мањи део њих био је укључен у непосредну производњу.

²⁰ Архив Ј. Б. Тита, Исто, Допис јавног тужиоца ФНРЈ са текстом извештаја јавног тужиоца Македоније о сузбијању непријатељске делатности против сељачких радних задруга, 2. IV 1949.

²¹ Исто.

²² Архив Србије, Исто, Извештај о раду Комисије за село ЦК КПС у 1949. години, од 11. I 1950. Такође видети и Архив Србије, Комисија за село, к. 3, Рад непријатеља на селу 1952. године.

²³ Архив Србије, Комисија за село, к. 1, Извештај о одржаном састанку са Комисијом за село, 13. и 14. април 1949.

²⁴ Архив Војводине, Савез земљорадничких задруга АП Војводине, 90/35.

²⁵ Архив Србије, Комисија за село, к. 1, Записник са саветовања са председницима и секретарима обласних комисија за село при ЦК КПС, 6. мај 1949.

Политичке и социјалне последице колективизације готово да се не могу посматрати изоловано од ефеката које су у тој сфери остваривале мере обавезног откупа пољопривредних производа. Форсирано и насилно стварање сељачких радних задруга проузроковало је тешке последице не само у погледу дестимулације сељака за производњу већ и на плану политичке стабилности у земљи. Политичка ситуација на селу је од релативно стабилне, каква је била након ослобођења, наредних година осетно погоршана, да би 1950. године незадовољство сељака кулминирало немирима у појединим деловима земље, па и сељачком буну на простору Цазинске крајине.

Настојања партијске државе да протежира колективистички својински однос у пољопривреди, мада испрва с крајњом обазривошћу и постепено, а од 1949. године и свом силином апарата тоталне моћи којом је располагала, завршила су се дебаклом. Уместо да се на повећану потражњу пољопривредних производа одговара уважавањем економске логике, у име економских циљева излаз је тражен у доктрини, у безрезервном веровању у супериорност колективних добара над сељачким. Политика чији је циљ био успостављање доминације колективне својине на селу, поред државне својине у пољопривреди, што је тада било схваћено као еквивалент социјалистичким својинским односима, доживела је економски и политички неуспех. Показало се да укидање традиционалне својинске структуре путем радних задруга није могуће а да се при том не угрози материјални развитак привреде и, у крајњој линији, политичка основа на којој је почивала и сама власт.

Мада извођена по совјетском узор, колективизација пољопривреде у оквирима Југославије никада није била потпуно спроведена. Поразни резултати и отворене могућности за западном помоћи и кредитима довели су до одустајања од колективизације.

COLLECTIVIZATION IN YUGOSLAVIA: CAUSES AND CONSEQUENCES

Summary

The endeavours of the one-party state to promote collective property relations in agriculture, although initially carried out gradually with great care, and from 1949 with the full force of the apparatus at its disposal, ended in debacle. The policy whose aim was to establish the domination of collective property in the provinces, other than public property in agriculture that was then perceived as an equivalent to socialist property relations, suffered both economic and political failure. The abolition of the traditional property structure via labour associations proved impossible without simultaneously threatening the material development of the economy, and even the political foundations that power itself relied on. Although carried out according to the Soviet model, collectivisation of agriculture with Yugoslavia was never fully implemented. Striking results and open opportunities for Western assistance and loans led to collectivisation being shelved.

АГРАРНА РЕФОРМА И РИМОКАТОЛИЧКА ЦРКВА У ХРВАТСКОЈ, СЛАВОНИЈИ И СРЕМУ 1918–1921

Сажетак: Либерална југославенска држава је одмах после уједињења приступила провођењу аграрне реформе великих црквених посједа. Либерално аграрно законодавство и образовање либералних државних институција у пракси су требали спровести аграрне тековине новог „демократског“ доба по грађанском узору. Међутим, Римокатолички епископат је стајао на становишту да је црквена земља недодирљива за „свјетовну“ аграрну реформу пошто је она приватно-правног карактера. Аграрне одредбе Видовданског устава изазвале су буру незадовољства у Католичком епископату јер је њиме правно санкционисано провођење аграрне реформе. Одмах после проглашења Устава, Католички епископат је од владе у Београду затражио заштиту против даљег експроприсања и одузимања црквеног посједа. Краљ Александар и Никола Пашић су обећали да ће се погрешке исправити и да ће се изаћи у сусрет захтјевима бискупа и владика. Тако је почетни радикални државни курс код спровођења аграрне реформе почео слабити током 1922. и 1923. због упорног противљења Римокатоличке цркве државним аграрним мјерама.

Кључне речи: аграрна реформа, Римокатоличка црква, Хрватска, Славонија, Краљевина СХС, либерализам, Видовдански устав.

Државна интервенција у области аграра

Државним превратом разбијена полуфеудална „Дунавска монархија“ морала је уступити дијелове територије новој јужнословенској држави заснованој на грађанским демократским принципима. Нова либерална епоха снажно је утицала на територије бивше аустријске монархије. Начела Француске грађанске револуције разбила су феудалне бране у идеолошкој, политичкој, културној и привредној сфери. Огромне површине земље које су држали феудалци, бегови и сахибије, морале су бити подијељене земљорадницима, односно беземљашима. Демократа Јурај Деметровић сматрао је да је нарочито у сјеверним крајевима земља била не-

праведно расподијељена, док је популација у размјеру према расположивој земљи порасла. Тако је аграрно питање само по себи дошло на дневни ред, а све нове државе настале на територији бивше Аустро-Угарске морале су да га рјешавају.¹

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца наслиједила је разноврсне и комплексне аграрне односе. Изузимајући „преткумановску“ Србију, у којој су осамдесетих година XIX вијека аграрни односи били углавном уређени, у осталим покрајинама земљишни односи су били различити: у Босни и Херцеговини беглучки и кметовски, у Далмацији колонатски, у Јужној Србији чивчијски, у сјеверним крајевима постојали су тзв. аграрни интересенти.

Послије уједињења, у прокламацији од 6. јануара 1919, регент Александар је указао на значај демократског рјешавања аграрног питања: „Ја желим да се одмах приступи праведном решењу аграрног питања и да се укину кметство и велики земљишни поседи. У оба случаја земља ће се поделити међу сиромашне земљораднике правичном накнадом досадашњим власницима њеним. Нека сваки Србин, Хрват и Словенац буде на својој земљи господар. У слободној држави нашој може да буде и биће само слободних власника земље. Зато сам позвао Моју Владу да одмах образује комисију која ће спремити решење аграрног питања, а сељаке кметове позивам да поверењем у Моју краљевску реч мирно сачекају да им наша држава законским путем преда земљу која ће унапред бити само Божја и њихова, као што је то одавно већ у Србији“.²

У прогласу поводом оснивања Демократске странке, из априла 1919, ултимативно се захтијевало: „Друштвени преображај и аграрна реформа имају се коренито извршити. Остаци феудализма имају се збрисати. Земља која прелази законом одређени максимум има се дати земљорадницима који немају земље или је имају недовољно, ратним добровољцима и инвалидима“.³

Одмах послје рата држава је покренула аграрно питање и основала Министарство за аграрну реформу са дирекцијама и повјереништвима. Влада Стојана Протића 25. фебруара 1919. донијела је Претходне одредбе за припрему аграрне реформе.⁴ Овом уредбом извршена је „демократизација“ феудалног велепосједа, дефинисана су општа начела аграрне реформе, ударен темељ, дат правац и издата наређења за њено провођење. У првом поглављу уредбе „Раскидање кметовског односа“ санкционирано је слиједеће: „Кметовски (чивчијски) однос у Босни и Херцеговини, затим у новим крајевима Србије и Црне Горе, разрешују се, а ново се стварање кметовског (чивчијског) односа забрањује (параграф 1); досадашњи кметови (чивчије) проглашују се слободним власницима досадашњих кметовских земаља (параграф 2); досадашњи власници (аге) добивају за одузету земљу одштету коју им гарантује држава (параграф 3); у одштети има се урачунати и кметовско дуговање (хак) за 1918...“

¹ J. Demetrović, *Agrarna reforma u Jugoslaviji*, Beograd 1933, 4.

² *Службене новине Краљевства СХС*, 28. јануар 1919.

³ АЈ, Збирка Х. Кризмана, ф. 2, „Демократији Срба, Хрвата и Словенаца“, 1919 (проглас).

⁴ *Службене новине Краљевства СХС*, 27. фебруар 1919.

У другом поглављу, „Раскидање колонатског односа“, наведено је: „Колонатски и остали кметству слични односи између господара земљишта и тежака у Истри, Горичкој, Далмацији и другим областима Краљевства СХС, раскидају се саобразно установама првог поглавља (параграф 7).“

У трећем поглављу, „О раздеоби великих поседа“, регулисано је између осталог слиједеће: „Сви велики поседи на територији Краљевства СХС експропришу се. Из њихове површине даће се земље оним држављанима који се баве обрађивањем земље, а земље уопште немају или је немају у довољној мери, и то толико колико могу сами са својом породицом обрађивати. Првенство код ове раздиобе имају инвалиди, удовице и сирочад ратника, војници и добровољци који су се борили за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. О преосталој површини експроприсаног земљишта, као и о томе што се сматра великим поседом у смислу ових одредаба, одредиће се посебним законом према поседовним и економским приликама појединих крајева (параграф 9); без обзира на установу параграфа 9. проглашују се одмах великим поседима: а) сва фидеикомисна добра, б) сви поседи који имају површину означену под тачком ц) а који су издани под закуп једном закупнику или који уопште нису или су само деломично обрађени, д) они поседи који обухватају површину од бар 100–500 јутара (по 1.600 квадратних хвати) обрадивог земљишта према поседовним и економским приликама свога краја. Ови ће се поседи одмах подврћи привременој раздиоби (параграф 14) редом од највећег према све мањем (параграф 10); одштета велепоседника за експроприсану земљу, њена висина и начин отплате, одредиће се накнадно законодавним путем, а дотле се има поступити саобразно параграфу 5 (параграф 11); без одштете одузимају се ови поседи: а) сви поседи хабсбуршке династије и чланова хабсбуршке династије, б) сви поседи династија непријатељских земаља, ц) сви поседи који су негдје даривани туђинцима за услуге учињене Хабсбурговцима, а нису до сада прешли у треће руке (параграф 15).“⁵

Држава је ради реализације Претходних одредаба, имајући у виду различите аграрне односе у појединим покрајинама, издавала наредбе, упутства и уредбе, од којих су неке доцније проглашене законима. У свим покрајинама, осим Србије, започело је рјешавање аграрних питања према овим прописима, а одмах је услиједила и реакција старих привилегованих земљорадничких структура. Тако је Савез господара (велепосједника) у марту 1919. поднио меморандум предсједнику владе Стојану Протићу, како би на „праву колотечину“ довео иницијативу за проведбу аграрне реформе преко Претходних одредаба. Критиковао је владу Стојана Протића зато што није имала у виду право стање великог посједа на територији Хрватске и Славоније: „Нарочито није у рачун узета околност да није сав велики посјед у овим земљама тек неправедни остатак феудалних господства, него да има овдје и таковог велепосједа који је створен и одржаван само високом господарском културом и рационалним радом, дакле, увјетима које у још повећаној мјери требамо већ на првом кораку унијети у наш нови државни демократски госпо-

⁵ Исто.

дарски организам, па их нипошто стога не смијемо уништити“. Савез господара је сматрао да њихов велепосјед није прост продукт средњовјековних феудалних односа (привилегија) већ „продукт привредне културе и рационализма“, па се због његовог карактера није смјела изрећи експропријација, која ће изазвати несигурност у управи велепосједа и његовом рентабилитету. Такви велепосједи, по мишљењу Савеза, нису у противурјечности са принципима демократизације. Напротив, они су „кадри да далеко снажније и брже задовоље све оно што демократска држава захтијева од пољопривреде. Да нема таквих велепосједа требало би их ради наведених нових државних потреба, и као учитеља малопосједника, сада стварати, а не постојеће посједе експропријацијом уништавати“.⁶

У Савезу господара били су мишљења да је у Хрватској и Славонији проведена само политичка револуција, док социјална или привредна револуција није остварена: „Револуција је могућа само у политици али не и у господарству. У господарском животу немогући су нагли прелази. Све се промјене морају свестрано предвидјети и приправити. Желимо да се демократизирани земљопосјед оствари напредном еволуцијом а не непотребном и умјетно створеном, те са сваког гледишта штетном револуцијом“.⁷

По оцјени велепосједника, концепт аграрне реформе предвиђен одлуком Министарског савјета неизводљив је и неправедан: „Да се аграрна реформа не може спровести онако како је замишљена, јасно је већ по томе што је Министарски савјет с provedбом аграрне реформе навијестио такође и ревизију сегрегација... Ми немамо код судбених области готово ни једног стручњака који познаје биће сегрегације у танчине, а с друге стране, све би нове парнице у сегрегационим питањима већ због помањкања живих свједока биле и замршене и дуготрајне. Набацијући то питање, већ унапред затежемо, завлачимо и онемогућавамо provedбу аграрне реформе“.

Велепосједници су сматрали да велепосједе треба раздијелити на околне земљораднике или тако да се мали посједници из густо насељених крајева колонизирају на велике посједе рјеђе насељених крајева: „На територији Хрватске и Славоније велики и мали посједи груписани су у несразмјери. Наиме, у источном дијелу земље велепосједи су велики, а сељак има и вишак земље и не може је сам обрађивати. У западним дијеловима земље велепосједа има мало, док сељак такође има мало земље. Код таквог стања јасно је да се аграрна реформа могла спроводити једино ако се, поред парцелизације великих посједа, уједно почне проводити и колонизација сељака из густо насељених крајева на велике посједе у источном дијелу земље. На тај начин у источним дијеловима покрајине велепосјед би остао нетакнут, док би се у западним дијеловима и оно мало велепосједа раздијелило“.⁸

Претходне одредбе нису прецизирале границу до које ће ићи експропријација велепосједа и нису директно одређивале површину на којој ће се оставити

⁶ Архив САНУ, 14439/325, Савез господара Стојану Протићу, 25. јун 1919.

⁷ Исто.

⁸ Исто.

велепосједи. Претпостављало се да ће се величина велепосједа предвиђеног за експропријацију кретати у распону од 100 до 500 јутара (у најгушће насељеним хрватско-славонским котаревима 100 јутара, а у источним, најријеђе насељеним, 500). Велепосједници су сматрали да је такво рјешење „посве немогуће и погибелно“.

Појам велепосједа је коначно прецизиран Уредбом о забрани отуђивања и оптерећивања земљишта великих посједа од 16. августа 1919.⁹ „Великим посједом сматрају се земљишни поседи који премашују у Горичкој, Истри, Далмацији и Херцеговини 50 ха обрадивог земљишта или 100 ха земљишта уопште (заједно са шумама и пашњацима); у Словенији, Прекомурју и Међумурју, Хрватској, у читавој жупанији вараждинској, модрушко-ријечкој и личко-крбавској 75 ха обрадивог земљишта или 200 ха уопште; у Хрватској, у котаревима Загреб, Стубица, Самобор, Дуго Село и Св. Иван Зелина, као и у новим крајевима Црне Горе 100 ха обрадивог земљишта или 300 ха уопште; у Славонији, у жупанијама пожешкој, у Босни у котаревима Нови, Босанска Градишка, Дервента, Брчко, Бијељина 200 ха обрадивог земљишта или 400 ха уопште; у Славонији, у жупанијама Вировитица, Сремској, затим Банат, Бачка и Барања, у новим крајевима Србије, 300 ха обрадивог земљишта или 500 ха уопште“.

Јурај Деметровић је сматрао да ни у једној европској земљи аграрни односи нису били тако разноврсни, компликовани и тешки као у покрајинама Краљевине СХС. Аграрна реформа је у тим околностима провођена споро и уз велике отпоре. Од „обнародовања“ Претходних одредаба за припрему аграрне реформе, као општег и основног закона аграрне реформе, протекла је читава деценија рада на доношењу наредби, упутстава и уредби, да би се одржало стање створено примјеном ових одредаба. Све мјере државне управе биле су привремене и провизорне. Провизориј у аграрном питању, по мишљењу Деметровића, изазивао је огромне штете: „Рђаве посљедице таквог провизорија осјетили су сви, и аграрци и велепосједници и држава. Једна од тешких посљедица тог провизорног стања је смањење продукције, поред моралне штете коју нам је стање донело. Не може се тврдити да је то смањење продукције настало усљед немарности земљорадника што добијену земљу није рационално обрађивао, него с разлога што је то провизорно стање било несигурно. Узалуд су издавана наређења да се земља има рационално обрађивати, јер је немогуће некога наређењем присилити да буде вредан, марљив и рационалан господар на туђој земљи“.¹⁰

Земљиште одузето од велепосједника није дато новим корисницима у грунтовно власништво, већ само у закуп. Драган Турк, начелник у Одјељењу за колонизацију Министарства за аграрну реформу, узрок таквог стања видео је у слиједећем: „Земља није одмах дана људима у грунтовно власништво зато јер такав закон може издати само већ уређена држава која има свој устав и која је толико богата да може властелине исплатити, а опет да може посудити онеме сиромасу, који

⁹ *Службене новине Краљевства СХС*, 82, 16. август 1919.

¹⁰ J. Demetrović, Нав. дело, 5.

нема чиме платити земљу. Године 1919. наше је Народно представништво било само привремено, јер држава још није имала Устав. Зато се је и само привремено могла приређивати аграрна реформа. Таква држава смо ми, хвала Богу, прошле године већ постали, и зато се жури наша влада у Београду да одмах тај закон донесе у сабор на прихват“.¹¹

Аграрни закони који су имали задатак да дефинитивно регулишу ова питања и окончају аграрну реформу у држави донесени су тек у раздобљу 1928–1931.¹² До тог времена издано је много привремених закона, уредаба и рјешења. Наредбе су се често у кратком року послје доношења мијењале или укидале.

Римокатоличка црква и државни аграрни либерализам

Римокатоличка црква у вријеме уједињења, у својој „југословенској фази“, није се значајније супротстављала намјерама о спровођењу аграрне реформе. Није се супротставила одлуци Средишњег одбора Народног вијећа Државе СХС од 2. новембра 1918, по којој је одмах требало започети демократске аграрно-политичке реформе.¹³

У јесен 1918. црквени великодостојници загребачке надбискупије схватили су да се морају одрећи дијела големог велепосједа и раздијелити га сиромашним сељацима. Аустроугарска монархија, стуб католичанства, налазила се на издисају и било је питање дана када ће у неповрат нестати са политичке и историјске сцене Европе. Одједи Октобарске револуције стигли су и до јужнословенских земаља. Због пропасти моћног заштитника аустријског цара и страхујући од бољшевизације сиромашног сељаштва, римокатолички клер је један од излаза из тешке ситуације видио у дјелимичном рјешавању аграрног питања. Из тих разлога римокатоличка хијерархија је пристала на подјелу мањег дијела земљишта Загребачке надбискупије сиромашном сељаштву.¹⁴

У љето 1918. надбискуп Бауер је предложио да се надбискупски посједи „у овим врло напученим крајевима парцелирају и распродаду међу сељаштво“. Краљевска земаљска влада дала је дозволу да се распарцелишу и сељацима продају добра Коњшћина, Бишкупец и Градец. Провођење овог посла омео је „преврат“ у За-

¹¹ D. Turk, *Istina o agrarnoj reformi*, Zagreb 1923, 3.

¹² Вид.: *Службене новине Краљевине Југославије 1929–1931*.

¹³ Народно вијеће прогласило је ликвидацију свих феудалних односа који су још постојали у земљама СХС, у првом реду укинуће кметства уз праведну одштету, као и свих повластица које су извирале из феудалних одношаја. „За опће народне сврхе, посебице за колонизацију и парцелацију имаду се извластити и употребити а) уз праведну одштету сви земљишни посједи који се према напучености, са господарским и производним приликама дотичног краја могу сматрати великим посједима, б) сва имања стечена за време рата из ратних добитака, без обзира на земљишну површину итд.“ М. Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941*, Sarajevo 1958, 150.

¹⁴ Z. Matijević, *Katolička crkva u Hrvatskoj i stvaranje jugoslovenske države 1918–1921*, Povijesni prilozi, 5, Zagreb 1986, 49.

гребу од 29. октобра 1918.¹⁵ У настојању да подржи тежње сељаштва, Католички епископат је на конференцији од 27. новембра 1918. у закључцима (тачка 4) донио слиједећу одлуку: „Југословенски Католички епископат увиђа како је оправдано да се неимашњи дио сељачког сталежа опскрби примјереним посједом земљишта, и да је у ту сврху потребна аграрна реформа велепосједа. Зато је са своје стране спреман исходити приволу Свете Столице да се уз правичну отштету од црквених великих посједа у ту сврху нужно земљиште одступи“.¹⁶ Историчар Златко Матијевић оцијенио је да је ова изјава Католичког епископата била програм за провођење аграрне реформе на црквеним посједима. Та одлука бискупа о потреби аграрне реформе касније је навођена као основа на којој је Римокатоличка црква (РКЦ) могла допустити експропријацију дијела свог земљишног посједа.¹⁷

Либерално-грађански концепт рјешавања аграрног питања у Краљевству СХС и јењавање опасности од бољшевичког преврата, допријели су да РКЦ офанзивније крене против нове државе, па су се код римокатоличке хијерархије почели све више испољавати отворена одбојност и противљење аграрној реформи. Римокатоличка штампа прва је почела осуђивати провођење аграрне реформе по либералном концепту. Незадовољство је било изазвано неповољним ставом Министарства за аграрну реформу према црквеном земљишту. У чланку „И на аграрну реформу да ћутимо“, објављеном у *Католичком листу* јануара 1919, изложени су приговори Загребачке надбискупије на начин провођења аграрне реформе: „Из доста мршавих и блиједих новинских извјештаја о раду повјеренства за аграрну реформу разабире се: 1. да се реформа спрема некако више од страха него из чистог демократског правдољубља; 2. да се с реформом неким ванредно жури, у неке тер сврхе; 3. да у стварању реформе главну ријеч хоће да воде социјалисте – ти заклетни противници сваког па и сељачког малог приватног власништва, социјалисте, познати агитатори класне борбе; 4. да реформа не буде доста радикална или демократска, тј. таква да се збиља постигне широко, опће благостање сељачког пука; 5. да у повјеренству нијесу заступани главни интереси, тј. сељачки пролетаријат и сељачки мали посједници, ни по самом народу из појединих господарски диференцираних крајева изабрани изасланици, као што ни довољни број стручних и практичних економа“.¹⁸ У наставку чланка каже се да ће аграрна реформа захватити и црквене надарбинске земљишне посједе, да условљава реформу црквено-политичког система и угрожава темељ животне егзистенције „свега готово нашег куратног клера, тј. жупних надарбеника“. Наглашавало се, међутим, да је римокатолички клер сагласан са подјелом црквених велепосједа будући да је и прије најављене реформе настојао да парцелише црквене велепосједе и подјели их сељаштву уз најповољније услове.

¹⁵ Исто.

¹⁶ Исто, 152.

¹⁷ Исто, 49.

¹⁸ *Katolički list*, LXX/1919, br. 8, cit. prema: Z. Matijević, *Katolička crkva u Hrvatskoj...*, 51.

Аграрну реформу, коју су југославенске демократе-либерали посматрали као плод револуционарног ратног расплета и захтјев „новог времена социјалне правде и нужде“, Католички епископат је оцјењивао као напад на црквени велепосјед и католичке побожне закладе. Поводом доношења Претходних одредаба, РКЦ се све више мобилисала у правцу заштите свог земљопосједа и бискупских надарбина. Бискупска надарбина ђаковачка на подручју ђаковачког котара посједовала је велики земљишни посјед од 35.000 катастарских јутара (26.000 јутара биле су шуме, а остатак „господарско земљиште“). Према Претходним одредбама, посјед ђаковачке бискупске надарбине потпадао је под одредбе аграрне реформе. Према параграфу 14 држава је земљиште морала привремено дати под закуп, док се не проведе дефинитивна диоба. Чисти приход имовине надарбине ђаковачке, према постојећим прописима, ишао је у корист хрватско-славонске вјерозаконске закладе, којом је управљало Повјереништво за богоштовље и наставу, а иста је служила за издржавање сиромашног свећенства, сјеменишта и осталих богоштовних објеката.¹⁹

За вировитичку жупанију именован је већ у марту 1919. повјереник за аграрну реформу Хенч, а општинска поглаварства ђаковачког котара добила су налог да попишу све земљораднике који нису имали земљу или је нису имали довољно, као и оне који земљу нису могли сами обрађивати, те су им били потребни слуге и надничари. Повјереник Хенч је требало да посјети Ђаково с великим жупаном осјечким ради споразума с мјесним властима о провођењу аграрне реформе. Мјесне власти су, међутим, изазвале праву узбуну на бискупском властелинству Ђаково. Управа властелинства државним властима је предочавала чињеницу да је већ дјелимично раздијелила земљу, јер је свим земљорадницима који су тражили додијелила око 1.500 јутара земље: „Сада се пак спремамо да у заједници с осталим ђаковачким већим посједницима осигурамо уживање и обрадбу земље и оним ђаковачким обртним и господарским радницима који немају свог блага те нису кадри преоравати земљу нити приход довести својим кућама“. Интеркаларна управа је сматрала да подјелу властелинског земљишта треба одложити док се то питање законски не регулише: „Преда ли се земља већ данас сељаштву, а не буде ли то одговарало закону о аграрној реформи, који се има створити, не би се од њих могло земљиште одузети без великих трзавица и побуне“.

Управа ђаковачког властелинства упозоравала је државне власти да ће подјела имовине римокатоличких надарбина, ако се спроведе прије подјеле имовине српско-православних епархија, изазвати велико незадовољство и огорчење римокатоличког сељаштва и дати повод „непатриотским елементима да направе узбуну, немир и нереде међу римокатоличким дијелом нашег народа који би могли бити од недогледних посљедица“.²⁰ Управа је сматрала да је дужност земаљске владе, као надзорне власти над римокатоличком црквеном имовином, да затражи

¹⁹ АЈ, МП-в. о., Ф. 18, Повјереништво за богоштовље и наставу – министру социјалне политике В. Кораћу, 5. март 1919.

²⁰ МП-в. о., Ф. 18, Бискупско властелинство Ђаково – Краљевској земаљској влади Хрватске и Словеније, 20. март 1919.

одлагање аграрне реформе док не буде законом регулисана и док се не буде проводила и на сусједном „аграрном“ даљском властелинству и на великим посједима српско-православних манастира. У управи су били мишљења да имовина бискупске надарбине неће служити само за издржавање бискупа, његовог двора и у репрезентативне сврхе. Та имовина је оптерећена „свим оним дужностима којима је сваки бискуп имао удовољавати по црквеним или свјетовним уредбама, јер бискуп није добио земље на уживање за своју особу“.

Ђаковачки бискуп имао је велике обавезе и расходе: обавезу да издржава и гради бискупско сјемениште, у ком се васпитао свећенички подмладак; да издржава дјечачко сјемениште у Осијеку; да из надарбинских прихода покрива потребе бискупске писарне и дијецезанског рачунског уреда. Надарбина бискупска била је у обавези да осморици ђаковачких каноника даје огревна дрва. Бискупско властелинство је плаћало пензије свом чиновништву и давало милостињу осталим намјештеницима итд. У управи су сматрали да ће у случају диобе властелинства бискупски службеници и пензионери остати „без круха“, а властелинство ће им морати додијелити одговарајућу отпремнину.

Ђаковачко бискупско властелинство тражило је одлагање аграрне реформе, јер се током 1918. посјед није могао обрадити због ратног стања, пљачки и оскудице радне снаге: „Почне ли се одмах спроводити аграрна реформа посјед се опет неће дуго моћи обрађивати, а и кад се почне са обрадом она неће моћи бити интензивна као на јединственом посједу који посједује добро уређени *'fundus instructus'* с два парна и једним моторним плугом, с великим бројем теглеће и уживне стокe, те разним најмодернијим господарским стројевима. Посљедица ће бити слаба продукција земљишта велепосједа или, другим ријечима, неизбежна глад“.²¹

Одлагање аграрне реформе, по мишљењу Управе, не би изазвало незадовољство, јер је властелинство давало земљу на обрађивање свом „житељству“. Црквена добра Римокатоличке цркве „нису никада стајала бесплодна у рукама бискупа, него су увијек сипала свјетло културе и знања и у доба кад је оно долазило једино од цркве и њених уредаба а и касније... То вриједи и за бискупско властелинство ђаковачко, којег су бискупи, почев од изгона Турака, сви без изнимке били једини лучоноше и бранитељи хрватског народа у овим странама“.²²

Хрватско-славонска земаљска влада се залагала код министра вјера Тутомила Алауповића да се одложи аграрна реформа на ђаковачком властелинству, тражећи да се реформа прво законски регулише, поготово „јер су ту занимани важни разлози свеопће прехране“. Диоба земље се мора постепено проводити како би „увијек биле осигуране обавезе које терете властелинство“. Те обавезе, према наводима хрватско-славонске владе, биле су огромне: „Тако је интеркаларна управа у години 1918. морала издати за бискупско сјемениште у Ђакову око 150.000 круна; за потребе бискупске писарне и дијецезанског рачунског уреда 8.000 круна; за дијецезанску закладу 1.000 к; каноникима ђаковачким 7.200 к у

²¹ Исто.

²² Исто.

готовом новцу, те 480 метара огрјевног дрвета; за мировине и милостиње властелинским намјештеницима 1.000 к, а дође ли до диобе властелинског посједа морат ће откупити патронатске терете, спојене с 9 разних жупа, у коју ће сврху требати преко 500.000 к; морат ће отпремити и опскрбити своје господарско чиновништво те много година служеће обртнике и служинчад, који ће терет захтјевати велике новчане жртве“. Наглашавајући да тиме нису исцрпљене све дужности уживаоца ђаковачке бискупске надарбине, хрватско-славонска земаљска влада је посебно скренула пажњу на проблем новосаграђене и модерно уређене творнице „жесте“ (сирћета) која може радити „једино ако се властелинству остави овећи комплекс земљишта за производњу потребних сировина, које може осигурати само велики посјед“. Влада је упутила молбу министру вјера да утиче на аграрне власти како би се парцелација тог велепосједа провела тек послије саслушања заступника властелинства и Повјереништва за богоштовље и наставу, „које има да се брине за интегритет имовине Католичке цркве“.²³

Чланови ђаковачког каптола упутили су 15. априла 1919. посебну представку министру Алауповићу, тражећи да код регента Александра и министра за аграрну реформу ургира да се „узме праведни обзир на бискупско властелинство ђаковачко“. Посебно су истакли да је бискупско властелинство ђаковачко задужбинско добро које су устројили папа Гргур IX, 7. децембра 1239, и папа Гргур XI, 31. октобра 1375. године. Сматрали су да би за отуђење таквог добра била неопходна „привола свете римске Столице, којој столни каптол мора ту ствар по гласу канонског права приопћити“. Чланови каптола скренули су пажњу и на „осјећај католичког пучанства“: „Јер ако жели социјална демократија, туђинског поријекла, а и нека светој вјери отаца својих отуђена господа наша (либерали – Н. Ж.), то не жели католички пук, поготово не онај хрватске крви и ријечи, да се скоро петстољетно властелинство цркве католичке ма и откупом брише са лица земље, а добра иних вјера можда интактна остављају. Наш је околни пук из тога властелинства вазда црпао снагу и помоћ, која ће му са нестанком властелинства такођер нестати, а додељени му комадићи земљишта убрзо пријећи у руке разних шпекуланата, којима ће пук морати радити како и сада ради“.²⁴

Министар вјера Алауповић, поводом представке ђаковачког каптола, упозорио је министра аграрне реформе Фрању Пољака на „неке чињенице“ које ће морати темељито да се просуде прије него што се приступи евентуалној коначној парцелацији властелинстава надбискупије загребачке, као и бискупија ђаковачке и крижевачке. Истакао је битну разлику између надарбинских добара црквених и приватних властелинстава, залажући се за цјеловитост црквених добара. Приватна властелинства, по њему, искључиво су служила приватним интересима властелина, док су црквена имања „у рукама народних људи, увијек више мање опћа народна добра, јер се већи дио њихова прихода намјењује јавним црквеним, културним, хуманитарним и другим опћим народним сврхама. А да та добра буду

²³ АЈ, МП-в. о., Ф. 18, Хрватско-славонска земаљска влада – Т. Алауповићу, 27. март 1919.

²⁴ АЈ, МП – в. о., Ф. 18.

увијек само у рукама народних наших људи, бит ће брига Краљевске владе, која ће си и код новог конкордата настојати да осигура што већу ингеренцију код постављања црквених достојанственика“. Упозорио је владу да без одобрења Свете Столице не би смјела да распарчава црквена добра („на начин који би могао да буде поводом оправданим приговорима од стране Цркве“) ако жели да обезбиди добре позиције у будућим конкордатским преговорима и у рјешавању црквено-политичких питања уопће.²⁵ Министар Алауповић је упозорио и на очекивано уређење конгруе (редовине) и реформу лукна, за шта су била потребна знатна финансијска средства. Главни дио финансијских средстава за покриће тих расхода очекивао се од прихода великих црквених надарбина. У случају потпуне диобе добара тих надарбина (без потпуне одштете), по његовом мишљењу, држава би морала преузети редовно издржавање римокатоличког парохијског свећенства.²⁶ У вези са провођењем аграрне реформе државни фактори консултовали су мишљење црквених представника и организација. У Београду је од 17. до 21. јуна 1919. одржана аграрна анкета којој су присуствовали и представници цркве. У име римокатоличке делегације каноник Матија Павић предао је Аграрној анкети декларацију вишег и нижег свећенства, која је била истовјетна закључцима прве бискупске конференције. Четврта тачка, у којој се говорило о аграрној реформи, дословно је била преписана. Послије уручивања декларације министру Фрањи Пољаку, каноник Павић је рекао да се црквеним добрима не може једнако располагати као са велепосједом феудалаца и осталих правних субјеката, који приходе земљишта искоришћују у приватне сврхе. Будући да су црквена добра биле задужбине које су служиле просвјетно-културним циљевима народа, Павић је од државних органа тражио да се на црквена добра примјене другачији критерији него на остале посједе. Осим посебног третмана за црквена земљишта, свећенство је захтијевало одштету за одузету земљу.²⁷ Крижевачка гркокатоличка бискупска надарбина била је власник племићког добра Шид, које је заузимало 1.950 јутара земљишта. На шуме је отпадало 330 јутара, а остатак на друге врсте господарског земљишта. Бискуп Јулије Дрохобецки дао је то земљиште, уговором од 14. децембра 1907, у закуп Јулију Лебљу из Шида на 12 година, до 1. октобра 1919, уз годишњи закуп од 48.000 круна. У међувремену Дрохобецком је одузета управа бискупије пошто је запао у велике дугове, па је рјешењем од 4. августа 1914. предана на управу апостолском администратору Дионисију Њарадију уз обавезу да од надарбинских прихода подмирује повјериоца бискупа Дрохобецког. Будући да су повјериоци тражили да им се дуг одмах исплати, Њарадију је (рјешењем од 20. септембра 1915) дозвољено да подигне хипотекарни кредит од 350.000 круна, који је требало вратити од прихода шидског добра у 10 годишњих рата по 35.000 круна. Тај зајам, који бискуп ради штедње није хипотекарно осигурао, у великој мјери је оптерећивао добро Шид.

²⁵ Исто.

²⁶ Исто.

²⁷ Z. Matijević, *Katolička crkva u Hrvatskoj...*, 51–52.

Послије доношења Претходних одредаба закупник имања Шид Јулије Лебл примио је од министра за социјалну политику одлуку којом се имање ставља под „одсвојну“ забрану (забрану продаје). Закупнику су препуштени на управу комплекси земље који су били већ засијани док је остатак, због привременог додјељивања под закуп, требало распарцелисати.

У крижевачком ординаријату били су забринуте због развоја догађаја јер су очекивали да ће бискупска надарбина страдати, а закупник Лебл избјежавати да плаћа закупнину. Сматрали су да није паметно журити са парцелисањем имања пошто Претходне одредбе нису уставно расправљене у Привременом народном представништву. Страховали су такође да се земља која се једном прода сељаку више неће моћи повратити без великих трзавица: „А зашто да се те трзавице изазивају баш код црквеног католичког добра које не служи за особну употребу бискупа већ има да служи разним важним вјерским и културним задаћама“. Упозоравали су да ће се неповољно одразити на „католичко пучанство“ ако се буде приступило диоби католичког црквеног посједа, „без да се истовремено не започне и с парцелисањем српско-православних црквено-народних добара“. Треба истаћи да је Српска православна црква у много мањој мјери од РКЦ посједовала велепосједе, односно велика имања.

У јесен 1919. почела је аграрна реформа на добрима крижевачке бискупије. Апостолски администратор Дионисије Њаради жалио се да му је аграрно повјереништво из Загреба на црквеном имању Ткалец већ узело 140 рали ливада, 40 рали пашњака и 30 рали ораница, да би му једва остало за покриће режије.²⁸ Скренуо је пажњу на велику новчану оскудицу изазвану аграрном реформом: „Већ трећи мјесец нијесам могао дати пензију пресв. бискупу Дрохобецком, а и за себе нисам могао узети плаће, нијесам могао платити закладама у Крижевцима за дате предујмове камата. Закладе потражују своје камате јер морају дати за издржавање питомаца у гркокатоличком сјеменишту у Загребу, те за издржавање свећеничких удова и сирота“. Замолио је Повјереништво за богоштовље и наставу да посредује код главног аграрног повјереника у Загребу, како би се заштитио посјед крижевачке бискупије с обзиром на специфичан положај и многобројне обавезе. По његовом мишљењу, бискупија ће бити потпуно уништена ако се настави провођење аграрне реформе започетим темпом.²⁹

Њаради је накнадно тражио од Повјереништва за богоштовље и наставу да му се додијели бескаматни „предујам“ од 100.000 круна из вјерозаконске закладе, „јер му је ради provedбе аграрне реформе на посједу крижевачке бискупске надарбине немогуће удовољити својим обавезама“. За равнатељство сјеменишта тражио је

²⁸ „За сав тај комплекс земљишта имао би добити око 7.000 круна. Редовити порез за Ткалец износи 2.290 к. А намет је 230%. Од папира не добијам камате. Од Шида нема изгледа да ћу скоро добити. И оно земљиште од 104 јутра, што га је аграрни повјереник додијелио бискупији на обрађивање, не смијемо обрађивати док не буде ријешен уток (жалба), околних сељака. И тако око 1.000 рали ораница у Шиду лежи без обраде и прихода“. АЈ, МП-в. о., Ф. 18, Д. Њаради – Краљевској хрватско-славонској влади, 15. октобар 1919.

²⁹ Исто.

„предујам“ бескаматно 100.000 круна ради набавке најнужнијих намирница. Влада Хрватске и Славоније је изашла у сусрет молби и одобрила бескаматни предујам од 160.000 круна из фонда вјерозаконске закладе који је био под контролом. Ова влада претходно је додијелила предујам од 200.000 круна надбискупском сјеменишту у Загребу. Бан Хрватске и Славоније упозорио је Министарство за аграрну реформу да ће провођење реформе на шидском властелинству тешко оптеретити буџет јер ће држава, у оскудици новчаних средстава, морати да субвенционише надбискупију загревачку и бискупију крижевачку.³⁰

У октобру 1919, Њаради је од покрајинске владе тражио дозволу за одвајање једног дијела земљишта крижевачке гркокатоличке бискупије, који би се на тај начин издвојио из комплекса земљишта предвиђеног за аграрну реформу. Тај одвојени дио земљишта постао би власништво појединих гркокатоличких душебрижника и капелана, гркокатоличког сјеменишта у Загребу, учитеља и учитељица у Шиду, црквених пјевача у Шиду и служио би за финансирање будуће школе у Шиду.

Хрватско-славонска влада одобрила је претходно (7. јануара 1919) да се из надарбинске имовине додијели дио земљишта за наведене сврхе, с тим да се „укупно излучено земљиште употрејеби као закладно добро“. Тако формирано закладно добро требало је материјално да обезбјеђује гркокатоличке културне институције. Њаради се жалио на сиромаштво гркокатоличког свећенства. Осим државне плате од 1.400 круна, стана и незнатних лукнарских и столаринских прихода, није било других прихода. Све је то било недовољно за издржавање ожењеног гркокатоличког свећенства „обдареног бројном дјецом“.³¹

Према мишљењу Министарства за аграрну реформу, Њаради је оснивањем закладе настојао да онемогући спровођење аграрне реформе, али је повјереник за просвјету и вјере одбацио такве „неосноване сумње“. Пуну подршку имао је од министра Ф. Јанковића, који је упозоравао министра Хинка Кризмана да се у провођењу аграрне реформе мора правити разлика између приватних и црквених добара. Црквено добро, због јавноправног положаја РКЦ у држави, било је „јавна опћенародна имовина“ која служи за покриће потреба једне јавноправне корпорације. Министар Јанковић је због тога сматрао да се цркви не смију одузмати посједи и имовина без истовременог осигурања другог извора прихода.³²

³⁰ АЈ, МП-в. о., Ф. 18, Повјереништво за богоштовље и наставу – Министарству за аграрну реформу, 30. октобар 1919.

³¹ Исто, Повјереништво за просвјету и вјере – Х. Кризману, министру за аграрну реформу, 31. јануар 1920.

³² „Тим нећу да кажем да се црквене добра не би смела употребити у сврхе аграрне реформе, већ хоћу само да нагласим да би се црквена имовина имала при том до крајњих граница могућности штедити, а где је неопходно нужно да се и црквено земљиште раздијели међу ратаре, да би се цркви имала прије тога осигурати потпуна одштета за изгубљени дио прихода. Како пак Министарство вјера нема средстава за покривање тако великог дефицита, какав произилази из досадашњег безобзирног провођења аграрне реформе на црквеним добрима, дужност би била Вашег ресора да се побрине за нужно покриће.“ АЈ, МП-в. о., Ф. 33, Министарство вјера – Министарству за аграрну реформу, 2. март 1920.

Током 1920. под удар аграрне реформе дошли су и посједи крижевачке бискупије у општинама Пресек и Салник. У општини Пресек гркокатолички каптол посједовао је 236 јутара ораница, 33 јутра ливада, 18 јутара винограда, 6 јутара вртова, 23 јутра пашњака, 401 јутро шума и 97 јутара неплодног земљишта. Од тог земљишта под удар реформе дошло је 130 јутара ораница, 1 јутро ливада и 91 јутро пашњака. У општини Салник крижевачки каптол је посједовао 52 јутра ораница, 30 јутара ливада, 33 јутра пашњака и 60 јутара шума. Под удар аграрне реформе дошло је 50 јутара ораница, 30 јутара ливада и 33 јутра пашњака.

Жупанијски повјереник није уважио захтјев гркокатоличког каптола да му се остави на располагању још 30 јутара ораница и 16 јутара пашњака у општини Пресек, јер је налазом економског вештака (од 20. септембра 1920) установљено да властелинство „прошле господарске године“ није било у стању да обради земљу. Други разлог одбијања захтјева била је „социјална нужда земљорадника“.³³

Према катастарским посједовним листама пореских општина Пресек и Салник, имања столног каптола епархије крижевачке обухватала су 950 рали и 447 хвати, односно 543 хектара. Од те количине обрадивог земљишта на ливаде, оранице и вртове отпадало је 367 рали и 581 хват, или 209 хектара. Према одлуци жупанијског аграрног повјереника у Загребу др Криштофа (од 25. септембра 1920, бр. 2000/1) од имања столног каптола епархије крижевачке одузето је и дато сељацима у закуп (за господарске године 1921–1924) 336 рали и 604 хвата или 156 хектара. Од имања је одузето и дато под закуп 64 хектара, док је столном каптолу епархије крижевачке остало 387 хектара посједа.³⁴

Повјереништво за просвјету и вјере владе Хрватске и Славоније упозоравало је у више наврата министарства вјера и аграрне реформе да крижевачки и ђаковачки бискуп због провођења аграрне реформе не могу да извршавају своје вјерске и културне дужности. Повјереник је тражио бухетску помоћ за „утрожене бискупе“, јер нису добијали ни закупнину за земљиште, док су локалне власти захтијевале да црква редовно подмирује опћинска и државна потраживања.³⁵ Очекивао је да ће се због неодрживог стања изродити „опће незадовољство и неповјерење вјере у јавну управу“. Црквене власти су биле посебно незадовољне због поступака Министарства за аграрну реформу према имовини нижих црквених надарбина. Повјереник је сматрао да држава не треба да изазива цркву која је и даље јако утицајна у народу: „Уплив је свећенства у нашем народу и даље знатан, па би државна управа у добро схваћеном интересу државе морала настојати око тога да

³³ АЈ, МП-в. о., Ф. 18, Расправни записник од 27. августа 1920. и 15. септембра 1920. о одвајању земљишта гркокатоличког каптола у Крижевцима у сврху издавања у привремени закуп за господарску годину 1921–1924. Саставио жупанијски аграрни повјереник у Загребу др Криштоф 25. септембра 1920.

³⁴ АЈ, МП-в. о., Ф. 67, Каптол епархије крижевачке – Министарству за аграрну реформу, с.а.

³⁵ АЈ, МП-в. о., Ф. 18, Повјереник за просвјету и вјере – Ј. Крстељу, министру вјера, 29. јануар 1922.

у томе интеллигентном елементу, који живи непосредно у народу, не ствара оваква расположења, јер се оно жалибог освећује на држави“.³⁶

У читавај својој историји Римокатоличка црква је настојала свој велепосјед очувати неокрњен. Врло ријетко се догађало да се црквено добро веће вриједности прода или задужи. Продају велепосједа у Аустрији регулисала је наредба министра за богоштовље и наставу од 20. јуна 1860. о продаји и задуживању имовине РКЦ, задужбина и духовних завода. Према тој наредби, Министарство за богоштовље и наставу доносило је коначну одлуку ако је вриједност црквене имовине била већа од 20.000 форинти (40.000 круна). Наредба је иначе била издана ради спровођења члана 30 конкордата, у коме је било одређено да се црквена добра не смију ни продати ни знатнијим дуговима оптеретити, сем ако „Св. Столица и Његово Величанство другачије не одлуче“.³⁷

У Краљевини СХС, међутим, почели су се отуђивати црквени велепосједи. Грађански либерали у државном врху (поготово чланови Демократске странке), поздрављали су такву одлуку Министарства за аграрну реформу. Циљ је био да што више земље пређе у руке непосредних корисника, а да се црквена имовина праведно обештети новчаном надокнадом. Због пада вриједности круне, цијена земљишта нагло је скочила што је за државу представљало велико оптерећење. На подручју Хрватске и Славоније бан је захтијевао да се продаја римокатоличке црквене имовине вриједности до 40.000 круна, те задужења до 80.000 круна, стави у надлежност повјереника за богоштовље и наставу. Земљиште веће вриједности од наведеног износа требало је продавати преко бана Хрватске и Славоније.³⁸

Министар за аграрну реформу Хенрих (Хинко) Кризман наводио је законске разлоге као препреку за доношење такве одредбе. Према параграфу 1 Уредбе о забрани отуђења и оптерећења великих посједа, министар за аграрну реформу је одлучивао о оптерећењу и отуђењу великих посједа, и то само у случајевима када су били испуњени услови предвиђени у параграфу 7 Уредбе. Кризман је био мишљења да је министар вјера био надлежан да сам, или делегирањем овлашћења бану Хрватске и Славоније, регулише „унутрашњи рад са поступањем црквених имања“. Министар за аграрну реформу био је искључиво надлежан да у конкретном случају оцијени да ли су испуњени услови из параграфа 6 и 7 Уредбе и да у сваком конкретном случају одобрава оптерећење или отуђење црквених непокретности.³⁹

У Министарству вјера су, поводом овог случаја, сматрали да је неопходно разграничити компетенције између надлежног министарства и покрајинских влада и строго респектовати правно и фактично стање у појединим подручјима Краљевине. Министарство није жељело да задире у компетенције покрајинских влада, али није ни дозвољавало да се на покрајинске владе преноси дио његових

³⁶ Исто.

³⁷ АЈ, Ватиканско посланство.

³⁸ АЈ, МП-в. о., Ф. 18, Повјереништво за богоштовље и наставу – Т. Алауповићу, 20. новембар 1919.

³⁹ Исто, Х. Кризман – министру вјера Т. Алауповићу, 10. децембар 1919.

компетенција, или чак дио извршне власти који је припадао круни. Министар вјера Алауповић позивао се такође на члан 1 Уредбе, који је забрањивао отуђење велепосједа без дозволе министра за аграрну реформу. Од Министарства за аграрну реформу тражио је да се црквене некретнине не отуђују и не оптерећују без споразума са Министарством вјера.⁴⁰

Дијелови црквеног велепосједа додељивани су ратницима, њиховим удовицама или дјечи. „Пребенда“ Св. Крижа на територији града Загреба требало је да буде додијељена удовицама ратника из села Хорвати и непосредне околине. Од укупно 24 јутра имања, 4 јутра требало је подијелити у те сврхе. Међутим, земљиште „Пребенде“ Св. Крижа продано је фабрици цемента „Мурус“. Министарство вјера, као надзорни орган за чување црквене имовине, није имало ништа против да се црквено земљиште прода другом купцу. Продају је одобрио Надбискупски духовни стол у Загребу уз сагласност владе и Министарства за аграрну реформу. Цијена земљишта на површини од 4 јутра и 793 хвата износила је 65.000 круна. Према наредби бившег царског и краљевског Министарства за богоштовље и наставу и Врховног заповједништва војске, од 20. јуна 1860, у вези са продавањем и задуживањем имовине католичких цркава (државни закон бр. 162), која је била у важности у Хрватској и Славонији, било је неопходно краљево одобрење у случајевима када је продајна вриједност црквене имовине прелазила 20.000 форинти (40.000 круна). Продаја је извршена краљевим указом.⁴¹

Министарство вјера било је мишљења да се земљиште жупних надарбина, које се у смислу Претходних одредби није сматрало велепосједом, не смије издавати у закуп путем аграрне реформе, сем изузетних случајева када потреба „околишних ратара“ то безусловно тражи.⁴²

Министарство за аграрну реформу третирало је поједине жупне надарбине, побожне закладе, алтарије итд. као својину једног правног лица Римокатоличке или Источно-православне цркве. За свако отуђење или оптерећење оваквог посједа била је неопходна дозвола Министарства за аграрну реформу, чак и ако посјед није имао површину поменути у члану 2 Уредбе о забрани отуђивања земљишта великих посједа (овај члан је одређивао минимални земљишни посјед који је потпадао под аграрну реформу). Према тумачењу Повјереништва за просвјету и вјере Хрватске и Славоније, такво становиште Министарства за аграрну реформу о правној природи црквене имовине било је у супротности са правном литературом и постојећим правним стањем. Повјереништво је сваку жупну надарбину, закладу и цркву третирало као посебно јуридикчко правно лице. За свако поједино јуридикчко лице, законом је била уређена посебна управа. Управа једне надарбине, закладе или цркве, није се смјела мијешати у управу друге надарбине или цркве, јер је свака била посебно правно тело са одређеном правном сврхом.

⁴⁰ Исто, Т. Алауповић – Краљевској хрватско-славонској влади, Повјереништву за просвјету и вјере, 4. јануар 1920.

⁴¹ Исто, Министарство за аграрну реформу – Министарству вјера, 22. фебруар 1920; Министарство вјера – Министарству за аграрну реформу, 17. март 1920.

⁴² Исто, Министарство вјера – Министарству за аграрну реформу, 16. јун 1920.

Повјереништво је сматрало да је рјешење Министарства за аграрну реформу по којем су све црквене надарбине и закладе својина једног правног лица, настало због непознавања постојећег правног стања. Оваквим правним тумачењем настојало је да заштити црквене велепосједе. У случају да се усвоји његово правно мишљење, посједи би били правно уситњени и због смањене површине не би потпали под удар аграрне реформе.⁴³

Загребачка надбискупија, надбискуп Бауер и аграрна реформа

Метрополита загребачке црквене провинције и официјелни представник римокатоличког епископата, Антун Бауер, био је предводник у борби против аграрне реформе и за очување црквеног велепосједа. Познат по „хуманитарној“ и „каритативној“ дјелатности, у интересу придобијања хрватског народа за идеологију РКЦ бесплатно је уступао земљиште за „културне и хигијенске“ потребе народа. За изградњу зграде медицинског факултета и земаљске болнице у Загребу бесплатно је уступио надбискупско земљиште на Широком бријегу у Загребу у укупној површини од 6 јутара и 1.182 четворна хвата, изјавивши да „овај дар надбискупске надарбине ступа на снагу ако му буде за одступ ових непокретности подјељена привола Св. Столице, владара и првостолног каптола загребачког“.⁴⁴ Другом приликом загребачки првостолни каптол продао је Првој хрватској творници уља земљиште од 1.498 четворних хвати за 43.300 круна.⁴⁵

Претходне одредбе за припрему аграрне реформе Бауер је оцијенио као државни атак на црквене велепосједе. За Католички епископат искључиво су били мјеродавни црквени канони *Corpus iuris canonici*. У канону 1495 изричито се наводило: „Црква католичка имаде природно право слободно и независно од свјетовне власти стицати, посједовати и управљати своје посједе, да узмогну постићи своје властите циљеве“. Југословенски бискупи су тврдили да су стране државе признале и државним законом кодификовале приватно власништво цркве, док је југославенска држава то природно право РКЦ ускратила антицрквеним аграрним уредбама и наредбама. Црквене власти су се највише жалиле на слиједећа акта: на наредбу Министарства за аграрну реформу о забрани отуђивања и оптерећивања земљишних великих посједа од 21. јула 1919. године⁴⁶; на наредбу хрватско-славонске владе од 3. јануара 1920, бр. 144, којом су се позивали сви „првомолбени судови“ као грунтовне власти да, на молбу главних повјереника за аграрну реформу, забиљеже у грунтовници забрану отуђивања, односно оптерећивања земљишта великих посједа; Уредбу министра за аграрну реформу од 12. фебруара 1920, бр. 2120, о дјелимичној експропријацији земљишта великих посједа за јавне интересе, колонизацију и изградњу чиновничких и радничких станова и вртова.

⁴³ Исто, Повјереништво за просвјету и вјере – Х. Кризману, министру за аграрну реформу 3. новембар 1920.

⁴⁴ Исто, Бан М. Ројц – Министарству вјера, 8. март 1919.

⁴⁵ Исто, Краљевски бански савјетник у Загребу – Министарству вјера, 9. март 1919.

⁴⁶ *Службене новине*, бр. 82, 16. август 1919.

По мишљењу Католичког епископата, изреченом на мајској конференцији 1921, цитиране наредбе и уредбе „заиста поништавају досадашње партикуларистичко право наше државе у питању отуђивања и задуживања црквене имовине, које се темељило на аустријском државном закону од 20. јуна 1860. Тим више су те наредбе неправедне по Цркву Католичку, јер постоји утаначење (одлука) да до доношења устава сви постојећи закони (аустријски) остају на снази, и унаточ с највишег места оглашене слободе Католичке цркве, и намене стварања конкордата са Св. Столицом“.⁴⁷

Поступак државних власти, по мишљењу Католичког епископата, косио се са законским уредбама РКЦ и био у супротности са темељним начелима грађанског закона о приватном власништву. Провођење аграрне реформе „цијелу Католичку цркву ставило је у очајан положај, а свећенство је схваћало као један непријатељски чин против Католичке цркве, и као молестацију Цркве и њезиних службеника“. Бискупи су сматрали да је РКЦ запостављена у односу на друге конфесије, готово у поређењу са муслиманима којима се приликом провођења аграрне реформе јамчио фаворизован положај. Захтијевали су да им се врате одузета црквена земљишта и да сами распоређују земљу сељацима уз „праведну закупнину“, а под надзором аграрне области о свом управном трошку. Били су спремни да отуђе дио посједа и продају их сељаштву „уколико би то социјалне потребе појединих крајева изискивале“. Као мотив за такво опредјељење истицали су љубав према народу, посебно према сиромашним сталежима, и велику бригу за интересе цркве, нарочито за регулисање конгруалног питања.⁴⁸

За Бауера и Католички епископат била је поразна чињеница што влада није, прије повлачења својих потеза, консултовала црквену страну. Католички епископат је стајао на становишту да црквена имања служе првенствено за покриће потреба РКЦ и да при ликвидацији аграрних односа треба водити рачуна о чињеници да су црквена имања задужбине и закладе са одређеним сврхама које нису идентичне властелинским велепосједима. Као главни аргумент за очување велепосједа стално су истицали чињеницу да се из прихода имовине РКЦ издржавају црквени надарбеници, низ закладних, задужбинских, црквено-културних и народних институција, као што су првостолни каптол загребачки, дијецезанска богословска и дјечачка сјеменишта, дјечачка и дјевојачка сиротишта, разне црквене, духовне и црквено-правне институције, административне канцеларије, женидбени столови, првостолна црква загребачка и остале бискупске катедрале, мировински заводи свећеника, господарски и шумарски чиновници и њихове обитељи итд.⁴⁹

Провођење аграрне реформе доводило је до социјалних сукоба на подручју надбискупије загребачке. У околини града Загреба беземљаши „пригорци“ из Мар-

⁴⁷ АЈ, МП – в. о., Ф. 18, А. Бауер – Министарству вјера, 6. мај 1921. А. Бауер је у прилогу доставио акта Закључке конференције Католичког епископата од 30. априла до 6. маја 1921.

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ Архив САНУ, 14439/541; АЈ, 9629, Кабинет предсједника Министарског савјета – Министарству за аграрну реформу, 28. мај 1922.

кушевца, који су остали без земље приликом провођења аграрне реформе, тражили су да им се додијели дио надбискупског велепосједа у Максимиру. У више наврата своје захтјеве су упућивали повјеренику за господарство у покрајинској влади Јурају Деметровићу и главном повјеренику за аграрну реформу др Криштофу, али су добили само усмена обећања да ће им земља бити додијељена тек после парцелације максимирског добра. За земљу максимирског велепосједа била је заинтересована Висока господарска школа у Загребу. Пошто такав стручни завод није могао радити без демонстрационог објекта, надлежни у покрајинској влади одлучили су да се надбискупски велепосјед у Максимиру прогласи земаљским добром и искористи у научне сврхе. Одлука је реализована рјешењем Повјереништва за народно господарство од 9. марта 1920, а уз сагласност Министарског савјета. Сељацима из Маркушевца обећано је да ће бити обештећени другом земљом, али пошто обећање није испуњено, око 1.500 сељака 12. априла 1920. окупирало је надбискупско добро. Интервенцијом полиције, без људских жртава, имање је ослобођено сељачке окупације.⁵⁰ Сутрадан, 13. априла, сељаци су предали „споменицу“ повјеренику за унутрашње послове Ф. Поточњаку, који је 16. априла 1920. ријешо да се „ставља у изглед на дељење“ земље најсиромашнијим житељима, с тим да се заштите интереси чиновника и депутатиста на истом добру. Рјешењем главног повјереника за аграрну реформу, од 19. априла 1920, сељацима је додијељено 46 јутара необрађене земље. Ради смиривања незадовољних сељака обећано је да ће им се дати „у кошњу из половине толико сјенокоше колико ће се, обзиром на властелинство и његове потребе, моћи издати“. Оваком одлуком повјереника Криштофа потпуно су сачувани интереси максимирског велепосједа и Високе господарске школе. Додјељивање 46 јутара необрађене земље сељацима било је „апсолутно нужно“, како би се народ умирио и спријечио крвави сукоб. Властелинству је уз 175 јутара ораница преостало 344 јутра сјенокоше и парк од 300 јутара.⁵¹

Посвећени бискуп др Доминик Премтиш жалио се у име каноника првостолног каптола загребачког на очајан положај после провођења аграрне реформе. Под удар реформе дошао је највећи дио „каптолске заједничке и посебне предијалне имовине“, чиме су била смањена средства за издржавање каноника, а доходак знатно опао. Предратни доходак појединих каноника, који је износио од 12.000 до 15.000 круна годишње, спао је „на прениски минимум“, првенствено због одузимања предијалних земљишта. Прије аграрне реформе поједини каноници су имали између 70 и 200 рали таквог земљишта, које је издавано у закуп путем аграрне реформе уз закупнину од 80 до 100 круна по ралу, уз одбитак 1/4 за трошкове аграрне реформе и за колонизациони допринос. Каноници су били оптерећени и четвороструко већим земљишним порезом, „пристојбеног једнака“, прогресивно већим порезом на доходак, порезом на имовину, па чак и доприносима за одржавање савских насипа. Премуш закључује да су каноници загребач-

⁵⁰ АЈ, МП – в. о., Ф. 26, Бан Хрватске и Славоније – Министру вјера Ф. Јанковићу, 14. мај 1920.

⁵¹ Исто.

ки („њих 28 на броју“) због новонасталога стања запали у биједу „која није много видљива јер појединци живе од уштеда из пријашњих времена“.

Заједничка имовина првостолног каптола загребачког састојала се првенствено од каптолских властелинстава у Краљевцу Сесветском, Краљевачком Лугу, Вараждинским Топлицама, у Селима код Сиска те „од неких заједничких земљишта на подручју опћине града Загреба и политичких опћина Сесвете, Маркушевац, Грачани, Кашина, Врапче итд.“ Према наводима Д. Премуша властелинству у Краљевачком Лугу остављено је, после аграрне реформе, 60 рали од укупно 600 јутара посједа. Посјед властелинства у Селима код Сиска стицао је комасацијом у периоду 1905–1911, „уз велике новчане жртве“, куповином од земљорадника: „Сада је аграрном реформом велики дио тог посједа раздијељен међу тамошње земљораднике, а нама није од пашњака остављено ни толико простора гдје би могли властите свиње истјеривати на ров и на напасивање“.⁵²

У Вараждинским Топлицама, у којима је Каптол водио стародревно сумпорно купалиште, аграрном реформом одузето је 200 јутара од укупно 330 јутара посједа. Површина од 130 јутара није била довољна Каптолу „да уздржава велики број крива, јер болесници требају пуно млијека и маслаца, затим, за уздржавање довољног броја коња, волова и теглеће марве за потребе купалишта и за превоз гостију“. У купалишном посједу, по мишљењу Д. Премуша, није се смјело дирати, јер је он служио „јавним и свеопћим сврхама“. Тај посјед је морао остати нетакнут „пошто су од удара аграрне реформе били изузети и посједи комуналних опћина и великих заједница, који ни из далека није служио свеопћим сврхама онако како је то служио посјед каптолског властелинства у Вараждинским Топлицама“. Загребачки каноници су закључили да им скроман приход са посједа није био довољан за бројне расходе закладе активних свећеника, закладе умировљених и немоћних свећеника надбискупије загребачке те за издржавање и изградњу патронатских зграда (жупних цркава, жупних станова који су били под патронатом Првостолног каптола загребачког).⁵³

У римокатоличкој штампи објављивани су протести против провођења аграрне реформе. Жупник др Јурај Ценкић, у чланку „Из наше узајамности“, позвао је свећенство да прикупља податке за оштар „просвјед“ против провођења аграрне реформе на црквеним и надарбинским земљиштима. Припријетио је да ће „пријевод просвједа“ штампати у италијанским, француским и енглеским новинама „да тако Европа сазна како наша уједињена држава не поштује задужбине, не поштује приватноправних и јавноправних склопљених погодби, руши вјерске а потом и културносоцијалне основице и ступове своје властите зграде“.⁵⁴

⁵² АЈ, МП – в. о., Ф. 18, Првостолни каптол загребачки – Жупанијском аграрном уреду у Загребу, 24. фебруар 1923.

⁵³ Првостолни каптол био је патрон 15 жупа и то: Св. Иван у Загребу, Сесвете, Села код Сиска, Сисак, Гранешина, Кашина, Нарт, Ресник, Шчитарево, Врапче, Вараждинске Топлице, Свибовец, Св. Симун код Маркушеца, Петровина, Св. Иван Зелина и патрон пребендарског збора првостолне цркве који је имао 11 зграда (Исто).

⁵⁴ *Katolički list*, br. 19, 12. мај 1921.

Краљевски државни надодвјетник Александер повео је казнени поступак против Ценкића због инкримисаног писања пред поротним судом у Загребу. Бан Хрватске и Славоније је заговарао „казнени прогон“ уз поступак пред поротним судом, сматрајући да не би било опортуно водити политички процес који би „разни сепаратистички елементи“ могли представити као прогањање Римокатоличке цркве и свећеника.⁵⁵

Видовдански устав и аграрна реформа црквених посједа

Аграрне одредбе Видовданског устава изазвале су буру незадовољства у Католичком епископату. Одмах послје проглашења Устава, епископат је од врховне државне управе у Београду затражио заштиту против даљег експроприсања и одузимања црквеног посједа, посебно шумског, те је од краља Александра и предсједника владе Пашића добио обећање да се Римокатоличкој и Православној цркви неће више ништа одузимати без претходног споразума. Краљ Александар је обећао да ће се погрешке исправити и да ће се изаћи у сусрет захтјевима бискупа и владика.⁵⁶

Видовданским уставом, са „највишег мјеста“, коначно је, дакле, правно санкционисано провођење аграрне реформе. Према члану 41 Устава „приватни велики шумски комплекси експропришу се по закону и прелазе у својину државе или самоуправних тела. Закон ће одредити у колико велики шумски комплекси могу бити својина јавноправних тела која већ постоје или ће се образовати... Велики шумски комплекси, које је туђинска власт поклонила појединим лицима, прелазе по закону у државну или општинску својину, без икакве накнаде тим лицима“. Устав је потврдио укидање феудалних односа који су одмах после уједињења стављани ван снаге прокламацијама, изјавама владоца и одлукама Министарског савјета. Кметови (чивчије), као и земљорадници који су обрађивали земљу у односу сличном кметству, проглашени су слободним сопственицима државних земаља и ослобођени плаћања одштете бившим власницима (чл. 42). Експропријацију великих посједа и висину накнаде требало је уредити законом. За велике посједе који су припадали туђинским династијама, као и за оне које је туђинска власт поклонила појединцима, није била предвиђена накнада. Приликом раздиобе експроприсаних земљишта првенство су имали ратници „који су се борили за ослобођење Срба, Хрвата и Словенаца“ (чл. 43).

Према тумачењу бискупа Антона Акшамовића, члан 41 Устава разликовао је приватне шумске комплексе и шумске комплексе који су власништво државе или самоуправних тијела и осталих јавноправних тијела: „Шумски посјед бискупије ђаковачке јест власништво јавноправног тијела вјерског карактера. Црква католичка има своја самоуправна права у свакој држави. Свака бискупија за себе јест црквено самоуправно тијело које ужива потпуну аутономију у управи свог иметка под надзором виших државних и црквених власти. Према томе, с правног

⁵⁵ АЈ, МП-в. о., Ф. 18, Бан Хрватске и Славоније – Министарству вјера, 14. јун 1921.

⁵⁶ АЈ, МП-в. о., Ф. 32, „Оčitovanje“ А. Акшамовића, 14. март 1922.

гlediшта посјед бискупије ђаковачке није нити приватни нити феудални. Католичка црква је јавноправна заједница вјерског циља и карактера која имаде по међународном праву свагдје на свијету право стицати и посједовати иметак сваке врсте“.⁵⁷ Тврдио је да су ђаковачки бискупи куповали земљишта од приватних посједника и у властитом дјелокругу проводили комасацију велепосједа бискупије ђаковачке.⁵⁸

Акшамовић је и овом приликом користио фразу Католичког епископата да приходи посједа бискупије не служе за приватне сврхе, већ за узвишене културно-просвјетне циљеве РКЦ и за социјално-економски напредак „околишног пучанства без разлике племена и имена“. По његовом мишљењу, бискуп као уживалац тог посједа морао је да одржи баланс прихода и расхода, па зато није могао пристати на експропријацију шумских комплекса, јер у противном „уништава толике бројне црквене заводе и институције које држава услед слабе валуте није у стању финансирати“. Као формални разлог одбацивања експропријације велепосједа навео је и непостојање „приволе“ од врховног надлештва РКЦ у Краљевини СХС. Социјално-политички разлози, по његовом мишљењу, такође не говоре у прилог експропријације, будући да су сељаци неспособни да сами рационално управљају имањем: „Познато је да наши сељачки сталежи, ако шуму у својој управи имају, не знају господарства рационално водити напросто зато јер немају довољно спреме у том погледу, и зато није вјеројатно да би се вриједност садашњих комплекса квалитативно подигла када би експропријација успјели. Напротив, бискупи ђаковачки као вјековни пријатељи својег народа, искоришћују шуме тако да задовоље виталне потребе гледе огрева и грађе околношном пучанству“. На крају свог „Очитовања“ Акшамовић је оцијенио да је ђаковачка бискупија аграрном реформом доведена у „страховиту“ кризу.⁵⁹

* * *

На крају се може закључити да је осим загребачке надбискупије, највише посједа одузето бискупији ђаковачкој у плодној Славонији и Срему. Почетни државни елан код спровођења аграрне реформе почео је слабити током 1923. због упорног противљења Римокатоличке цркве државним аграрним мјерама. Католичко одјељење Министарства вјере, које је било заштитник интереса Римокатоличке цркве, стално је истицало правну неоснованост државног становишта да укупна црквена имовина припада као својина једном правном лицу – Римокатоличкој цркви. Са промјеном става Министарства за аграрну реформу према правном карактеру црквеног велепосједа (да је сваки велепосјед посебно правно лице), од

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ „Бискупи су већ за рана почели рационално одгајати шуме, крчити шикаре, садити винограде и тако народ приучавати на рационалну привреду и културни начин живота. Услијед тога настојања бискупа ђаковачких, особито Цолмића, Мандића, а наполе, великог Штросмајера настао је данашњи велепосјед бискупије ђаковачке који се састоји од шумских комплекса, ораница и нешто ливада.“ (Исто).

⁵⁹ Исто.

1923. почела је да слаби експропријација црквених велепосједа. Наиме, Министарство за аграрну рерофму у прољеће 1923. промјенило је своје раније становиште према имовини РКЦ и почело заступати мишљење, као и Католичко одјељење Министарства вјера, да црквена добра потпадају под удар аграрне реформе само у случају ако свако поједино црквено добро премашује законом одређени максимум. Усљед тако измењеног државног становишта Римокатоличкој цркви су се чак и почела враћати поједина, раније одузета имања. Законом о ликвидацији аграрне реформе на великим посједима, од 19. јуна 1931, аграрна реформа на овим посједима је коначно ликвидирана. Закон је важио и за велике посједе који су премашивали прописани максимум, као и за посједе који су били већи од 100 катастарских јутара обрадивог земљишта а које власници нису сами обрађивали већ су их издавали у закуп.⁶⁰

⁶⁰ *Службене новине*, бр. 4, 26. јун 1931.

AGRARIAN REFORM AND ROMAN CATHOLIC CHURCH IN CROATIA, SLAVONIA AND SREM FROM 1918 TO 1921

Summary

Due to the strong state liberal-democratic ideological course domination there was an outstanding tendency of large secular and clerical aristocracy real estates distribution in the Tripartite Kingdom of (the Serbs, Croats and Slovenians). A “democratic” way of the agrarian issue solving, forced by the Dynasty and liberal political party was an imperative of a new liberal-democratic era in Europe. Liberal agrarian law and liberal state-owned institutions along with the provinces of jurisdiction formation had to put the agrarian heritage of a new “democratic era” into effect in their practice. On the other hand, Roman Catholic bishopric was of an opinion that the clerical real estates were untouchable for the agrarian reform since the one was in foro interno, i.e. won by the agreements, by the last will provision, foundation letter and other remedies. For the Roman Catholic bishopric the canon 1459 Corpus iuris canonici was exclusively authoritative. According to the above mentioned canon the Roman Catholic Church had the law to acquire, own, be in charge and run their properties freely and irrespective to a temporal power. Catholic Division of Ministry of Religion, the tribune of the Roman Catholic Church interest constantly emphasized the governmental standpoint that the whole ecclesiastical property, as a tenure, belonged to one legal entity – the Roman Catholic Church and that the one as being such, should be divided was not justifiable in law. St. Vitus Day Constitution agrarian provisions provoked a wave of indignation within the Catholic bishopric, by means of which the agrarian reform implementation was finally legally approbated. On the other hand, the above mentioned Constitution confirmed feudal relations abolition. Immediately after the unification they were set aside by proclamations, rulers’ declarations and Privy Council judgements. According to the Constitution, large private woodlands are expropriated within the law and escheated or passed to the self-government bodies. Soon after the proclamation of the Constitution the bishopric sought relief from the supreme governmental authorities in Belgrade against further expropriation and repossession of ecclesiastical property, especially the forest one and obtained a promise from the King Alexander and the Prime Minister Pašić that nothing would ever be taken away from the Roman Catholic and Orthodox Church without a prior agreement upon it. The King Alexander promised that the injustice would be reversed and that both Catholic and Orthodox bishops’ requests would be accommodated. So, the initial governmental enthusiasm in agrarian reform implementation started to become weaker during 1922 and 1923. By the agrarian reform on large estates Winding-up Act of 19th June, 1931, the Agrarian reform on the above mentioned estates was finally liquidated.

ИНДУСТРИЈА И ЗАНАТСТВО ВОЈВОДИНЕ ПРВИХ ГОДИНА ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Сажетак: Рад доноси основне податке о привредним приликама у Војводини непосредно по њеном ослобођењу. Посебно се анализирају стање у индустрији и занатству, и напори нове власти да, поред пољопривреде, консолидује и покрене стратешке објекте, нарочито оне који су непосредно били потребни фронту у тзв. ратној фази обнове. Посебна пажња поклања се и најзначајнијој грађевинској индустрији, тј. обнови Беоцинске фабрике која је била од стратешке важности у послератној обнови. Доносе се и подаци о осталим индустријским објектима, поготово о млинској индустрији, броју радника, производњи итд., ентузијазму, радном елану, ударништву, улози Комунистичке партије, али и синдикалном организовању радништва, занатској производњи, помоћи села граду и посебно колонијстичким срединама. Говори се о доношењу првог петогодишњег плана.

Кључне речи: војвођанска индустрија, занатство у периоду после Другог светског рата, ратна штета, Војна управа за Банат, Бачку и Барању, обнова 1945, Синдикат, Административно оперативно руководство, ударништво.

Након ослобођења Баната, Бачке и великог дела Срема до краја 1944. године целокупни политички и друштвени живот у овом делу Југославије био је усмерен ка мобилизацији свег расположивог људства и привредног потенцијала крајњем циљу – ослобођењу од непријатеља, затим покретању привредног потенцијала Покрајине који је у току рата био знатно оштећен, али ипак у много мањој мери него у осталим деловима Југославије, учвршћењу револуционарног система власти који је путем крупних промена у својинским односима спречавао обнављање старог друштвеног система.

Још 8. септембра 1944. године, Главни народноослободилачки одбор Војводине издао је наређење свим окружним, среским и месним народноослободилачким одборима за осигурање привредних и културних објеката непријатељских сна-

га у којем се истиче „да у часу свог коначног слома [непријатељ] уништава или оштећује привредна добра или објекте за јавну корист. Непријатељ може да покуша да односи или уништава пољопривредна, индустријска и остала добра, која могу после рата нама да буду од непроцењиве вредности“.

Ратним разарањима војвођанској индустрији начињена је штета од преко 1,3 милијарде предратних динара. Од тога се највећи део односио на изгубљени доходак од преко 704 милиона, затим на робу и готове производе скоро 224 милиона, на оштећени инвентар и зграде 174,4 милиона, сировине 144,5 милиона, док су оштећења над постројењима и алатима износила 124,7 милиона динара.¹

Знатна индустријска постројења и материјал били су уништени и разнесени након повлачења немачке и мађарске војске. Тако је, на пример, у Н. Саду мађарски окупатор демонтирао Државну свилару, Творницу тестенина „Франц“, Творницу „Авис“, Творницу жичане робе „Браћа Крамер“, Ливницу браће Јовановић итд., док су у Срему Немци однели фабрику сухомеснате робе у Шиду. Илустрације ради, оштећење Фабрике кабела у Н. Саду износило је 2.919.149 динара, Фабрике конзерви „Кулпин“ Н. Сад 1.884.570, Фабрике серума „Камендин“ 2.651.125, док је у суботичкој фабрици хемијске индустрије „Зорка“ оштећење процењено на преко 630.000 динара.²

За потребе фронта и обнову ослобођених делова земље диктирано је и активирање индустријских постројења у Војводини. Млинска индустрија која се користила искључиво сировинском базом Војводине прерадила је у кратком временском периоду око четрдесет вагона житарица за потребе фронта и пострадале крајеве. Исто тако и кудељарска и текстилна индустрија успеле су да се у производњу укључе брже од осталих индустријских грана, као на пример металске, електроиндустрије, дрвне, хемијске, а нарочито грађевинске индустрије. У грађевинској индустрији Војводине до 1. априла 1945. године од 187 предузећа у погону је било само 38. Главни узрок спорог активирања ових индустријских грана био је недостатак радне снаге, нарочито стручних кадрова, као и погонског материјала и сировина које су знатно исцрпљене у првој етапи економске обнове, када је Војводина релативно дуго била у непосредној близини фронта и производила углавном за потребе војске.³

Због веома сложене војне, политичке, националне, али и привредне ситуације, на просторима Баната, Бачке и Барање уведена је 17. октобра 1944. војна управа која је трајала 106 дана.⁴ За команданта је одређен генерал-мајор Иван Рукавина, а пошто комесар није постављен, главну линију КПЈ спроводио је повереник Националног комитета инж. Никола Петровић који је био задужен и за решавање

¹ Ранко Кончар, *Друштвено-економске промене од ослобођења Војводине до краја рата*, Годишњак Друштва историчара Војводине, Н. Сад 1979, 165–167.

² АЈ и ЦГ, Београд, Ф.17, 33.

³ Р. Кончар, Нав. дело, 169–171.

⁴ Вид. опширније: А. Касаш, *Економске мере Војне управе за Банат, Бачку и Барању (17 октобар 1944 – 15. фебруар 1945)*, Зборник за историју, бр. 27, 1983, 175–183.

привредних питања. Војна управа делила се на Војну област за Банат и Војну област за Бачку и Барању. Ове војне области делиле су се на команде подручја, команде места и војне станице села.⁵ Постојало је седам одељења. Поред Општег и других одељења формирано је и посебно Привредно одељење, које је имало засебне одсеке за индустрију и занатство.⁶

Целокупни привредни живот требало је каналисати у правцу промене поседовне структуре ради јачања материјалне базе нове државе. У току октобра 1944. године, поред Николе Милутиновића, привредним питањима бавили су се и Ђоко Ивановић и Митар Вујевић⁷ који су имали задатак да, поред осталог, процене и економски потенцијал Војводине и организују индустријску производњу за потребе фронта и помогну око руковођења конфискованом имовином. Већ 18. новембра војни органи преузели су све послове које је у међуратном периоду водило Одељење за индустрију, трговину и занатство Банске управе Дунавске бановине.

До конфискације и национализације није одмах свугде дошло, али су многа предузећа, посебно јеврејска имовина и индустријски млинови, стављена под секвестар и наставила да раде у таквим условима. Индустријски млинови производили су храну за војску и, под паролем „Све за фронт – све за победу“, снабдевали породице које се нису компромитовале у току рата.

Немачко становништво одмах је логорисано, имовина му је одузета, а оно коришћено за пољопривредне и друге физичке радове.

У прво време и према мађарском становништву примењене су извесне репресивне мере. Поред ликвидације оних за које се сматрало да су у току рата били одговорни, посебно за рацију у Бачкој, и припадали тзв. фашистичким организацијама, дошло је до радне обавезе, али је после 20. новембра 1944. године у извесној мери промењен став према њима, посебно формирањем партизанске бригаде „Шандор Петефи“.

Одмах су формиране тзв. базе за конфискацију непријатељске имовине према Одлукама АВНОЈ-а из новембра 1944. године, али и њене расподеле. Овакве базе постојале су у већим градовима. Интересантно је да је прва била у Београду (подручје града), друга је била са седиштем у Новом Саду, трећа у Петровграду (данашњи Зрењанин) а четврта у Земуну за сремско подручје. Од посебне важности била је пета са седиштем у Панчеву због близине Београда, али и велике концентрације немачке имовине у граду и околини.⁸

⁵ Слободна Војводина, бр. 24, Петровград 28. октобар 1944, 2.

⁶ АВ, Ф:170.3.

⁷ У својим сећањима записао је да му је Тито још у Крајови издао наређење, тј. директиву за рад у Војводини слично оној у Јајцу 1943: „стварати економску базу за Народноослободилачку војску, која бројно расте, а предвиђају се и велика груписања војних јединица и стабилнији фронтови при коначном ослобођењу земље“, *Тито у Вршцу 16. октобар – 25. октобар*, приредио Милован Целебић, Вршац 1984, 201.

⁸ А. Касаш, Нав. дело, 176.

Између представника народне власти и војних власти често је долазило чак и до инцидентних ситуација, посебно око расподеле одузете имовине.⁹

Већ у једној од првих наредби Ивана Рукавине 22. октобра истакнуто је „да ће се сваки покушај ометања напора за оживљавање привредног живота, свака саботажа у индустрији и саобраћају расправљати пред војним судовима и најстроже кажњавати“.

После укидања Војне управе за Банат, Бачку и Барању 27. јануара 1945, а одлука се имала спровести до 14. фебруара исте године, економском обновом руководио је Главни народноослободилачки одбор Војводине преко својих одељења, међу којима је посебан значај имало Одељење за индустрију и занатство, које у организацију обнове уноси више система.

Одмах се пришло попису индустријских објеката, који су могли колико-толико да производе, као и залихама робе којима су располагали.

Од посебног значаја био је попис прехранбене индустрије (творнице теста, кекса и хлеба) која је прехрањивала и војску и становништво. По попису из фебруара 1945. могло је да се производи:

Свега предузећа: 15, од тога подржављених 10, а у приватном власништву 5.

По количини могло је да се произведе:

предузећа	укупно	подржављена	приватна
тесто	194.352 кг	89.756	104.596
кекс	6.341	1.283	5.058
цвибах (хлеб)	8.408	–	8.408
хлеб	1.233	–	1.233
остало	10.485	6.000	4.485

У Војводини је одувек од посебног значаја била млинска прерађивачка индустрија, где је било такође подржављених предузећа, али и још увек приватних:

предузећа	свега 148	државних 51	приватних 97
бело брашно	959.337 кг	624.671	334.666
хлеб	10.727.400	3.593.947	7.133.453
мекиње	2.215.653	725.617	1.490.036
гриз	3.450	3.450	–

⁹ Према једном извештају, до 7. новембра 1944. послато је као помоћ становништву Београда 11.910.198 кг пшенице, 510.635 кг кукуруза, 221.190 кг шећера, 20.000 кг дувана, 800.000 комада цигарета итд. (Гојко Маловић, *Усјосјава Војне управе НОВ и ПОЈ у Бана-шу*, рукопис, стр. 69).

прикрупa	474.635	183.508	291.127
кукур. брашно	238.058	209.822	128.236
кукур. мекиње	2.180	–	2.180
ражено брашно	61.500	–	61.500
ражене мекиње	2.180	–	2.180
разни млин. произв.	79.143	22.340	56.800

Прехрамбена индустрија (кланична и месних производа):

предузећа	укупно 9	државних 8	приватних 1
месо	208.941 кг	208.941	–
салама	12.342	12.085	257
суве шунке	1.785	1.785	–
кобасице	29.209	28.819	390
маст	84.525	83.050	1.475
сланина	25.344	25.344	–
суво месо	19.031	18.836	195
чварци	4.733	4.733	–
конзерве	2.910	2.910	–
говеда	47 комада	47	–
теляд	6	6	–
свиње	537	537	–
овце	10	10	–
остало	4.550	4.550	–

Кудељаре:

предузећа	укупно 47	државних 34	приватних 13
натопљена кудеља	42.758 кг	41.416	1.342
топљена кудеља	1.568.121	736.326	811.795
натопљена кучина	32.074	31.382	692
топљена кучина	811.721	540.466	271.255
поздер	82.420	82.42	– ¹⁰

¹⁰ АВ, Ф. 205, К. 76. 6.6.

Велики значај у то време у ангажовању на обнови војвођанске привреде, па и индустрије, придаван је синдикату. Он је као организација радничке класе требало да буде главна организација и носилац обнове, наравно уз контролу комуниста.¹¹

За покретање војвођанске индустрије од посебне важности било је и оспособљавање и пуштање у рад рудника угља у Врднику чији се угаљ користио не само за покретање парних постројења војвођанских фабрика већ и за електрификацију Новог Сада, где је требало покренути индустријска постројења. Због значаја рада овог рудника војне власти у Срему и ГНООВ тражили су од ГШ НОВ и ПОВ да из Дванаестог корпуса пусте врдничке рударе: Миливоја Смрзлића, Стевана Анђелића, Душана Татомира, Илију Војводића, Драгутина Стерлеа, Јосипа Стипенића, Антуна Крклеца, Стевана Ловренчића, Јосипа Крклеца и Ристу Илића, како би се могао достићи предратни дневни капацитет рудника од 30 до 35 вагона дневно, пошто је након ослобођења износио свега два вагона дневно.¹²

Један од најзначајнијих индустријских објеката на простору Војводине свакако је била Беочинска фабрика цемента. У току рата налазила се у саставу НДХ као акционарско друштво. У архивској документацији постоји извештај из 5. новембра 1944. који је директор Каменолома Раковац, Јосип Сујић, упутио Главном народно-ослободилачком одбору Војводине. У њему се истиче да је предратна производња Беочинске фабрике износила око 60 до 80 вагона дневно, „али да је сада ситуација више него тешка што се тиче обнове. Са највећим ентузијазмом, када би се то успело, фабрика би могла да настави са редуцираним радом и да дневно производи око 25 вагона цемента. Фабрика има на складишту око 700 вагона цемента.“ Сујић даље напомиње да је народноослободилачка војска приликом ослобођења Беочина одузела фабрици сву готовину у износу од 42.650.000 куна, као и „главно специјално ремење без којег неће моћи да производи јер се оно може набавити само у иностранству“. Као неповољну чињеницу Сујић у свом извештају истиче и то да се у фабрици налази само 350 радника, а број радника, да би фабрика нормално радила, треба да износи од 700 до 1.000. Пошто се не исплаћују плате, и оно мало радника радије одлази да ради код пољопривредника који редовно плаћају. На крају свог песимистичног извештаја истакао је „да се стиче утисак да је обнова фабрике немогућа, да је остала без довољног броја квалификованог радништва, да је железнички саобраћај са Беочином био у прекиду, а фронт био свега на неких двадесетак километара“.¹³

Због важности ове фабрике за тзв. „ратну обнову земље“ 8. новембра 1944. године одлуком Андрије Хебранга, повереника за трговину и индустрију Националног комитета ослобођења Југославије, инжењер Радомир Хајдуковић, чиновник Одељења за индустрију Повереништва, одређен је да преузме вођство над

¹¹ Вид. опширније: А. Касаш, *Јединствени синдикати радника и намештеника Војводине од 1945. до 1948*, Зборник за историју Матице српске, бр. 23, 1981, 30–61.

¹² АВ, Ф. 170.51/944.

¹³ Н. Гаћеша, *Историја фабрике цемента у Беочину*, Нови Сад 2008.

фабриком и „предузме све потребне мере за обезбеђење целокупне имовине предузећа, његовог стављања у погон и пуног оспособљавања у рад“. Овом наредбом у ствари он је постављен за принудног управитеља фабрике, „а приватно-правни односи, потраживања и права власника предузећа биће регулисана накнадно“. Великим ентузијазмом инжењера Хајдуковића, али и због значаја фабрике, она је за три месеца обновила какву-такву производњу, а средином 1945. отпочела је за оно време озбиљнију производњу. Међутим, поставило се питање власништва, мада је још новембра 1944. године донета Одлука АВНОЈ-а о прелазу у државну својину непријатељске имовине, тако да је 8. новембра 1944. године одлуком Одељења за трговину и индустрију Главног извршног одбора АПВ фабрике цемента у Беочину она секвестрирана.

Радници Беочинске фабрике придавали су велик значај обнови рада и поновном отварању Радничког дома 25. марта. Требало је „он поново да буде место окупљања радника где ће се они састајати после напорног рада и давати себи могућност дружења и културног уздизања“.¹⁴

Баш на почетку послератне обнове у Беочину је званично са радом отпочела рад нова цементара а радници и мештани одржали су велики народни митинг 16. јуна 1945. године. Том догађају, значајном не само за војвођанску привреду већ и југословенску, присуствовали су А. Хебранг, инжењер Златарић, Јован Веселинов Жарко, секретар ЈНОФ-а Војводине, инжењер Милан Буља, начелник Одељења за индустрију и занатство Покрајинског одбора синдиката Војводине, али не и представници владе федералне Србије.

У име фабричке синдикалне подружнице Фрањо Матуловић, између осталог је рекао: „Уједињени једном мишљу, једним циљем и једним стремљењем обновити нашу фабрику, створили смо дело које је пред вама. Порушене зграде и постројења, обновљене су и дишу новим животом, у њима тече нов живот, у њима се ради. А сазнање да је то наше дело испуњава нас поносом и то нам је велика награда за наш труд“.¹⁵

Нове власти у Војводини, која је у то време била подељена у шест округа, априла 1945, дакле док је у другим деловима Југославије рат још трајао, извршиле су увид у бројчано стање индустријских предузећа:

¹⁴ Са отварања радници фабрике упутили су телеграм Јосипу Брозџу „Друже Маршале! Радници и намештеници Беочинске творнице цемента, отварајући свој раднички дом, који је за време реакционарног режима Цветковић-Мачек и за време крваве и фашистичке владавине био затворен за раднике, шаљемо Ти своје искрене другарске поздраве.

Заветујемо се, да ћемо све своје снаге уложити у изградњу нашег важног индустријског предузећа, свесни тога да тиме учвршћујемо нашу демократску федеративну Југославију под Твојим мудрим руководством“. На овом отварању Радничког дома говорио је и Лазар Плавшић, председник Обласног одбора јединствених синдиката. (*Слободна Војводина*, бр. 125, 27. март 1945, 2)

¹⁵ Н. Гаћеша, Нав. дело.

Предузећа	Свега: 1.227	Панчев. округ	Петровград. округ	Суботич. округ	Новосад. округ	Сомбор. округ	Ср. митр. округ
млинска	378	145	147	113	358	259	205
прехрамбена	95	57	55	44	94	74	54
кудељарска	180	3	4	–	74	93	3
текстилна	137	137	5	8	41	26	48
кожна	37	3	4	12	8	3	10
дрвна	88	2	3	3	14	3	13
циглане	137	17	31	8	25	26	30
метална	66	11	3	7	32	5	8
хемијска	42	3	4	6	10	3	14
електрична	52	10	20	4	7	3	8
разна	65	11	2	11	29	8	9

За оживљавање целокупне привредне активности, па и војвођанске индустрије, од посебног значаја било је оснивање Привредне банке Војводине.¹⁶ Још у време деловања Војне управе за Банат, Бачку и Барању постојао је посебан Финансијски одсек. У оквиру њега, поред банковне секције, налазиле су се и секције за рачуноводство, буџет, порез, царину, монопол, катастар и државна добра и одељак нижестепених финансија.¹⁷

Одлука о оснивању Привредне банке Војводине донета је заједничком одлуком Војне управе и ГНООВ-а Војводине. Основана је као јавна установа „у циљу, да на подручју аутономне покрајине Војводине организованим кредитом потпомаже, оживи и унапреди привреду“.¹⁸ У току 1945. године у војвођанској прехрамбеној индустрији било је кредитирано деветнаест предузећа са укупно 15.410.000 динара, у текстилној седамнаест са 11.060.000, у кудељарској двадесет и пет са 40.410.000, хемијској четири са 1.800.000 динара, металној тринаест са 9.925.000 динара итд.¹⁹

Од посебног значаја за оживљавање војвођанске привреде било је и покретање занатске активности. Занатство је у Војводини имало дубоке традиције и са 37.994 радње и 32.151 помоћником и учеником пред рат је представљало значајан облик привредне делатности војвођанског становништва.²⁰ Првих дана по ослобођењу

¹⁶ Вид. опширније: А. Касаш, *Оснивање Привредне банке Војводине 1944/45*, Прилози за историју банкарства у Војводини, Н. Сад 1998, 183–207.

¹⁷ АВ, Ф.171. I-73/944.

¹⁸ А. Касаш, Нав. дело, 184–188.

¹⁹ Р. Кончар, Нав. дело, 171–172.

²⁰ *Војводина 1944–1954*, Н. Сад 1954, 254.

успело је да се оспособи и у привреду укључи више од двадесет хиљада радњи са око тридесет хиљада особља.

Стање у војвођанском занатству најбоље илуструју подаци Занатске коморе Војводине из јуна 1946. године према којима је тада било 21.203 занатске радње са 4.217 помоћника и 5.459 ученика. Број занатских радњи у односу на 1939. годину смањен је за 44,2%, занатских помоћника за 74,5% а број запослених ученика за 65,1%. Ово смањење несумњиво је било узроковано и тиме што се међу жртвама рата налазио и знатан број војвођанских занатлија, али и тиме што су Немци, који су у војвођанском занатству пред рат били заступљени са око 22%, након рата или напустили Војводину или били логорисани. Ово смањење било је узроковано и преоријентацијом занатлија и занатског помоћног особља на рад у индустрији, пољопривреди и заузимање места у органима државне управе, а такође и неправилним ставом према приватним занатлијама. Недостатак занатског радништва био је наглашен у металској, зидарској, ужарској, фризерској, ужарској и прецизно-механичарској струци.²¹ Хаотично стање у занатству било је последица и развлачења сировина, алата и другог материјала за потребе југословенске, совјетске и бугарске војске. Недостатак сировина за потребе занатске производње доводио је до развоја црноберзијанства, против чега се власт борила драстичним средствима.

У циљу боље организације и укључења војвођанског занатства у привреду 18. новембра 1944. године у оквиру Главног задружног савеза Војводине у Новом Саду основан је Пословни савез занатских задруга, који је преузео задатке снабдевања, кредитирања и контроле рада занатско-произвођачких задруга. Ради правилног увида у број и врсту занатских радњи, ГНООВ је 2. априла 1945. донео одлуку о регистрацији занатских радњи коју је до Другог светског рата водила Трговачко-индустријска и занатска комора у Новом Саду и Петровграду. Председништво ГНООВ-а 11. априла 1945. године доноси и одлуку о оснивању Занатске коморе Војводине са седиштем у Н. Саду и испоставама у Петровграду и Ср. Митровици под чију су управу потпадале све занатске и производне радње занатског карактера на читавој територији Војводине.²²

Нова власт водила је рачуна и о исхрани становништва, посебно радништва. Првих дана ослобођења сав промет робом обављао се преко потрошачких задруга, што је било разумљиво због мале количине робе а и радници и намештеници у прво време нису добијали плате.

Већ новембра 1944. године радништво Војводине почиње да се организује да би допринело обнови земље, али и да би се изборило за своја права кроз синдикално организовање. Почетком јануара 1945. године почињу да се одржавају раднички зборови широм Војводине а на иницијативу КПЈ. На њима се посебно истицало да синдикати треба да постану организација иста као Народни фронт на политичком плану. Након Седме покрајинске конференције КПЈ за Војводину, 6. маја 1945. године одржана је Прва покрајинска конференција Јединствених син-

²¹ Исто, 251.

²² *Службени листић Војводине*, бр. 3/45.

диката радника и намештеника Војводине у Новом Саду. Већ тада је у Војводини било преко хиљаду и сто основних организација. О задацима Синдиката говорио је Лазар Плавшић, први председник Синдиката Војводине. У свом реферату истакао је значај ове организације у подизању привреде. Од посебних задатака нагласио је пуштање у производњу свих привредних објеката, борбу против скривања робе, поготово оне од стратешке важности, против повећања цене робе, против црноберзијанства²³, затварање неких нерентабилних занатских радњи итд.²⁴

Обнова земље била је особена у активности Синдиката кроз тзв. акције „помоћи града селу“. Наиме, занатлије, зидари, тесари и други давали су безброј сати помоћи и са великим еланом и такмичарским духом учествовали у овој акцији.

Посебну активност испојиле су синдикалне организације приликом спровођења аграрне реформе и колонизације којом је не само знатно промењена етничка структура простора Војводине, већ је требало да колонисти постану носиоци тзв. револуционарних промена.

Након ослобођења експропријацијом и другим мерама отпочиње јачање државног сектора. Мада ни први Устав из 1946. године није негирао приватно власништво као облик власништва, већ тада се с њим није рачунало јер је државни сектор представљао опредељење КПЈ за њега као основни начин привређивања у социјализму. У Војводини, у односу на експроприсану имовину, у државном власништву било је 61%, под секвестром се налазило 7,7%, док се у приватним рукама налазило 30,6% од укупног инвестиционог капитала. Експроприсаном имовином у почетку је управљала Државна управа народних добара која је у Војводини формирана још почетком фебруара 1945. године као самостално одељење ГНООВ-а чији је главни задатак био чување народне имовине, али она ту улогу није увек успешно извршавала јер је њен велики део, посебно јеврејске и велепоседничке имовине, био развучен и уништен.

Из тих разлога, али и других, средином 1946. долази до укидања Државне управе, а њене послове преузимају одељења општенородне имовине створена при среским и градским народним одборима, док се управљање подржављеним предузећима преноси на привредне ресурсе.

Даљи развој управљања у државним предузећима према концепцији КПЈ захтевао је проналажење нових организационих форми управљања које се заснивају на тзв. систему Административног оперативног руководства (АОР). Организованијем руковођењу привредом требало је да послуже главне управе створене 1946. године које су представљале главну везу између министарстава и предузећа.²⁵

Посебан значај у организовању и јачању државног сектора, без којег се није могло почети извођење петогодишњег плана по угледу на совјетски, било је до-

²³ Чак је ради сузбијања ове појаве долазило до драстичног кажњавања и јавне ликвидације.

²⁴ Вид. опширније: А. Касаш, *Јединствени синдикални радника и намештеника Војводине од 1945. до 1948*, Зборник за историју Матице српске, бр. 23, 1981, 30–61.

²⁵ Бранко Петрановић, *Политичка и економска основа народне власти у Југославији за време обнове*, Београд 1969, 246–252.

ношење Основног закона о државним привредним предузећима августа 1946. године, чиме је држава у почетној фази развоја социјалистичких друштвених односа добила прворазредну економску улогу. Према овом закону „у циљу организовања, искоришћавања и развијања привредних снага земље, задовољења потребе народа и јачања државног привредног сектора држава оснива привредна предузећа“ која су се делила на предузећа општедржавног (савезног) републичког, покрајинског и локалног значаја. Свако предузеће имало је својство правног лица, али није имало посебну самосталност јер му је било одређено административно руководство које је имало широка овлашћења и задатке. Под надлежност АОР-а долазило је доношење правила предузећа, старање о правилној организацији у њему, доношење планова и задатака предузећа, вођење бриге о организацији рада, снабдевању, производњи и продаји робе, а АОР је могао да поништава и одлуке директора. У овом закону веома прецизно била су одређена доста значајна овлашћења директора који је био одговоран само АОР-у, док су њему, који је по овом закону био „највиши дисциплински старешина радника и службеника“, за свој рад били одговорни сви радници и службеници. Значајно место у овом закону добила је синдикална организација у предузећу која је имала право да директору даје предлоге у вези са повећањем производње, организовањем рада, побољшањем животних услова рада, затим да о неправилности рада директора обавештава АОР итд. На предлог синдикалне организације директор је проглашавао и ударнике у предузећу.²⁶

Снажење државне интервенције у привреди у време припрема за прелазак на планску привреду у другој половини 1946. године условило је и значај извршних и управних органа општеполитичких, оперативних, управно-стручних и контролних. Оно је било санкционисано 1946. године доношењем Закона о народним одборима, затим Закона о општој државној контроли и Закона о општедржавном привредном плану и државним органима за планирање, чиме се формира Савезна планска комисија, након које се формирају органи планирања до средњег нивоа. Планска комисија АПВ формирана је 15. септембра 1946. године а за председника је постављен Ђура Јовановић²⁷, да би га 1947. године заменио Добривоје Видић.

Користећи се искуством СССР-а у методологији привредног планирања које се заснивало на убрзаној индустријализацији и електрификацији земље, КПЈ је сматрала да је излаз из наслеђене привредне и културне заосталости могућ једино извођењем прве југословенске „петолетке“.

После ослобођења радничка класа била је релативно малобројна. У 1945. години у индустрији је било упуслено 461.000 радника, 1946. око 721.000, да би се већ прве године извођења Петогодишњег плана тај број повећао на преко милион и сто хиљада радника.²⁸

²⁶ Зайисник са Осме јоукрајинске конференције КПС за Војводину; АС, ЦК КПС, фасц. 187, док. 6.6.

²⁷ Службени листић Војводине, бр. 38, 946.

²⁸ Dušan Bilandžić, *Historija SFRJ (glavni procesi)*, Zagreb 1979, 114.

Осећао се недостатак техничке интелигенције која је углавном потицала из редова грађанске класе, немачке националности, а исто тако ни квалификациона структура радништва није била задовољавајућа.

Предлог Закона о првом петогодишњем плану донет је за период 1947–1951. Народна скупштина усвојила га је априла 1947. године да би општи задаци за целу земљу добили законску форму 28. августа 1947. године. Према овом закону општи задаци предвиђали су: савлађивање привредне заосталости, постизање економске самосталности, снажење одбрамбене моћи, подизање општег благостања народа, учвршћивање и развијање социјалистичког сектора, а такође се истицала потреба укидања неравномерности у привредном развоју Босне и Херцеговине, Црне Горе, Македоније и других региона. Основа бржег развоја земље тражена је у изградњи базичне индустрије чија је изградња била претпоставка за бржи развој и осталих индустријских грана, саобраћајница и пољопривреде. Јуна 1947. донет је Петогодишњи план НР Србије. Овим планом одређени су и улога, место и значај Војводине у планској привреди. На Осмом заседању Народне скупштине АПВ 7. септембра 1947. усвојен је Петогодишњи план којим су овој покрајини одређени конкретни плански задаци. У образложењу доношења војвођанског плана председник планске комисије Добривоје Видић је истакао да се задаци који су постављени у плану НР Србије „складно допуњују и да ће га Војводина према својим скромним могућностима даље развијати“. Пошто су плански задаци савезних предузећа у Покрајини били одређени Планом ФНРЈ, плановима Србије и Војводине одређени су задаци предузећа републичког, покрајинског и локалног значаја. Основни задаци који су били постављени пред покрајинску индустрију били су ликвидација застареле технике и усмеравање на појачану производњу оних индустријских грана за које је постојала сировинска база у АПВ а то је била пре свега прехранбена индустрија, а у грађевинску индустрију, производњу цигле и црепа планирано је да се у току пет година инвестира 621 милион динара. Вредност производње покрајинске индустрије са локалном привредом требало је да се увећа са 422 милиона у 1946. години на 2.867 милиона у 1951. години, што је било скоро седам пута више. Од тога је највеће повећање било предвиђено у прехранбеној индустрији са 185 милиона у 1946. години на 1.217 милиона последње године првог петогодишњег плана, за производњу брашна, тестенина, концентрисане сточне хране, сухомеснатих производа, хлеба, шпиритуса итд.²⁹

Као савезни и републички, тако је и војвођански план постављен преамбициозно, о чему сведоче и следећи подаци: повећање производње у грађевинској индустрији планирано је за више од четири пута у односу на производњу у 1946. години, производња тестенина девет пута, млечних производа седам, пива и шпирита четири, сирћета пет, обуће два, производња дрвне индустрије до десет пута, металне два пута итд.³⁰

Према плану ФНРЈ у Војводини је предвиђена изградња објеката у вредности од 1.110 милиона динара, затим проширење и модернизација индустријских

²⁹ *Стенографски записник са Осме редовне седнице Народне скупштине АПВ*, 494.

³⁰ Исто, 505.

предузећа као, на пример: Војвођанске ливнице и Фабекса у Новом Саду, Беоцинске фабрике цемента, Фабрике уља у Врбасу и Зрењанину, Фабрике стакла у Панчеву, Фабрике шећера у Зрењанину, девет колониистичких насеља итд.

Посебан значај у Плану придаван је изградњи канала Дунав–Тиса–Дунав који је био предвиђен и републичким планом.

Мада су плански задаци постављени преамбициозно, војвођанско радништво прихватило га је са великим ентузијазмом и полетом. Иако се у Војводини није приступило изградњи капиталних објеката у индустријализације земље, војвођанско радништво својим радом и залагањем пришло је извршењу планских задатака по предузећима. Наредни сукоби Југославије са земљама Информационог бироа знатно су утицали на остварење плана.

Закључак

Од јесени 1944. године војвођански простор био је ослобођен. Читава привреда била је усмерена ка коначном ослобођењу земље. Мада индустрија и занатство нису били оштећени у оноликој мери као у осталим деловима окупиране Југославије, и они су били суочени са проблемима. Власници индустријских и занатских предузећа у великој мери били су припадници јеврејске, немачке и мађарске националности. Нове власти извршиле су не само конфискацију и секвестрацију одређене имовине него је у прво време уведена Војна управа за Банат, Бачку и Барању која је, поред посебних задатака, контролисала обнову и рад појединих објеката у циљу тзв. ратне обнове. Од маја 1945. године врши се интензивнија контрола рада и производње у циљу отклањања последица рата и помоћи пострадалим крајевима. Посебну пажњу југословенски комунисти поклањају војвођанској индустрији и занатству чија обнова и производња је требало да има и политички карактер. Од посебног значаја за обнову требало је да има прехранбена и грађевинска индустрија, а посебно Беоцинска фабрика цемента.

Релативно брзо и успешно извршена обнова и покретање производње условили су да се југословенски комунисти, користећи се совјетским методом, одлуче за увођење првог петогодишњег плана, мада је систем ударништва и великог радног елана покушавао то да отклони. Мада је и за Војводину донет петогодишњи план, према њему нису предвиђане неке капиталне инвестиције. Постављен прилично нереално и преамбициозно, с тим да једна од најзначајнијих инвестиција буде изградња канала Дунав–Тиса–Дунав (завршен тек почетком седамдестих година двадестог века), он за војвођанску индустрију и занатство није био од посебног значаја.

ALEKSANDAR KASAŠ Ph. D

INDUSTRY AND HANDICRAFTS OF VOJVODINA IN EARLY YEARS AFTER WORLD WAR II

Summary

In the fall of 1944, after the liberation of Vojvodina a so called war reconstruction of industrial companies, began. The above mentioned companies somehow, manufactured the goods for the good of the front and a final liberation of the country. After the liberation, they were fairly well prepared for work with the enthusiasm and communist control, however, in Vojvodina there was an additional problem because a large part of industry and trade shops were in the hands of German, Hungarian and Jewish real estate owners. Food industry reconstruction was also of special importance for the new authority. It was supposed to help the starved population i.e. those that suffered the most by the war, with its production, however, the population in Belgrade, as well. The reconstruction of the building industry, the one of Beočin's cement factory, especially, began, as well. The first five-year plan was introduced, however, even for Vojvodina itself it was too ambitiously designed and it did not achieve any of more significant and expected results, planned.

НАЦИОНАЛНА ИДЕЈА У НАРОДНИМ ШКОЛАМА У ВОЈВОДИНИ (1919-1933)

Сажетак: У новоствореној југословенској држави народне школе као примарне у образовању и просвећивању добиле су важну улогу у спровођењу националне идеје. Ова идеја је доживела трансформацију од компромисног до унитарног југословенства. Остваривала се и преко школског система, који је држава настојала да законски уједначи и осавремени. Посебно важну улогу у остваривању националних циљева школски систем је имао на подручју Војводине, где су постојале јаке и организоване националне мањине. У раду је на основу архивских и објављених историјских извора и литературе изложено спровођење националне идеје путем наставних планова и програма народних школа, са посебним освртом на наставу историје и њене циљеве од 1919. до 1933.

Кључне речи: Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (Југославија), национална идеја, народне школе, наставни планови и програми, настава историје, Војводина.

Од тридесетих година деветнаестог века многе значајне личности српске, хрватске и словеначке културе и политике заступале су идеју стварања јужнословенског јединства, при чему су постојале значајне разлике у садржини тог појма. Овај циљ је био у складу са националноинтегративним тежњама других европских народа, а уједињења Италије и Немачке у много чему су деловала као узор и подстицај. И поред ширења југословенске националне идеје у политичкој елити, код интелектуалаца и студената, поготово од првих година двадесетог века, она је у ширим слојевима у најбољем случају постојала само као магловита визија.

Образовна политика и њени циљеви код Срба, Хрвата и Словенаца остваривана је у суштински различитим политичким околностима, али јој је заједничка била усмереност ка властитим националним циљевима. Уз помоћ школе и уџбеника подстицани су код ученика осећај поноса, родољубља и оданости нацији, њеној прошлости и будућности. Школски уџбеници код сва три народа су садржавали мање или више информација о осталим народима, што је утицало на боље упознавање и разумевање међу њима. На томе се све и завршавало и није било

наговештаја о јужнословенском јединству и југословенству.¹ Стога југословенска национална и државна идеја нису стекле масовну друштвену основу. Међутим, политички догађаји су битно убрзали њено оживотворење.

Почетак Првог светског рата као да је још више умањио могућност остварења југословенске идеје јер су се они који је требало да је претворе у стварност нашли на супротстављеним странама. И поред тога, српска влада је током јесени 1914. уобличила своје ратне циљеве формулисана Нишком декларацијом 7. децембра 1914. У њој је као ратни циљ Србије „успешан свршетак овог великог војевања, које је у тренуцима када је започето, постало уједно борбом за ослобођење и уједињење све наше неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца“.² Међутим, око концепта уједињења, пре свега око уређења будуће заједничке државе, постојале су озбиљне разлике између представника југословенских народа из Аустроугарске монархије у иностранству (Југословенског одбора) и Српске владе. Крфском декларацијом 20. јула 1917. обе стране су се сагласиле да се створи заједничка држава са јединственом територијом, као уставна, демократска и парламентарна монархија са династијом Карађорђевић на челу. Декларација је предвиђала поштовање појединачних народних имена: Срба, Хрвата и Словенаца, народних застава, слободе вероисповести, равноправност и ћириличног и латиничног писма.

Међутим, није постигнут споразум о унутрашњем уређењу државе, односно око тога да ли ће она бити централизована или федеративна. Иако су се залагали за федеративно уређење, представници Хрвата и Словенаца су то питање ипак претпоставили потреби стварања заједничке државе. На тој основи су почели политички сукоби убрзо после стварања јединствене државе, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1. децембра 1918. Унитаристички концепт потврђен је првим уставом нове државе 28. јуна 1921. Овакав концепт заснивао се на формули о једном, јединственом, мада „троплеменом“ народу. Он је само привремено подељен различитим верама и традицијама, али су те разлике само „површинске“. Сматрало се да ће живот у заједничкој држави постепено нивелисати те разлике, да је то заједница три „племена“, која носе различита имена, али је пред њима један пут на чијем крају се налази потпуно народно јединство.

Показало се да концепт компромисног националног унитаризма није лако преточити у стварност. Сударао се са реалношћу три већ постојећа национализма, односно са три већ највећим делом формиране нације. У новим политичким околностима ти национализми су добијали нове подстицаје, што је највидљивије било код Хрвата. Захваљујући демократизацији јавног живота Хрвати су тек у новоствореној краљевини довршавали своју националну интеграцију. Додатну тешкоћу у остваривању националног јединства представљала је и чињеница да је

¹ Charles Jelavich, *Južnoslovenski nacionalizmi. Jugoslavensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914*, Zagreb 1992, 265–266. Вид. и: Dunja Modrić-Blivajs, *Kakvi su bili povijesni srednjoškolski udžbenici u banskoj Hrvatskoj u razdoblju Khuenova banovanja?*, Časopis za suvremenu povijest, br. 3, Zagreb 2007, 804–805.

² Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb 1920, 10; вид. и: Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984, 136–158.

у новој држави живело и око двадесет процената мањинског становништва које је многоструко било повезано са својим матичним државама у суседству.³

Убрзо по њеном стварању један добро обавештени посматрач овако је описујући главну тешкоћу са којом се суочавала: „Проблем наше револуције не тиче се рушења, већ изградње [...] Треба да изградимо нашу нову земљу, да изградимо новог грађанина и нову личност. Основни проблем наше револуције није изградња државе, нити социјални или економски развој. У много већој мери, проблем се тиче нације и културе, јер на томе почива могућност давања задовољавајућег одговора на поменута питања.“⁴ Иако је овде предност давана „духовном уједињавању“, а занемариван утицај изузетно важних социјалних и економских фактора, наведени став добро приказује раширено мишљење да без свести о заједничком циљу, јединственој држави и народу, не може бити ни његовог остварења.

Југословенски оријентисана елита је била свесна да нову националну свест треба тек изградити, пре свега у најширим слојевима. Стварање и јачање кохерентног југословенског националног идентитета код целокупног становништва нове државе сударало се са реалношћу постојећих, па и све јачих национализма, којима су социјални проблеми давали нов подстицај. Политичке разлике су почеле да разједињавају земљу и тада се увидело колико је тешко измирити међусобне „површинске“ разлике.⁵

И питање културе коју би требало да изгради нова држава било је изузетно сложено,⁶ тако да су се и у овом погледу испољавале значајне разлике. Постојало је неколико схватања о томе како треба стварати националну културу. Она се могу сажети у три речи: унификација, сарадња и толеранција. Сваки од ова три приступа имао је иза себе снажне културне интересе у земљи. Унификација је значила напор да се створи таква култура која ће бити иста за све Југословене, без обзира на њихову религијску или етничку припадност. Сматрало се да је заједничка култура услов за опстанак земље. Синтетичка култура би заменила постојеће националне, а то је практично био захтев за јединственим образовним системом и стварањем мање или више јединственог националног књижевног језика. Два су

³ Према попису из 1921. године у Краљевини СХС је живело 9.931.506 Срба, Хрвата и Словенаца, као и 505.790 Немаца, 476.658 Мађара, 439.657 Албанаца, 150.322 Турчина, 231.068 Румуна, 115.535 Чеха и Словака, 20.568 Руса, 14.764 Пољака, 25.615 Русина, 12.553 Италијана и других 69.878. *Сјатајисџички љрејег Краљевине Југославије 1921 по дановинама*, Београд 1930, 5; Љубодраг Димић, *Историја српске државности*, књига III, *Србија у Југославији*, Нови Сад 2001, 43–44.

⁴ Branko Tkalčić, *Srednja škola kao rasadište jugoslovenske misli*, Jugoslavenska knjiva 3, број 17, 26. април 1919, 263–264.

⁵ „Најважније је да постоји једна мисао, један свестан и несвестан филозофски поглед, један морал од Марибора до Ђевђелије, од Јадрана до Ђердапа. Не можемо имати нацију догод један део народа на свет гледа са стајалишта европског рационализма, док други још шкиљи кроз источњачки мистицизам.“ Стево Клуић, *Духовно уједињење или духовни љрејор*, Нова Европа 19, број 5, 1929, 132–135.

⁶ Љубодраг Димић, *Културна полиџика Краљевине Југославије 1918–1941*, трећи део, *Полиџика и сџваралаиџиво*, Београд 1997, 411–413.

модела унификације била на сцени: комбиновање елемената из постојећих „племенских култура“ или стварање наднационалног модела културе, при чему ова два модела нису строго одвојена. Равнотежа културних и политичких снага била је сложена у свим деловима нове државе.⁷

За новостворену државу, као уосталом и за све друге националне државе, прворазредно питање је било како и са којим циљем ће се образовати младе генерације. Значај школе био је тим већи што је тек требало да оне створе нову, југословенску националну свест; створена је Југославија, а требало је створити и Југословене. Ако генерације које су стварале нову државу током свог школовања нису биле образоване у југословенском него у националном (у новој терминологији: „племенском“) духу, школа у новој држави имала је основни задатак да изгради и негује свест о националном и државном јединству. Основни задатак школе и просветних радника у новој држави био је да националним васпитањем учврсте осећај јединства.

Регент Александар у својој Престоној беседи 16. марта 1919. навео је и следеће: „На подлози заједничког порекла векове смо провели у тешким историјским приликама под разноврсним утицајима и развијали како смо како и где могли своје заједничке или своје засебне особине, увек добро памтећи и знајући да смо једно“.⁸

Народне школе у школском систему Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца

Доба		Висока стручна школа	Универзитет	Наставне године		
			Учитељска школа			
18	Средња стручна школа (пољопривредног типа)	Средња стручна школа (трговачког, занатског, техничког типа)	Виша средња школа	12		
17				11		
16				10		
15				9		
14	Виша народна школа (пољопривредног, домаћичког типа) <i>Ступањ II</i>	Грађанска школа (трговачког, занатског, индустријског, пољопривредног, домаћичког типа) <i>Ступањ II</i>	Нижа средња школа <i>Ступањ II</i>	8		
13				7		
12	Виша народна школа <i>Ступањ I</i>	Грађанска школа <i>Ступањ I</i>	Нижа средња школа <i>Ступањ I</i>	6		
11				5		
10	Основна народна школа (по селима и градовима)			4		
9				3		
8				2		
7				1		

Извор: Милорад Ванлић, *Грађанска школа код нас и на сјрани*, Београд 1935, 17.

⁷ Endru Baruh Vahtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije, Književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*, Београд 2001, 100–102.

⁸ Цитирано према: Љубодраг Димић, *Просвећа у Краљевини Југославији, у: Образовање код Срба кроз векове*, Зборник радова, Београд 2003, 223–224.

Главну улогу у остваривању васпитног задатка учвршћивања свести и националног јединства југословенских народа имала је „национална група предмета“ коју су сачињавали „државни“ језик (српскохрватскословеначки или српскохрватско-словеначки), географија (земљопис) и историја. Посебан значај се давао настави историје у чему су се, као и до тада, следили западноевропски узор. У европским образовним системима од XIX века, у време изградње националних држава, настава историје је добила улогу да негује како љубав према отаџбини тако и грађански дух. Према овој „класичној“ теорији наставе историје, њен задатак је био да помоћу примера пренесе моралне поуке, због чега се оваква историја називала и морализаторском. Наведена теорија наставе историје претпостављала је висок степен сагласности о томе шта јесу класичне вредности, које се врлине подразумевају, које су заједничке и вечне. Са заоштравањем политичких супротности које су кулминирале Првим светским ратом овакав концепт изложен је озбиљној критици. Стога је у периоду између два светска рата, као реакција на морализаторску и поучну историју, формиран нов став по којем школа треба првенствено да преноси знања о историји, да ученицима преда знање о прошлости и садржај културног наслеђа.⁹

Настава историје у школама Краљевине СХС заснивала се на већ изграђеном моделу „класичне“, морализаторске наставе историје, који је требало да добије нове садржаје у складу са државном политиком националног јединства. Циљеви наставе историје у листу *Учишћел*, органу Удружења Југословенског учитељства, дефинисани су 1925. на следећи начин: „Историјска настава може у највећој мери утицати на стварање јаке моралне воље код васпитаника“. Ова настава треба да има „прво, средишње место у наставном плану јер [...] сав се морални живот оснива на историјској подлози, с једне стране и сва историја на основи моралних доживљаја, са друге стране.“ Писац чланка Благоје Марчић сматрао је да је задатак наставе историје најбоље дефинисао педагог др Војислав Бакић. Он је истицао да је задатак наставе историје да буди осећај „родољубља, отачаствољубља и човекољубља и да их одушеви за племенити рад великих људи који им могу бити идеал у доцнијем животу.“ Настава историје у оквиру система образовања ће „пружањем добрих примера историјских личности које су руковођене најплеменитијим побудама у свом јавном раду стварале морална дела у општу корист народа, утицати на стварање чистих, непомућених моралних појмова код ученика.“ Истовремено, истицало се да је „сада наш троимени народ, после свог вековног издвојеног и посебног културно-националног живота постао национално уједињен, али не и духовно“ и да је потребно код школске омладине „националним предметима, а поглавито историјском наставом развијати јединствена национална осећања, без икаквих примеса сепаратизма и партикуларизма.“¹⁰ У складу са наведеним принципима одвијала се и настава историје у народним школама у Краљевини СХС,

⁹ Knut Čelstali, *Prošlost nije više što je nekad bila. Uvod u istoriografiju*, Beograd 2004, 300–303.

¹⁰ Благоје Марчић, *Етничко-национални значај наставе историје у нашим народним школама у садашњини*, Учитељ, бр. 2, Београд 1925. Др Војислав Бакић је био први представ-

тиме и на територији Војводине од 1919. до 1933.¹¹ У Војводини је постојала веома разграната школска мрежа, а до доношења Закона о народним школама 1929. постојала је шесторазредна основна школа.

Настава историје у народним школама						
Основне школе						
разред	по наставном плану из године:		1920	1926	1927	1933
I		часова недељно	0	0	0	0
II			0	0	0	0
III			3	2	2	1
IV			4	3	3	3
Више народне школе						
разред	по наставном плану из године:		1920		1932	
I		часова недељно	0		3	
II			2		3	
III					3	
IV					0	

Ученици у Краљевини СХС први пут сусрели су се са наставом историје у основној четвороразредној школи, у трећем и четвртном разреду. Ту су учили „народну историју“, односно националну историју југословенских народа. После стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца наставило је да важи дотадашње просветно законодавство и требало је извесно време да се оно уједначи. Према *Привременом усљаву за Краљевство Срба, Хрватца и Словенаца* од 18. фебруара 1919. све јавне и приватне школе и други заводи за образовање стављени су под надзор државне власти.¹² До тада је на територији Баната, Бачке и Барање важио угарски школски систем, а у Срему школско законодавство Хрватске и Славоније.

У оквиру Народне управе за Банат, Бачку и Барању школским питањем се бавио Одсек за просвету са својим стручно-педагошким органом Школском анкетом. На основу уредбе од марта 1919. у Новом Саду је формиран Одсек Министарства просвете Краљевине СХС за Банат, Бачку и Барању који је преузео послове Одсека за просвету Народне управе. У делокругу Одсека било је да прописује наставни језик у основним школама, према матерњем језику ученика. Уз остало, прописивао је у којој мери ће се учити национална група предмета, односно српски језик, историја и географија у „несрпским“ школама.

ник научне педагогије у Србији крајем XIX и почетком XX века, Станоје Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књига I, Загреб 1925, 108.

¹¹ *Најновији учитељски зборник свих закона, уредби...*, уредили Коста А. Аранички и Стеван Карацић, Панчево 1936.

¹² *Службене новине Краљевства Срба, Хрватца и Словенаца*, бр. 5, 1919, 5.

Средином 1920. извршено је прво велико уједначавање школских система у Краљевини. На основу одлуке владе наредбом министра просвете Светозара Прибићевића од 6. јуна 1920. проширено је важење српског Закона о народним школама Краљевине Србије из 1904. са допунама од 23. јула 1919. на основне школе на подручју Баната, Бачке и Барање и Црне Горе. Истакнута је намера да се постигне „једнообразност у поступању школских власти и примени школских одредаба да би се постигло потребно изједначење наставе у свим државним и приватним народним школама у Банату, Бачкој и Барањи“.¹³ После одлуке Министарског савета, министар Прибићевић је 13. јула 1920. донео ново наређење у којем је наведено и следеће: „Ради тога што се у Банату, Бачкој и Барањи још ради, било по мађарским законима, било по привременим несанкционисаним уредбама и одлукама досадашњег Просветног одсека у Новом Саду, то у интересу јединства у настави и васпитању, у административним пословима предлажем да се просветни закони, који данас важе у Србији и Црној Гори распрострају на народне, средње и стручне школе и остале просветне установе у Банату, Бачкој и Барањи“.¹⁴ Све основне школе на овој територији тиме су постале државне, а вероисповедне, општинске и комуналне школе изгубиле су право јавности. У складу са просветним законодавством предратне Србије Главни просветни савет добио је значајну улогу у просветној политици и на подручју Војводине.

И пре него што су донете одлуке владе и министра о проширењу важења српског просветног законодавства на Банат, Бачку и Барању, извршене су припреме за доношење новог јединственог наставног плана и програма. Министарство просвете послало је Одсеку министарства у Новом Саду 10. маја 1920. предлог наставног плана и програма за основну школу у Србији и предлог наставног плана и програма за више народне школе у Србији „да их Отсек прочуи и пошаље своје мишљење, шта би још требало додати или изменити према тамошњим приликама, како би министарство могло за идућу школску годину донети одлуку о распрострањењу заједничког наставног програма за све основне школе у Војводини, Србији и Црној Гори“.¹⁵ Шеф Одсека у Новом Саду је одговорио да предлаже „да се за наставни језик у основним школама остави матерински језик школске деце [...] све дотле док то замашно питање не реши Министарски савет, односно парламент“.¹⁶ Министарство је одговорило Одсеку да према члану 20 Закона о народним школама Краљевине Србије наставни план и програм прописује министар просвете „по саслушању Главног просветног савета. Према томе, наставни план и програм који важи за србијанске основне и више основне школе важиће и за тамошње основне школе“. На тој основи наређењем министра

¹³ Архив Војводине, фонд Министарство просвете, Одсек за Банат, Бачку и Барању (даље: АВ, МП), ОН бр. 17.967, од 6. јуна 1920; вид. и: Бранислав Глигоријевић, *О настави на језицима народности у Војводини 1919–1929*, Зборник за историју Матице српске, бр. 5, Нови Сад 1972, 60–62.

¹⁴ Б. Глигоријевић, Нав. дело, 62.

¹⁵ АВ, МП, 81, бр. 20.157/1920.

¹⁶ Исто.

просвете Светозара Прибићевића од 26. јула 1920. на војвођанске школе је проширено важење србијанског наставног плана и програма од 9. децембра 1899. са одређеним изменама.¹⁷

Наставним планом прописаним поменутих наређењем министра просвете основна школа је имала девет предмета.¹⁸ Национална група предмета (српски језик, историја и географија) заузимала је више од трећине програма. У трећем разреду за ове предмете предвиђено је 9 часова (35%), а у четвртм 10 часова (37%). Према плану, настава историје (српска историја) се предавала заједно са земљописом, као један предмет, са фондом од три часа (11,5%) у трећем разреду и четири часа (15%) у четвртм разреду.¹⁹

У наставном програму за основну школу били су одвојени програми за српску историју и земљопис. Као циљеви наставе историје истакнути су: познавање прошлости свога народа и буђење националних и патриотских осећања. У трећем разреду нису предвиђени засебни часови него се предмет реализовао уз читање чланака из читанки, обрађивањем појединих прича из живота српског народа „и у Земљопису, код важнијих места, биографије појединих познатих људи, као и приче о важним догађајима на њима.“ У програму земљописа за трећи разред унета је нова наставна јединица „Управа, грб и застави Краљевине“. Извршене су допуне у складу са новим државним границама. Тако се тражило да се у трећој тачки додају „нове речне области у Потисју и горњем Подунављу, а цео текст у тачки четвртој заменити са општим прегледом“.

У четвртм разреду, поред 21 наставне јединице из српске историје, које су предвиђене српским наставним програмом,²⁰ „има се унети укратко и упознавање прошлости Хрвата и Словенаца нарочито у доба самосталног њиховог живота као

¹⁷ АВ, МП, 81, бр. 21.370/1920.

¹⁸ Наставни предмети били су следећи: наука хришћанска, српски језик са словенским читањем, земљопис са српском историјом (од трећег разреда), рачуница са геометријским облицима, познавање природе с пољопривредним поукама у мушким и поукама за домаћице у женским школама (од трећег разреда), цртање и лепо писање, ручни рад, певање, гимнастика и децје игре.

¹⁹ *Зборник закона и важнијих расписа, одлука и наредаба Одељења за основну наставу и народно просвећивање Министарства просвете у 1918/19. и 1919/1920. школској јединици*, I књига, Београд 1921, 118.

²⁰ То су биле следеће наставне јединице: 1. Стара постојбина (живот, вера, обичаји и управа у Срба док су били у старој постојбини). 2. Сеоба и нова постојбина. 3. Уопште о жупама и на по се о Војиславу и поука из њиховог рада. Примање хришћанства и писмености. 4. Немања и Св. Сава. 5. Стеван Првовенчани. 6. Стеван Дечански (укратко ради везе). 7. Стеван Душан Силни. 8. Урош и Вукашин. 9. Марко Краљевић, Кнез Лазар на Косову. 10. Ђурађ Смедеревац и главнији догађаји. 11. Пропаст Србије. 12. Пропаст Босне и Херцеговине. 13. Патње под Турцима. 14. Хајдуци и ускоци. 15. Први устанак – бојеви на Иванковцу, Мишару, Суводолу, Чегру, Варварину, Лозници, Неготину и Равњу. 16. Пропаст Србије 1813. године. 17. Други устанак и све о кнезу Милошу. Бојеви на Љубићу, Пожаревцу и Дубљу. 18. Бој на Сентомашу – Србобрану – О стању тамошњих Срба (у кратко). 19. Кнез Михаило, I и II влада. 20. Кнез и Краљ Милан. 21. Краљ Александар I; исто, 122–123.

и кратак преглед историје Зете, Босне са Херцеговином и приморских области. У земљопису за четврти разред предвиђено је да се ђаци упознају са укупним прегледом „Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, с кратким описом и цртањем свих српских земаља, а нарочито суседних“.²¹

Према наставном плану за прву годину више народне школе није било засебних часова историје. У наставном програму предвиђено је да се на часовима матерњег језика читају пригодни чланци из којих ће се обнављати и проширивати оно градиво које је изучено. Уз то, предвиђено је читање и учење историјских песама напамет. На другој години више народне школе историја је била издвојена као посебан предмет са два часа недељно. Програмом је предвиђено да се изучава „Кратак преглед историје Срба, Хрвата и Словенаца“, затим „Заједница Југо-словена са осталим словенским народима“, као и „Кратко упознавање са најважнијим моментима историје Чеха, Пољака, Руса“.²²

Целокупан програм наставе историје за народну школу показује да је у програмирању наставе историје усвојен педагошки принцип концентричних кругова. На основу програма за више народне школе може се закључити да је било предвиђено да се, на основу већ усвојеног знања из историје, на овом степену образовања она допуне знањима из историје сва три југословенска народа као и општесловенском историјом и историјом појединих словенских народа. „Југословени“ су посматрани не само као посебан национални ентитет, састављен додуше од три посебна „племена“, него и као део великог, словенског ентитета. То можемо повезати са све јачим утицајем интегралне југословенске националне идеологије, али и са тада раширеним неословенским схватањима.²³

Један од главних задатака просветне политике нове државе у Војводини био је да ова покрајина добије што снажнији национални карактер, јер је словенско становништво било у мањини у односу на несловенско.²⁴ Стога се сматрало да што пре треба редуковати дотадашњи мађарски школски систем који је био један од главних ослонаца узапредовале мађаризације. Разним мерама се настојало да се смањи број школа на мањинским језицима. И настава на мањинским језицима и на државном језику била је у складу са главним циљевима државне политике. Иако се није тежило асимилацији мањина, настојало се на слабљењу њихове националне свести, односно везаности за национализам својих матичних држава. Наметањем наставе националне групе предмета националним мањинама власти су постигале супротан ефекат.²⁵

²¹ Исто, 123–124.

²² Исто, 146.

²³ Ова трећа фаза пансловенства називала се неославизам, неопанславизам и неословенство. Шире у: Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом Веку 1492–1992*, Београд 2007, 296–299.

²⁴ Александар Касаш, *Одјек међународних њрилика у Војводини између два светска рата*, Истраживања, 15, Нови Сад 2004, 268–269.

²⁵ Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Београд 2005, 232–233.

Крајем августа 1920, уочи почетка нове школске године, све школе су подржављене, српско-хрватски језик је уведен као обавезни предмет и на том језику је извођена настава историје и географије у мањинским одељењима.²⁶

Наставни планови и програми били су у надлежности Министарства просвете и Главног просветног савета (ГПС). У делокругу ГПС били су и израда просветног законодавства, преглед и одобравање уџбеника и друге литературе намењене наставницима и ученицима, као и положај просветних радника. Питање уџбеника било је једно од најхитнијих и њиме се ГПС бавио од првих година постојања нове државе. При томе је највећа потреба постојала за уџбеницима из националне групе предмета. То је посебно било изражено у Војводини где су неки од постојећих уџбеника забрањени.

На својој седници 13. октобра 1919. ГПС је донео закључак да се у први мах израде „кратки прегледи из политичке историје, историје књижевности, географије и језика који ће служити као допуна предавањима из тих националних предмета дотичних области, дотле док се не израде нови уџбеници који би одговарали новоме стању у којем се наш народ налази.“²⁷ Начелник одељења за основну наставу Министарства је на седници ГПС 24. јуна 1920. истакао потребу да се за време школског распуста одобре и израде школски уџбеници за народне школе у Војводини. Савет је одлучио да се формира одбор „који ће у духу ранијих Саветских одлука о уџбеницима у Војводини прегледати уџбенике и чије ће мишљење у тим стварима важити као мишљење Главног просветног савета.“²⁸ Наредне 1921. године Просветни одсек у Новом Саду је предлагао Министарству просвете да се у основним школама у Војводини употребљавају само они уџбеници које је овај одсек одобрио. „Чим буде наставна основа потврђена, постараће се и за остале уџбенике, нарочито за земљопис и историју“.²⁹ Показало се, међутим, да ови уџбеници још задуго неће бити написани.

У складу са намером државе да се изврши унификација целокупног школског система³⁰ вођене су дуге расправе око увођења јединственог наставног плана и програма за народну (четвороразредну) школу. Министарство просвете се обратило Главном одбору Југословенског учитељског удружења да организује зборове учитеља у срезовима и прибави њихово мишљење о пракси, што је требало да се искористи у изради јединственог наставног плана и програма. После других

²⁶ Биљана Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика у Дунавској бановини (1929–1941)*, Нови Сад 2007, 129.

²⁷ Архив Србије и Црне Горе (Архив Југославије, даље: АЈ), фонд Министарства просвете Краљевине Југославије (ознака фонда 66), 484–764, Записник 1151. редовног састанка Главног просветног савета, 13. октобар 1919.

²⁸ АЈ, 66-484-764, Записник 1182. редовне седнице Главног просветног савета 24. јуна 1920.

²⁹ АВ, МП, фонд 81, бр. 20.157/1920.

³⁰ Павле Флере, *Наше основно школство, у: Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1928*, I део, Издање Матице живих и мртвих СХС, Београд 1929, 393.

расправа јединствени наставни план за целу Краљевину СХС усвојен је 27. јуна 1925.³¹

За разлику од наставног плана из 1920, у новом наставном плану историја и земљопис били су одвојени предмети. За наставу историје (сада под називом Историја Срба, Хрвата и Словенаца) предвиђено је 2 часа недељно у трећем и 3 часа у четвртном разреду. За наставу земљописа и у трећем и у четвртном разреду предвиђена су по два часа недељно. Повећан је и фонд часова „српско-хрватског и словеначког језика“; у трећем и четвртном разреду уместо дотадашњих по 6 часова, према новом плану предвиђено је по 7 часова недељно.³² Од тада се у званичним документима који су се односили на просвету углавном користио наведени назив за „државни“ језик. Националној групи предмета овим наставним планом је дат знатно већи значај. У трећем разреду настава ове групе предмета извођена је са 11 часова недељно што је чинило 45,8% фонда часова. Сама настава историје чинила је 8,3%. У четвртном разреду национална група предмета са 12 часова недељно заузимала је безмало половину (48%) недељног фонда часова. Настава историје чинила је 12% недељног фонда часова.

Већ наредне, 1926. године донет је нов наставни план, са незнатним изменама у односу на претходни, али је и он убрзо замењен новим. Министар просвете Коста Кумануди донео је 14. октобра 1927. одлуку да се примењује нови привремени наставни план и програм за основне четвороразредне школе. Иако привремени, овај наставни план и програм остали су на снази и после проглашења краљеве диктатуре 1929. и замењени су тек 1933.³³

Као главни циљеви наставе историје у основној школи истакнути су: познавање најбитнијих чињеница из историје Срба, Хрвата и Словенаца, буђење националног и етичког осећања, развијање способности за упознавање и вршење грађанских права и дужности. „У овој настави је потребно код ученика формирати слике из историје полазећи од видљивих историјских споменика и предања о догађајима, лицима и местима у појединим областима. У настави историје треба се чувати да се ученици не преоптерећују памћењем многих имена, година и мање значајних детаља историјских догађаја. Главну важност треба давати васпитној страни и истичати заједничке везе Срба, Хрвата и Словенаца“.³⁴

Расправе о новим наставним плановима и програмима су трајале и даље и могу се пратити у листу *Училић*. Учитељи и школски надзорници су исказивали озбиљне резерве према томе како ће се изводити настава историје у трећем разреду. Једна од најчешћих примедби била је да се циљеви наставе историје тешко остварују јер ученици немају довољно предзнања из географије крајева о чијој историји уче.³⁵

³¹ *Службене новине Краљевине Срба, Хрватска и Словенаца*, бр. 159, 1925, 11–13.

³² Исто.

³³ *Службене новине Краљевине Срба, Хрватска и Словенаца*, бр. 233, 1927, 1; *Најновији училићски зборник свих закона, уредби...*, 54.

³⁴ Исто, 3.

³⁵ Јован П. Јовановић, *Нови наставни програм за основне школе*, Учитељ, децембар 1927.

Велики значај у историју школства у Војводини, па и целој Краљевини СХС, имале су резолуције Комисије за израду државног просветног програма објављене фебруара 1928. у *Просветном гласнику*, органу Министарства просвете,³⁶ при чему је наглашено очекивање да просветни радници дају своје мишљење о резолуцијама. У погледу основне школе у резолуцијама је наведено следеће: „Основној школи се мора поклонити више пажње. Да народне масе у ширим размерама дођу до школе треба предузети ове мере: 1. Пошто основне школе са четири разреда школовања (као завршно школовање) не одговарају циљу који се од њих тражи, ни у погледу психолошког развића, ни у погледу потреба народа, то основне школе морају трајати осам година, у два течаја: нижи са 4 и виши са 4 године. 2. Основна школа у нижем течају мора бити свуда једнака. 3. Виши течај отвара се поступно, а наставу удешавати према месним приликама и потребама. С отварањем вишег течаја почети још почетком нове школске године. 4. Основну школу треба прилагодити локалним и националним потребама. [...] 6. За потпуну и скраћену основну школу треба прописати програме и израдити потребне књиге“.³⁷

Током 1928. припремани су нови закони о народним и средњим школама у које су великим делом унете основне интенције поменутих резолуција. Поводом пројекта нових школских закона министар просвете Милан Грол је у Народној скупштини изнео основне циљеве Предлога Закона о народним школама: „а) да се изједначи законодавство о народним школама у целој земљи; б) да основну наставу постави на *савремену основу*, и в) да народне школе *прилагоди потребама нашег народа*.“ Требало је увести обавезно осмогодишње школовање у целој земљи, извршити деконцентрацију школске управе и дати већу улогу самоуправним органима у старању о народним школама, при чему би велику улогу добили просветни инспектори по просветним областима. Истакнута је намера да се створе услови за „пунију независност наставника, а самим тим и за *дејолиитизацију у просвети*“. Као нарочита мера за деполитизацију у овом законском предлогу предвиђа се *забрана просветним шефовима да буду ајинијатори или кандидати партијски*“.³⁸

После проглашења диктатуре краља Александра 6. јануара 1929. и прокламовања државног и националног југословенског јединства, убрзани су послови на уједначавању просветне законске регулативе, као и израде наставних планова и програма. Влада генерала Петра Живковића израдила је Предлог Закона о народним школама који је усвојен 5. децембра 1929. Према првом члану овог закона, народне школе су „државне установе чији је задатак: да, наставом и васпитањем у духу државног и народног јединства и верске трпељивости спремају ученике за

³⁶ *Просветни гласник*, бр. 2, 1928, 160–202. Вид. и: Михаило Јовић, *Историја наших наставних програма за основну школу*, Учитељ, децембар 1929.

³⁷ *Просветни гласник*, бр. 2, 1928, 163–164.

³⁸ Милан Грол, *Просвета, школство и наука*, Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1928, I део, 384–385.

моралне, одане и активне чланове државне, народне и друштвене заједнице. [...]“³⁹ Осмогодишња школа постала је општа и обавезна.

У складу са новом политиком усклађена је и терминологија тако да се за државни језик користио назив „народни (српско-хрватски-словеначки) језик“. Уместо дотадашњег имена предмета Историја Срба, Хрвата и Словенаца, за наставу историје уведен је назив Историја. При томе је наведено да је то „народна повест с најзнаменитијим догађајима из опште повести“. Настава земљописа је дефинисана као „земљопис наше државе с основним познавањем других земаља“.⁴⁰

У Закону о народним школама школству националних мањина посвећен је члан 45. Предвиђено је отварање посебних одељења на мањинским језицима с тим да број ученика не може бити мањи од 30. Изузетно је могло да се отвори и одељење са 25 ученика о чему је одлучивао министар просвете. Одређено је да наставни план и програм буде „исти као и у осталим основним школама и земљи“. Настава се изводила на матерњем језику, а државни језик је био обавезни предмет.⁴¹

У духу Закона о народним школама, 17. јула 1933. донет је Наставни план и програм за основне школе Краљевине Југославије. Националној групи предмета у овом плану и програму дато је нешто мање простора него у дотадашњем, пре свега смањивањем недељног фонда часова народног језика. У трећем разреду за наставу народног језика, историје и земљописа предвиђено је 9 (34,6%), а у четвртном разреду 11 (40,7%) часова. Настава историје је нешто другачије организована, при чему су узети у обзир не само идеолошко-политички разлози, него и дидактичко-методичке примедбе изнете током дуже расправе у стручној јавности.⁴² Настава историје се у трећем разреду изводила свега на једном часу (3,8%) недељно, а у четвртном на три часа (11,1%) недељно. Из чињенице да је број часова историје у трећем разреду смањен на један, уз два часа земљописа (географије), види се да је усвојен принцип познавања простора на којем су се дешавали историјски догађаји. То се види и из чињенице да је у четвртном разреду број часова историје остао као и раније три часа недељно, док је број часова земљописа повећан са два на три.

Као циљ наставе историје наведено је: „Упознавање ученика с прошлошћу југословенског народа и васпитање у националном духу“. У трећем разреду национална историја се обрађивала биографским методом, односно према биографијама девет најзначајнијих личности из прошлости „југословенског народа“.⁴³ У четвртном разреду настава историје обрађивана је у 41 наставној јединици у којима се

³⁹ Закон о народним школама са свима уредбама, њравилима и њравилницима за њејово извршење, Београд 1935, друго издање, 7. Шире у: Драгица Кољанин, *Унификација основних народних школа у Војводини 1919–1929. године*, Истраживања, 15, Нови Сад 2004, 278–279.

⁴⁰ Закон о народним школама, 109.

⁴¹ Исто, 128. Вид. и: Z. Janjetović, *Deca careva...*, 234.

⁴² Милутин А. Николић, *Неколико мисли о новом наставном плану*, Учитељ, новембар 1934.

⁴³ То су били Ђирило и Методије, свети Сава, Краљевић Марко, кнез Лазар, Никола Шубић Зрињски, Карађорђе, Штросмајер, краљ Петар Велики и краљ Александар Карађорђевић; *Најновији учишљески зборник свих закона, уредби...*, 58.

ученицима предавало о историји сва три „племена“ јединственог југословенског народа.⁴⁴

Наставни план и програм за више четворогодишње народне школе (мушке и женске) прописао је министар просвете 26. августа 1932. У овом документу у оквиру наставног програма историје најексплицитније су истакнути циљеви националне групе предмета, као и наставе историје у складу са новом националном оријентацијом. Циљ историје је да „васпита децу за ваљане чланове наше народне заједнице тиме што их уводи у познавање народне прошлости и развиће културних односа и задатака садашњости.“ Истакнуто је да су историја са народним језиком и географијом главни „наставни предмети за развиће једне националне свести и поноса; ови наставни предмети имају да буду центар свих других наставних предмета и према њима ови последњи морају се управљати. На њих се мора применити начело наставе концентрације. Задатак ове групе предмета је био да „код ученика створи свест о нашем државном и народном јединству, свест о једној недељивој југословенској нацији и југословенској идеологији уопште.“ Посебан значај у остваривању националних циљева поверен је настави историје. Њен задатак је дефинисан на следећи начин: „Поред буђења националне, патриотске и етичке свести и емоција историја упознаје ученике са вршењем грађанске дужности и правом. Она утиче и на развитак хуманих осећања. У историјску наставу нарочито уносити оне моменте који чине нашу прошлост, јединственом, истицати моменте који спајају, а не раздвајају сва три наша племена.“⁴⁵

Настава историје у вишим народним школама је добила значајно место са по три часа недељно (10,7%) у прва три разреда. На овом нивоу народне школе много више се изучавала општа историја, али је највећи број наставних јединица посвећен националној историји.

После проглашења краљеве диктатуре 1929. у оквиру законодавства којим је требало промовисати политику интегралног југословенства и у области просвете, 27. септембра 1929. донет је Закон о уџбеницима за народне, грађанске, учитељске и средње школе. Било је одређено да сви прописани уџбеници у Краљевини морају бити јединствени и државног издања. Међутим, одредбе овог закона никада нису до краја спроведене, иако су тридесетих година постепено уведени уџбеници који су заменили у много чему неадекватне уџбенике из двадесетих година. Међу њима били су и уџбеници историје за основну школу.

Од проглашења диктатуре краља Александра до 1933. године доношењем закона и других докумената створен је јединствени основношколски систем који је почивао на новој националној идеји. Она је посебно дошла до изражаја у националној групи предмета, међу њима у наставни историје. Због наглашеног истицања значаја националне идеје у прошлости и садашњости, настава историје имала је више васпитни него образовни карактер. У наставним програмима се инсистирало на ономе што је југословенска „племена“ у прошлости спајало, а

⁴⁴ Исто, 59.

⁴⁵ Исто, 70–71, 73, 76–77; Љ. Димић, *Културна историја Краљевине Југославије 1918–1941*, књ. II, 134–136.

не раздвајало. Историја је модернизована, тако да су појмови „Југословени“ и „југословенство“ пројектовани у рани средњи век. Осим тога, биле су наглашене симетрије између историје појединих југословенских „племена“, посебно Срба и Хрвата.⁴⁶

У ширењу националне идеје југословенске државе, било у облику компромисног, било у виду интегралног југословенства, народне школе и настава историје имали су посебно важно место. Посебан значај то је имало у Војводини. И поред неоспорног значаја у ширењу знања о прошлости, првенствено југословенских народа („племена“), настава историје је допринела стварању умногоме идеализоване слике прошлости. Њена првенствена функција је била стварање пожељне националне и друштвене свести грађанина Краљевине Југославије.

⁴⁶ Љ. Димић, *Културна историја Краљевине Југославије 1918–1941*, књ. II, 137.

NATIONAL IDEA IN THE PEOPLE'S SCHOOLS IN VOJVODINA (1919–1933)

Summary

Establishment of the common state of Yugoslav nationalities was based on the idea of their ethnic closeness and political necessity. In line with the European examples of that time, a concept of national unity of the Yugoslav nationalities was created. This idea was mainly attached to a part of the national elites, and World War One has speeded up and made its accomplishment possible. The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was based on the concept of national unitarianism by mutual concession, whereby this was a state of one nationality consisting of three “stems” (tribes). However, it involved joining of three already configured nations – a structure that would later prove to be a source of constant political conflicts.

In the accomplishment of state policies, a significant place was given to the education policy. One of the first state tasks was standardization of the school system. In Vojvodina, this was accomplished in 1920 by expanding the importance of the Serbian Law on People's Schools. One of the objectives of the Vojvodina's education policy was reduction of classes held in the languages of national minorities. The most important role, in the formation of pupils' viewpoints, was given to the national group of subjects (national language – Serbo-Croatian or Slovenian, Geography and History). The topics studied in History included the history of Serbs, Croats and Slovenes, partially within the general Slavic history.

After proclamation of the dictatorship by King Alexander the First in early 1929, the concept of mutual concession Yugoslavism was substituted with integral Yugoslavism. It was also reflected in the education policy. The 1929 Law of People's Schools has introduced obligatory 8-year elementary education. In the elementary schools, the national group of subjects has continued to hold an important position in the acceptance of national unity awareness. Most distinctly, this was displayed in the new teaching plans and curricula adopted in 1932 and 1933. Teaching of History has continued to be important, particularly at the upper national school level. General history was now taught in addition to the history of “Yugoslav nationalities”.

САВЕЗИ АГРАРНИХ ЗАЈЕДНИЦА – ЗАДРУГА У ВОЈВОДИНИ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Сажетак: У чланку се разматра у српском и југословенском задругарству специфична појава – аграрно задругарство, односно како се оно одвијало у Војводини између два светска рата у којој су аграрне заједнице – задруге биле чланови Савеза аграрних заједница – задруга за Банат, Бачку и Срем (основан 1923) са средиштем у Новом Саду и Савеза аграрних (кредитних) заједница – задруга за Банат (основан 1924) са средиштем у Великом Бечкерек у – Петровграду. Савези аграрних заједница – задруга у Војводини између два светска рата прошли су кроз две фазе развоја: I фаза аграрних заједница 1923–1938. и II фаза аграрних задруга 1938–1941. Ти савези и аграрне заједнице – задруге били су под надзором аграрних власти од оснивања до 1937, а мање од те године до рата 1941. Савези и њихове аграрне заједнице – задруге бринули су се за кредитно и друго обезбеђење насељеника по местима и колонијама у Војводини: добровољаца, месних аграрних интересената, аутоколоништа, избеглица и оптаната ради одржања њихових домаћинстава и економског напретка, о чему су у тексту изнети разни, а често и различити, ставови и подаци.

Кључне речи: аграрне заједнице, задруге, аграрна реформа, колонизација, добровољци, Савез аграрних заједница за Банат, Бачку и Срем у Новом Саду, Савез аграрних заједница за Банат у Великом Бечкерек у (Петровграду).

Од настанка југословенске државе крајем 1918. аграрна реформа је била међу њеним главним унутрашњим проблемима. Њено решавање најавио је регент Александар Карађорђевић у прогласу од 06. 01. 1919,¹ а започета је са доношењем *Предходних одредаба за припрему аграрне реформе* од 25. 02. 1919.² У периоду 1919–1922. у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (у даљем тексту: КСХС) доне-

¹ Проглас регента КСХС А. Карађорђевића *Моме народу Србима, Хрвајцима и Словенцима*, од 24. 12. 1919, Службене новине КСХС, бр. 2, од 28. 01. 1919.

² *Службене новине КСХС*, бр. 11, од 27. 02. 1919.

ти су прописи о мерама делимичне експропријације земљишта на великим поседима, њиховог издавања под закуп и насељавање бројних аграрних интересената и др.³ који се неће битније мењати до 1931.⁴

Међу мерама аграрне реформе биле су и оне о издавањима под закуп аграрних земљишта многим и разноврсним аграрним интересентима, који су на њима били не само наделеници⁵ већ, многи од њих, и насељеници. Наделеници су добијали експрописану земљу великих поседа под привремени 4-годишњи закуп (од 01. 10. 1920. до 30. 9. 1924), уз могућност продужења тог рока. Већ од почетка издавања аграрног земљишта под закуп разноврсним и бројним аграрним интересентима, као и њиховог насељавања у Војводини, интенција највише управе у КСХС била је да се њихова домаћинства, путем разних врста помоћи и олакшица, економски среде и оспособе за привређивање.

I. Оснивање аграрних заједница и стварање савеза аграрних заједница у Војводини

Осим насељавања у постојећа насеља, за досељенике као аграрне интересенте стварана су насељеничка насеља, тзв. колоније, по разним делимично експрописаним општинским атарима и велепоседничким земљишним добрима у Војводини која су, пре њиховог насељавања, била пустаре, пашњаци, атари салаша и др., а у којима нису постојала насеља. За различите врсте аграрних интересената, односно насељеника у постојећим насељима и новоизграђиваним колонијама, јавио се проблем њиховог учлањења у постојеће земљорадничке задруге или оснивања њихових удружења узајамне помоћи за лакше животно одржање и привређивање. За пријем у задруге били су веома битни класно-професионални и социјално-економски услови.⁶ У земљорадничке задруге, које су постојале у Војводини још

³ Поред *Службених новина КСХС* (излазиле су у Београду) и *Narodnih novina* (излазиле су у Загребу), већина прописа о аграрној реформи објављена је и у: *Agrarna reforma. Uredbe, naredbe i raspisi*, Zagreb 1920; *Agrarna reforma = Аграрна реформа. Zakoni, naredbe i raspisi, Drugi dio* (Sabrao: Dr. Josip Tučković), Zagreb 1925; *Аграрни зборник*, Београд 1924. и Janko Bedeković, *Zbirka zakona, naredaba i svih propisa državne uprave po abecednom i vremenskom redu*, Zagreb 1926.

⁴ Тада, 19. 6. 1931, донет је Закон о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима, *Службене новине КЈ*, бр. 142-ХLVII, од 26. 6. 1931, уз бројне накнадне измене, допуне и тумачења, која су доношена, како већ у току 1931. тако и у наредним годинама до 1941.

⁵ У прописима, наделеницима су називани аграрни интересенти којима су аграрне власти у КСХС издавале или додељивале делимично експрописана аграрна земљишта под закуп са интенцијом да им она, откупом, пређу у власништво.

⁶ Т. Кристоношић и А. Пеци-Поповић, у расправи: *Ујарско-хрвајски шрпачки закон од 1875 год. као њравна њоглоја задружних орјанизација у Војводини до 1937 њогине*, *Задружни архив* (Нови Сад), 5, 1957, на стр. 45. истичу да „у задружној пракси сређу се случајеви – чак је то и правилима предвиђено – да чланови задруга могу бити само они који припадају одређеној професији, синдикату, политичкој организацији, верској заједници или одређеној социјалној и економској категорији и сл.“

у време Аустро-Угарске,⁷ али и у оне које су стваране у току провођења аграрне реформе и колонизације између два светска рата,⁸ њихови чланови – сељани, поседници земље – нерадо су примали као равноправне месне аграрне интересенте – беземљаше и оне са одвећ мало земље, као и насељене аграрне интересенте: добровољце, аутоколониسته, избеглице, оптанте и др., као закупце издатих им земљишта под закуп, јер су они за њих били неизвесни будући поседници земље, односно са њима нису имали сличне заједничке проблеме.

Отежавање учлањења у земљорадничке задруге у Војводини аграрним интересентима и насељеницима, првенствено добровољцима, као закупцима издате им земље, наметало им је потребу да, за своје специфичне потребе, оснивају своја посебна насељеничка аграрна удружења као својеврсне потпорне задруге. Пошто разни насељеници као аграрни интересенти, међу којима су посебан третман имали добровољци, нису имали потребна новчана и друга средства за економско оспособљавање својих домаћинстава, врховни органи управе КСХС настојали су да им за то обезбеде повољније услове – стварањем удружења аграрних насељеника као нарочитих потпорних кредитних задруга, путем којих би, уз државну и узајамну помоћ, долазили до зајмова и кредита и обезбедили опстанак и економски развој својих домаћинстава.⁹

⁷ О томе: Емил Поповић Пеција, *Стијање њољопривреде у Војводини од 1914. г. до њо-четка сировођења аграрне реформе*, Летопис Матице српске, књ. 302, св. 1, 1924, 65–68; Ratko Kovačević, *Srpsko zemljoradničko zadrugarstvo na teritoriju Austro-Ugarske*, Zbornik radova o povjesti i kulturi srpskoga naroda u SR Hrvatskoj, књ. 2, Zagreb 1989, 133–214; Трива Крстоношић, *Прве земљорадничке задруге код Срба у Војводини*, Задружни архив, Нови Сад, 1, 1953, 7–51; Т. Крстоношић, *Дојринос земљорадничких задруга борби за ојсџанак срјској народа у Ујарској до 1918. године*, Зборник Матице српске за друштвене науке, св. 26, 1990, 68–102; Ј. Дурман, *Правила Савеза срјских земљорадничких задруга у Зајребу*, Задружни архив, Нови Сад, 5, 1957, 183–192; Василије Крестић, *Полијички, љривредни и културни живои у Хрвајској и Славонији*, Историја српског народа, IV–1, Београд 1983; Никола Л. Гаћеша, *Срјско задругарство у Хрвајској и Славонији од 1897. до 1918. Радови из аграрне историје и демографије*, Нови Сад 1995, 47–88. и др.

⁸ За земљорадничке задруге у Банату, Бачкој и Срему, у време КСХС(КЈ), примењивао се Закон Краљевине Србије од 03. 12. 1898. о земљорадничким и занатским задругама, до доношења Закона од 04. 7. 1931. о изменама и допунама у задружним законима (*Служ. новине КЈ*, бр. 151, од 07. 7. 1931. и *Служ. новине КЈ*, бр. 154–LI, од 10. 7. 1931, 1121), који је замењен Законом о привредним задругама, од 11. 9. 1937 (*Службене новине КЈ*, бр. 217–LXII, од 24. 9. 1937), док се у Барањи примењивао Трговачки закон, као Законски чланак бр. 37. Угарско-хрватског сабора из 1875. Има и другачија, за мене нетачна, тврдња: Т. Крстоношић, А. Пеци-Поповић, *Ујарско-хрвајски љрјовачки закон од 1875. год.*, 41–54. Међутим, чл. 259. Финансијског закона КСХС за 1928/29, остављао је могућност да се чл. 95, 96. и 98. Закона Краљевине Србије из 1898. о земљорадничким и занатским задругама прошири и на целу КСХС и важи за све савезе од најмање 20 задруга и њихове задруге.

⁹ Највише аграрне власти у КСХС нису прве дошле на идеју о потреби успостављања аграрних заједница као новине у прописима из домена аграрне реформе у КСХС, јер су о томе користиле искуства из периода аустроугарске управе, односно њеног мађарског дела, у аграрној политици на простору Војводине од друге поливине XIX века до 1918.

Потреба оснивања аграрних заједница као задруга за насељенике и остале аграрне интересенте предвиђена је *Решењем Министарског савета КСХС од 01. 10. 1920* (изгледа да није сачувано – прим. Г. М.),¹⁰ на основу којег је министар за аграрну реформу издао *Naredbu ministra za agrarnu reformu o pozajmicama bez interesa udruženjima naseljenih dobrovoljaca, zemljoradnika i interesenata agrarne reforme, od 12. 10. 1920*.¹¹ Већ у чл. 1. те наредбе истиче се да државне позајмице „могу добити удружења насељених добровољаца и земљорадника, па онда и удружења интересената аграрне реформе, ако су та удружења протоколисана код надлежног трговачког суда на основу јединствених правила Аграрних Заједница (као задруга)...“, док се у чл. 2. те наредбе наводи у које се сврхе могу тражити државне позајмице, али да оне „могу се одобрити само прве године иза насељенја, а касније само у случају перодиче или елементарних непогода...“ Стање међу наредбеним аграрним интересентима у Војводини и у другим подручјима КСХС било је тако неповољно, а потребе за доделом помоћи толико изразите, да су почетком 1921, у новом пропису,¹² прецизирани услови доделе државних позајмица без интереса насељеницима и аграрним интересентима удруженим у аграрне заједнице.

Извесно је да је у поменутом (а несачуваном?) решењу Министарског савета од 01. 10. 1920. било предвиђено стварање аграрних заједница, али се у њега нема увид. Могућност стварања аграрних заједница предвиђена је у *Решењу министра за аграрну реформу од 21. 10. 1920, бр. 10081 о оснивању аграрних заједница*.¹³ Исто

О томе: Р. Паријез, *Прва правила земљорадничких кредитних задруга код Срба у Војводини*, Задружни архив, Нови Сад, 3, 1955, 212–226.

¹⁰ Да је Министарски савет КСХС донео такво решење 01. 10. 1920. (није објављено у *Службеним новинама КСХС* и, вероватно, није сачувано) види се из чл. 1. *Naredbe Ministra za agrarnu reformu o pozajmicama bez interesa udruženjima naseljenih dobrovoljaca, zemljoradnika i drugih interesenata agrarne reforme*, бр. 17.321, од 12. 10. 1920, објављена у: *Agrarna reforma. Uredbe, naredbe i raspisi*, Zagreb 1920, 275–281. Објављена и у: *Narodne novine* (Zagreb), бр. 255, од 09. 11. 1920.

¹¹ *Naredba Ministra za agrarnu reformu o pozajmicama bez interesa udruženjima naseljenih dobrovoljaca, zemljoradnika i drugih interesenata agrarne reforme*, бр. 17.321, од 12. 10. 1920, објављена у: *Agrarna reforma. Uredbe, naredbe i raspisi*, 275–281. Објављена је и у: *Narodne novine* (Zagreb), бр. 255, од 09. 11. 1920. Ова уредба је, 20. 5. 1922, претворена у Закон о позајмицама без интереса насељених добровољаца, земљорадника и других интересената аграрне реформе, *Службене новине КСХС*, бр. 276–XXXIX, од 09. 12. 1922, 7–9.

¹² Наредба министра за аграрну реформу о одобрењу, исплати и употреби субвенција економским удружењима насељених добровољаца, земљорадника и интересената аграрне реформе, од 20. 01. 1921, *Службене новине КСХС*, бр. 27, од 07. 02. 1921, 2.

¹³ Тај пропис се неоправдано назива Решење или Распис о оснивању аграрних заједница јер њиме се не прописује њихово оснивање, већ само истиче потреба за што скорије доношење таквог прописа. У њему се наводи: „Potrebni naputci za osnivanje пре поменутих удружења и правила за та удружења делимично су већ израђена, а делимично су у изради, па ће у своје доба бити достављени свим обласним органима подређеног им Министарства. Тако исто се израђује и проучава посебна Уредба о овим удружењима.“ Тај пропис није објављен у службеним гласилима у КСХС, већ је као распис достављен аграрним дирекцијама и жупанијским аграрним уредима у више подручја КСХС, а објављен је у књигама: *Agrarna*

тако у поменутој Наредби министра за аграрну реформу од 12. 10. 1920. било је предвиђено да се државне позајмице без интереса дају, тада непостојећим, аграрним заједницама насељеника: добровољаца, земљорадника и других интересената аграрне реформе по, такође непостојећим, „јединственим правилима Аграрних заједница (као задруга).“

Коначно, стварање аграрних заједница је омогућено *Naputkom Ministra za agrarnu reformu od 09. 11. 1920. br. 19828 za osnivanje agrarnih zajednica (kao zadruga)*.¹⁴ По њему, аграрне заједнице су економска удружења интересената аграрне реформе, насељених добровољаца и земљорадника, „pa su za osnivanje i poslovanje tih udruženja mjerodavni propisi zakona o zemljoradničkim i zanatskim zadrugama, koji su na snazi u pojedinim oblastima naše kraljevine.“¹⁵ У том напутку наведено је да аграрну заједницу у једном месту могу основати бар 10 добровољаца, насељеника и интересената аграрне реформе, при чему се може основати и више њих, јер „ako bi u tom selu jednom ili naselju bilo premnogo članova (na primjer preko 200), tada bi u tom istom selu ili naselju trebalo osnovati dvije ili više Zajednica. Tada bi se Zajednice, da se mogu razlikovati, obilježile brojevima na primjer prva, druga itd.“ Приступници аграрној заједници морали су да уплате уписнину (бар 10 динара или 400 круна) и уделе (бар 100 динара или 400 круна), а она ће им пружати помоћ „za nabavku svega onoga, što im služi za rad i život, za opstanak i razvitak i napredak“.

reforma – zakoni, naredbe i raspisi, Zagreb 1920, 281–283. и *Аграрни зборник*, Београд 1924, 210–214.

¹⁴ Напутак није објављен у службеним гласилима у КСХС, већ је као распис достављен жупанијским аграрним уредима, а објављен је први пут у књизи: *Agrarna reforma*, 284–290. Напутак је претворен у Закон од 20. 5. 1922. о оснивању аграрних заједница (као задруга), *Службене новине КСХС*, бр. 276–IV, од 17. 11. 1922, 20–26.

¹⁵ Мада су за рад аграрних заједница, сходно одредби у чл. 1. Напутка, били меродавни прописи закона о земљорадничким и занатским задругама који су били на снази у појединим областима КСХС, за њих и њихове савезе у Банату, Бачкој и Срему био је меродаван Закон Краљевине Србије од 03. 12. 1898. о земљорадничким и занатским задругама, док се, за аграрне заједнице у Барањи које су биле учлањене у Савез аграрних заједница за Славонију и Барању у Осијеку, примењивао Трговачки закон, као Законски чланак бр. XXXVII. Угарско-хрватског сабора из 1875. Постоји и другачије мишљење: Т. Крстоношић, А. Пеци-Поповић, *Угарско-хрватски трговачки закон од 1875. год.*, 41–54, али сматрам да је тај Угарско-хрватски закон из 1875. имао само утицаја и није био правна подлога за оснивање и рад задруга и њихових савеза у Банату, Бачкој и Срему, већ само Закон Краљевине Србије од 03. 12. 1898. о земљорадничким и занатским задругама. Уосталом, изричито се не наводи у чл. 120. Закона о привредним задругама из 1937. да, уз престанак важности многих закона, престаје важност и Законског чланка бр. XXXVII. Угарско-хрватског сабора из 1875. Члан 259. Финансијског закона КСХС за 1928/29, пружао је могућност да се чл. 95, 96. и 98. Закона Краљевине Србије из 1898. о земљорадничким и занатским задругама прошири и на целу КСХС и важи за све савезе од најмање 20 задруга и њихове задруге. Таково стање постојало је у Војводини, односно у КСХС(КЈ) до доношења Закона од 04. 7. 1931. о изменама и допунама у задружним законима, *Службене новине КЈ*, бр. 151, од 07. 7. 1931. и *Службене новине КЈ*, бр. 154–LI, од 10. 7. 1931, који је замењен Законом о привредним задругама од 11. 9. 1937, *Службене новине КЈ*, бр. 217–LXII, од 24. 9. 1937.

Основни смисао постојања аграрних заједница је да њени чланови „остају у чланству док не постану власници уступљене земље.“ У Напутку се истиче да је нарочити циљ оснивања аграрне заједнице да њено чланство – насељеници и остали аграрни интересенти, уз њено посредништво, добију од државе новчана средства као позајмице без интереса. У њему је наведена процедура о начину оснивања, уписа чланова, избора управа, регистрације код надлежног трговачког суда или друге овлашћене државне установе у разним крајевима КСХС. На оснивачкој скупштини и годишњим скупштинама аграрне заједнице бирају се њени управни и надзорни одбори. Управни одбор аграрне заједнице треба да се молбом обрати Министарству за аграрну реформу за државну бескаматну позајмицу по Закону о позајмицама без интереса удружењима добровољаца, земљорадника и других интересената аграрне реформе. У њему се наређује да „свршетком svakog tromjesečja имају (све аграрне заједнице – прим. Г. М.) у Хрватској, Славонији и Војводини послати надлежном трговачком суду списак чланова, који су приступили или иступили из чланства“. На основу тог Напутка, у више подручја КСХС започето је стварање месних аграрних заједница већ од почетка 1921. Како је у Напутку предвиђено да свака аграрна заједница треба да се молбом непосредно обрати Министарству за аграрну реформу за доделу бескаматне позајмице, то је у њега, током 1921–1922, пристигао велик број молби, што је, извесно, изазвало њихово нагомилавање и проблеме у њиховом ефикасном решавању.

*

Суочивши се са немилом појавом директног обраћања молбама за бескаматне државне позајмице сваке поједине аграрне заједнице Министарству за аграрну реформу, у њему су, већ 1921–1922. и почетком 1923, настојали да се створе посредничка удружења у виду савеза више аграрних заједница који би били задужени да у њих удруже све месне аграрне заједнице са одређеног подручја, а који би за њих вршили гро послова и тиме растеретили Министарство и његове подручне власти – аграрне дирекције и жупанијске аграрне уреде. Савез аграрних заједница би се, на једном подручју, ефикасно бавио проблематиком свих месних аграрних заједница, али и њиховог чланства, и био њихов посредник у испољеним потребама, првенствено у њиховим молбама за доделу државне бескаматне позајмице од Министарства за аграрну реформу.

У Напутку о оснивању аграрних заједница (као задруга) из 1920. ни у једној одредби није предвиђено да се међусобно удружује више аграрних заједница у своја групна удружења или савезе аграрних заједница.¹⁶ Пошто у КСХС није

¹⁶ Заиста, у Напутку од 09. 11. 1920, односно у Закону од 20. 5. 1922. о оснивању аграрних заједница (као задруга), ни у једној одредби не предвиђа се изричита могућност стварања сложенијих удружења у виду постојања савеза аграрних заједница. У недостатку такве одредбе, правна основа за стварање подручних савеза аграрних заједница на подручјима Војводине проналажена је неодређено. Нпр. у чл. 1. Правила Савеза аграрних заједница за Банат, Бачку и Срем као задруге са неограниченим јемством стоји: „На основу Закона о Задругама...“, али чијег то Закона о задругама – није наведено. Под тим су се могли подра-

донет закон или неки пропис нижега ранга, у чијим одредбама би се изричито предвиђало стварање виших, односно подручних савеза аграрних заједница, а одобравајући, потврђујући и подстичући праксу њиховог стварања са обавезама ступања свих аграрних заједница у њих, Министарство за аграрну реформу је 30. 11. 1923,¹⁷ издало распис свим подручним аграрним властима у држави у којем се наводи да „Ministarstvo je pristupilo osnivanju Saveza Agrarnih zajednica“ са наређењем да „sve agrarne zajednice moraju odmah stupiti u Savez, koji je stvoren, i u čiji obim teritorijalno i administrativno, po određenom opsegu, zajednica pripada, kao i što svi kolonisti, prema postojećim zakonima i naređenjima Ministarstva, moraju stupiti u članstvo zajednica. Rad Agrarnih zajednica, njihovo osnivanje i prestanak pod neposrednom je kontrolom, odnosno zavisi od odobrenja agrarnih vlasti, pa sledstveno i na prvom mestu ova se kontrola i zavisnost prenosi i na Savez Agrarnih Zajednica, preko koga država i Ministarstvo čini pozajmice i novčane subvencije Zajednicama...“, као и да су „Savezi zajednica i svoja pravila i svoj početak zasnovali na odobrenju Ministarstva za agrarnu reformu, te je ovo i po zakonu nadležno kontrolisati uvek i u svako doba u svakom aktuelnom pitanju njihov rad“ и да „Ministarstvo je sve poslove zajednica uputilo preko Saveza agrarnih zajednica... a da se zajednice u buduće ni za kredite, ni za kakav drugi posao ne obraćaju neposredno Ministarstvu, već preko svoga Saveza, koji će Ministarstvu preko nadležnog županijskog agrarnog ureda slati i provoditi samo one predmete, koje ne bi sam mogao rešiti, bilo po prirodi posla, bilo zbog oskudice u materijalnim i novčanim sredstvima.“ Подручне аграрне власти Министарства за аграрну реформу, првенствено жупанијски аграрни уреди, непосредно су пратили и контролисали рад савеза аграрних заједница а, често, и појединих аграрних заједница. Прво је, још 1921, створен Савез аграрних заједница за Јужне крајеве са средиштем у Скопљу, који је обухватао подручја Македоније и Косова и Метохије.

*

Насељени аграрни интересенти су у Војводини, већ у току 1921, стварали прве месне аграрне заједнице у местима насељеним добровољцима као аграрним интересентима.¹⁸ У појединим местима и насељеничким колонијама у Војводини

зумевати како Закон Краљевине Србије о земљорадничким и занатским задругама из 1898. тако и више аустроугарских закона о разним задругама: привредним и господарским, од 09. 4. 1873, од 21. 5. 1873, од 01. 6. 1889, од 10. 6. 1903, а нарочито Трговачки закон, као Законски чланак бр. 37. Угарско-хрватског сабора из 1875.

¹⁷ Svima Agrarnim Direkcijama, Povereništvima i svim Agrarnim Uredima, Raspis Ministra za agrarnu reformu od 30. 11. 1923. br. 47.086 o dužnosti agrarno-reformnih oblasti da kontrolišu rad Agrarnih Zajednica, Saveza i Podsaveza i o postupku u tom predmetu; објављен у: *Agrarna reforma*, Zagreb 1925, 373–377.

¹⁸ Посебних историографских дела у којима су, искључиво, проучавани савези аграрних заједница у Југославији, односно Војводини, између два светска рата, колико знам, нема. Како је, још пре 50 година, др Миливоје Ерић, у књизи *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941*, Sarajevo 1958, на стр. 417, истакао: „О poslovanju agrarnih zajednica i saveza tih zajednica nije se mnogo pisalo“, а изузев осврта на њих историчара Николе Гаћеше у

оснивано је више – чак од четири до седам – посебних месних аграрних заједница. Већину чланства, у свакој од тих посебних месних аграрних заједница, доминантно су сачињавали и имали одлучујућу реч припадници једне врсте насељеника, односно аграрних интересената: а) добровољаца, б) земљом надељених и ненадељених месних аграрних интересената, в) избеглица и оптаната из суседних држава и г) мешовитих аграрних заједница, додуше у мањем броју, сачињених од припадника више врста аграрних интересената.

У Војводини се, током 1921–1922, јавила потреба да се оформе подручни савези, састављени од више месних аграрних заједница, како би помоћу њих Министарство за аграрну реформу КСХС, Аграрна дирекција Београд и њени подручни жупанијски аграрни уреди у Новом Саду (и у Суботици до укидања 26. 8. 1923. и припајања Жупанијском аграрном уреду у Новом Саду), Великом Бечкереку, Вршцу, Вуковару и Осијеку могли учавати пожељне и нежељене појаве, преносити аграрним властима потребе месних аграрних заједница, како би се доносиле потребне мере и унапређивао рад аграрних заједница. О стварању аграрних заједница говорио је народни посланик др Славко Шећеров на XXI редовном састанку Народне скупштине од 26. 6. 1923,¹⁹ истакавши да је њихово оснивање, нарочито на подручју Војводине, веома брзо напредовало, тако да се већ у току 1922, јавила потреба за њиховим удруживањем у савезе.

У складу са Законом Краљевине Србије од 03. 12. 1898. о земљорадничким и занатским задругама и уз претходна мишљења жупанијских аграрних уреда у Новом Саду и у Суботици (укинута 26. 8. 1923) и одобрењу Министарства за аграрну реформу, на конститутивној скупштини 62 делегата испред 30 месних аграрних заједница основан је *Савез аграрних заједница (као задруга) са ограниченим јемством за Банат, Бачку и Срем* у Новом Саду 03. 7. 1923.²⁰ На њој су усвојена Правила Савеза и изабрани: управни, извршни и верификациони одбор, а Савез је регистрован у Окружном суду као трговачком суду у Новом Саду. Највише тело Савеза била је скупштина представника свих учлањених аграрних заједница која се редовно састајала на крају сваке економске године а, по потреби, и ванредно.

По одредбама Правила Савеза, на збору представника више аграрних заједница из Баната, у Великом Бечкереку 09. 9. 1923, основан је *Подсавез аграрних заједница као задруга с. о. ј. у Банату*, а на првој скупштини 28. 10. 1923, утврђено је да су у њега учлањене 24 аграрне заједнице и усвојена Правила Подсавеза. Подсавез је

својим књигама (*Аграрна реформа и колонизација у Бачкој 1918–1941*, *Аграрна реформа и колонизација у Банату 1919–1941* и *Аграрна реформа и колонизација у Срему 1919–1941*), објављених пре више од 30 година, ни сада стање у проучавању аграрних заједница и њихових савеза у Војводини није боље. Овај чланак могао би да подстакне историчаре за будуће њихово свестраније проучавање овог питања у виду доктората и др.

¹⁹ *Сћенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрватша и Словенаца – Ванредан сазив за 1923. год.*, I књ. (од I предходног до XXV редовног састанка 1923. г.), Београд 1923, 831.

²⁰ Архив Војводине, Ф. 115. Савез аграрних заједница с.о.ј. – Нови Сад, кут. бр. 59, 1923–1924.

имао веома мало веза са Савезом аграрних заједница као задруга за Банат, Бачку и Срем у Новом Саду, а, како су избили међусобни неспоразуми око права надлежности, у њему су настојали да Подсавез постане самосталан савез. На скупштини Подсавеза у Великом Бечкереку 27. 6. 1924. проглашен је за *Савез аграрних заједница као задруга са неограниченим јемством за Банат*. Савез је имао извесних неприлика са Савезом аграрних заједница за Банат, Бачку и Срем и око признања статуса, али је његова самосталност призната пре краја 1924.²¹

И на подручју Барање, као тадашњем делу Војводине, стваране су аграрне заједнице, али су биле учлањене у *Савез аграрних заједница као задруга за Славонију и Барању* са средиштем у Осијеку који је формиран 1923.²²

II. Ставови о аграрним заједницама, њиховим савезима и аграрном задругарству у Војводини

а) Ставови у савезима аграрних заједница у Војводини

Још у току појаве аграрног задругарства, учесници у том процесу и познаваоци прилика око аграрних заједница и њихових савеза били су свесни да је оно привремена појава и израз специфичних потреба везаних за проблеме аграрне реформе и колонизације у КСХС(КЈ), поготово у њеним тзв. Северним крајевима (Војводини и Славонији). Када престане таква потреба, и ова појава ће нестати.²³

²¹ АВ, Ф. 119, кут. 33, Ревизиони извештаји, 1925–1944. Сви, овде изнети, наредни подаци нарочито са редовних годишњих скупштина Савеза аграрних заједница с.н.о. у Великом Бечкереку (Петровграду) 1925–1937, налазе се у кут. бр. 33.

²² Између два светска рата, југословенски део Барање био је у Војводини, али су барањске месне аграрне заједнице биле у Савезу аграрних заједница за Славонију и Барању са средиштем у Осијеку, а у том савезу бројчаност аграрних заједница била је већа у Славонији него у Барањи. Стање је, најчешће, за обе те области, исказивано збирно, ради чега сам податке за Савез аграрних заједница за Славонију и Барању само спорадично износио у овом раду. Као да документација Савеза аграрних заједница за Славонију и Барању у Осијеку није сачувана. Тај савез, реорганизован и назван Савез аграрних задруга с.о.ј. у Осијеку, распао се после стварања Бановине Хрватске (1939) у току 1940. Барања је до рата 1941. остала у саставу Дунавске бановине и још је неизвесно (што тек треба истражити) у који су се савез аграрних задруга учланиле аграрне задруге у Барањи током 1940–1941.

Уз ове савезе аграрних заједница у тзв. Јужним крајевима и Северним крајевима, постојала су још три савеза аграрних заједница у КСХС(КЈ): *Савез аграрних заједница за Зајребачку област и Међумурје* са средиштем у Загребу створен је 23. 12. 1924. на оснивачкој скупштини у Вараждину а, нешто доцније, створена су два савеза у Словенији – у Љубљани и у Марибору.

²³ На конференцији представника савеза аграрних заједница из Новог Сада, Великог Бечкереча, Осијека и Загреба у Новом Саду 19. 01. 1930. у реферату (објављен као чланак *Постјанак, развјидак и рад аграрних заједница* у листу *Југословенски дневник* од 21. 01. 1930), М. Главина, управник Савеза аграрних заједница за Банат, Бачку и Срем у Новом Саду, уз остало, истакао је да је „аграрно задругарство тесно повезано са аграрном реформом и колонизацијом и тако везано, јер да није било аграрне реформе не би било ни колонизације а следствено не би било ни аграрног задругарства. Аграрно задругарство створено је дакле

У целом периоду свога постојања између два светска рата, управни одбори оба савеза аграрних заједница у Војводини су, у више прилика, истицали, нарочито у извештајима за редовне годишње скупштине, своја мишљења о аграрним заједницама, њиховим савезима и аграрном задругарству.²⁴

У Управном одбору Савеза аграрних заједница за Банат, Бачку и Банат 1926. сматрали су „да су наше Аграрне заједнице младе установе: да задружна свест није у њима у потпуној мери развијена, да још немају довољно искуства, нити потпуно спремне послове...“²⁵ а већ у 1932. тврде да „Наше Аграрне Заједнице су мешовите задруге, оне уз главни посао кредитирања баве се и осталим пословима, који су од потребе њеним члановима, као набавком пољопривредних алата, справа, семена, вештачког ђубрета, горивог дрвета и т. д. а на колонијама посвећује се нарочита брига да чланови бескућници дођу до крова над главом.“, док 1933: „У чланству наших Аграрних Заједница већином су колонисти и аграрни интересенти, који су без средстава са многобројном породицом долазили на голу земљу. Уз релативно малу помоћ државе, много су створили за ово неколико година. ... Аграрне Заједнице до сада, сем кредитирања, посветиле су највећу бригу подизању колонија и изградњи кућа за своје чланове.“ У 1935, тврдили су у Савезу: „Аграрне Заједнице нарочито на колонијама средиште су свега живота, и није било могуће замислити живот на колонијама без Аграрне заједнице. Аграрне Заједнице вршиле су све могуће функције у интересу својих чланова.“ У Управном одбору овога савеза, после завршетка пољопривредне кризе у 1936, тврдили су да „Аграрне Заједнице, иако донекле, спутане Законом о оснивању Аграрних Заједница, и ако њихово чланство није још кредитно способно, јер није спроведена Агр. реформа, праве су задруге, и ако су се силом прилика поред чисто задружног рада морале до сада често бавити и осталим пословима.“, док су 1937. тврдили да „Наше Аграрне Заједнице по слову закона и својим правилима првенствено су намењене колонистима и месним аграрним интересентима. Међутим, овај је Савез одмах у почетку свога рада настојао, да Аграрне Заједнице буду стварно праве кредитне задруге, јер се је стало на становиште, да је колонизација и аграрна реформа пролазна, а задруга је трајна установа, која је неопходно потребна свима, а нарочито сиромашним земљорадницима, колонистима и аграрним интересентима.“

потребом послератних прилика.“ Он је ту изнео да су савези аграрних заједница и њихове чланице, до тада (1930), збринуле око 50.000 колонистичких породица.

²⁴ Таква мишљења савеза аграрних заједница у Војводини су се разликовала: она прва, која су давана после оснивања, почетка рада и приликом тешких искушења: нпр. у току интензивног рада аграрних ревизионих комисија и факултативног откупа експроприсаних аграрних земљишта 1925–1928, и у време пољопривредне кризе 1930–1936, док су, умногоме различита од ранијих мишљења, она дата у време њиховог преображаја и рада као савеза аграрних задруга 1938–1941.

²⁵ АВ, Ф. 115, кут. 59, Записници скупштина и управних одбора, 1923–1939, Брошура *Савез аграрних заједница за Банат, Бачку и Срем (као задруге) с неограниченим јемством у Новом Саду: Извештај и закључни рачун за 1925. год.*, Нови Сад [1926]. Све наредне изјаве, које се наводе, потичу из годишњих извештаја управних одбора за годишње скупштине Савеза. (АВ, Ф. 115, кут. 59)

У Управном одбору Савеза аграрних заједница за Банат 1934. су тврдили²⁶ да „Наше аграрне Заједнице које сачињавају насељеници и аграрни интересенти, и ако су се развијале под тешким приликама, многе од њих могу да послуже као пример старим земљорадничким задругама.“, а 1938. и „Наше аграрно задругарство имало је до сада две значајне улоге. По првој, требало је да потпомогне и олакша правилно спровођење аграрне реформе. А по другој, да све насељенике и месне аграрне интересенте удружи у Заједнице–Задруге, и на тај начин да од истих изгради добре и ваљане задругаре, који ће са удруженим снагама у аграрним заједницама много боље и лакше моћи да се економски развијају и јачају.“

б) Ставови савременика

Већ првих година постојања аграрних заједница и њихових савеза, у јавности су се јављали критички осврти на њихово стварање. Појава и деловање аграрних заједница и њихових савеза, како у тзв. Новим јужним крајевима, тј. у Македонији и на Косову и Метохији, тако и у тзв. Северним крајевима, тј. у Војводини и Славонији и у Загребачкој области и Међумурју, као новине у југословенском земљорадничком задругарству дочекани су са неповерењем и, чак, непријатељством од стране постојећих земљорадничких савеза, првенствено српских. Нарочито је био негативан став Стевана Шкорића, представника Главног савеза српских земљорадничких задруга – филијала у Новом Саду.²⁷ Шкорић је настојао да негативне појаве представи као доминантне у деловању аграрних заједница и њихових подручних савеза у целој држави, а посебно Војводини. Он је изнео да „аграрне заједнице нису никле из приватне побуде него су створене вештачки т. ј. одозго.“, као и да су се, ради стварања аграрних заједница и њиховог учлањења у подручне савезе аграрних заједница, управе тих савеза бавиле обманама и застрашивањима, јер су, наводно, тврдили да „ко није члан аграрне заједнице тај не може добити земљу од Министарства Аграрне реформе.“²⁸ Истичући лоша књиговодства и пословања савеза аграрних заједница, која су, насупрот тој појави, непримерена слободном задругарству, Шкорић се окупио на управе савеза аграрних заједница у областима Војводине: „Неки људи одвојили су аграрне интересенте, добровољце, колонисте и друге у једну секту и рекли им: ми ћемо за Вас да се

²⁶ АВ, Ф. 119, кут. 33, Ревизиони извештаји, 1925–1944.

²⁷ Стеван Шкорић, *Јесу ли „Аграрне Заједнице“ задружне установе и да ли оне имају аграрне интересенте?*, Београд 1925. Такође, Milivoje Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941*, на стр. 416. је истакао: „agrарne zajednice predstavljale su poseban tip zadružnih organizacija sa najrazličitijom djelatnošću. U njih su se mogli učlaniti kako kolonisti tako i svi ostali korisnici agrарne reforme, ali su se po pravilu učlanjivali kolonisti. Postojeće više zadružne organizacije (glavni zadružni savezi) odnosili su se prema agrарnim zajednicama prvo nepovjerljivo, a potom otvoreno neprijateljski.“

²⁸ Последњи део у овој реченици „ко није члан аграрне заједнице тај не може добити земљу од Министарства Аграрне реформе.“ написан је курзивом у тексту ове Шкорићеве књиге.

бринемо, ништа друго, него од аграрне земље створише патент, и отворише им бирое за давање информација и тим начином обезбедише себи егзистенцију.“

Разлике између својстава тзв. слободног задругарства и аграрног задругарства, тј. између земљорадничких задруга и аграрних заједница су, заиста, велике. Чланови земљорадничких задруга су као власници земље могли да, индивидуално, поред кредита које су им давале њихове задруге и савези земљорадничких задруга, подижу кредите и зајмове код новчаних завода или банака и приватних зајмодаваца. Уз то, огроман број земљорадника и њихових газдинстава нису били чланови земљорадничких ни других задруга, нити их је неко могао натерати да то буду. Напротив, аграрни насељеници и други интересенти аграрне реформе морали су, сви и сваки појединачно, да буду чланови аграрних заједница, а преко њих да се задужују и добијају новчане позајмице и кредите, све дотле док у целости не отплате издато им у закуп аграрно земљиште, односно док не постану његови власници.

Задружни савези, нарочито земљорадничких задруга са дужом традицијом и уходаном праксом рада, како у другим крајевима КСХС(КЈ) тако и у Војводини, посматрали су појаву аграрних заједница и њихових савеза као новину за остале тзв. слободне задружне савезе и односили се према њима са извесном скепсом и омаловажањем, очекујући њихово привремено трајање, економску пропаст и нестајање. Задружни савези тзв. слободног задругарства²⁹ били су бројнији, организованији, сређенији и пословно успешнији, како сваки такав појединачни савез тако и по бројности задружних савеза, од свега неколико (5–6) савеза аграрних заједница тзв. „надзираног или најамничког задругарства“, тј. аграрног задругарства зависног од регулативе и помоћи државе.³⁰ Несумњиво, економски и

²⁹ Назив „слободно задругарство“ настао је са појавом аграрних заједница и њихових савеза као тзв. „надзираног“ или „најамничког“ аграрног задругарства у КСХС, да би се њиме разликовало разноврсно остало предузетничко задругарство, засновано на слободној вољи лица да се удружују: земљорадничко, кредитно, набављачко и сл., од аграрног задругарства, које је у КСХС(КЈ) било зависно од регулативе и помоћи државе, у првом реду од Министарства за аграрну реформу и њених подручних органа, а после његовог укидања (1929) од Министарства пољопривреде и његових подручних органа. Разлике између „слободног задругарства“ и „надзираног или најамничког“ аграрног задругарства биле су, у суштини, веома мале, јер су се оне само мало разликовале, више у време оснивања аграрних заједница и њихових савеза, док су се у току њиховог трајања те разлике све више суштински губиле и теже разликовале.

³⁰ На примеру Војводине увиђа се несразмерно већи број савеза разних задруга тзв. „слободног задругарства“ од савеза аграрних заједница (као задруга) као тзв. аграрног „најамничког или зависног задругарства“, што је изнео Велимир Марјановић у расправи *Земљорадничке задруге у Војводини у њеним годинама после Ослобођења*, Задружни архив, 5, 1953, на стр. 115, где тврди: „Пред Други светски рат на територији Војводине биле су следеће (задружне – примед. Г. М.) организације: Савез аграрних задруга у Новом Саду са 150 задруга, Савез аграрних задруга у Зрењанину са 130 задруга, Савез привредних задруга у Сомбору са 161 задругом, Средишњи савез слатководних рибарских задруга у Новом Саду са 52 задруге, Савез земљорадничких задруга у Новом Саду са 529 задруга, Средишњи савез чехословачких земљорадничких задруга у Новом Саду са 57 задруга и

социјални статус чланства – земљопоседничког сељаштва – у земљорадничким задругама, које су биле обухваћене у њиховим савезима, био је, куд и камо, јачи и сигурнији од беземљашких или са земљом оскудних месних аграрних интересената, сасвим сиромашних насељеника: добровољаца, аутоколониста, избеглица, оптаната у аграрним заједницама, које су сачињавале савезе аграрних заједница. Земљорадничке задруге и аграрне заједнице и њихови савези у Војводини били су чести конкуренти једни другима у многим областима пословног деловања, па је анимозитет међу њима постојао и због сукоба пословних интереса у целом међуратном раздобљу. Свађе и нелојалне конкуренције биле су редовне између савеза земљорадничких задруга и савеза аграрних заједница око лицитације за обраду незапоседнуте и необрађене експроприсане земље по срезовима у Војводини.

Савез аграрних задруга за Банат, Бачку и Срем у Новом Саду покушао је после оснивања, да се учлани у *Главни задружни савез за Краљевину Срба, Хрватска и Словенаца*, али пошто му правила нису била „у духу осталих Савеза у држави“, није примљен.³¹

Како је аграрно задругарство, ипак, постепено напредовало, нарочито у Војводини, остали савези земљорадничких задруга почели су се према њему односити са уважавањем. Тако се према њему односио Савез српских земљорадничких задруга (као задруга у Загребу) са седиштем Новом Саду, јер је у његовом реферату од 16. 3. 1933,³² наведено: „Аграрне заједнице чине по броју задруга у нашим крајевима (тј. у Војводини са Сремом – примед. Г. М.). Оне су посебан тип, у којем су садржани претежно елементи кредитних задруга са примесом многих некредитних функција (снабдевање задругара, подизање домова и господарских зграда и друго), а које функције имају свога корена у самим приликама и средини у којој се оне оснивају. Оне су у вези са провођењем аграрне реформе у нашој земљи и као допуна раду Министарства аграрне реформе. Аграрне заједнице у нашој земљи обухватају у главном најсиромашнији елеменат наших аграрних интересената и насељеника из других крајева. Организоване у своје савезе у Новом Саду, Вел. Бечкерек и у Осијеку учиниле су аграрне заједнице огромних услу-

Земљорадничка централна задруга, као савез немачких задруга у Југославији у Новом Саду са 360 задруга.“ Марјановић овде није навео тачне ни потпуне податке о броју аграрних задруга у Војводини пред Други светски рат, јер, нпр. број од 150 задруга у Савезу аграрних задруга у Новом Саду односи се на 1937, док је у том савезу 31. 12. 1940. било 173 задруге, а укупан број задруга у савезима задруга у Срему: Савез аграрних задруга у Руми (1938–1941) и Задружна централа пољопривредних произвођачких и набављачких задруга у Руми (1939–1941) – није ни поменуто.

³¹ АВ, Ф. 115, кут. 59, Записник са Прве редовне главне скупштине Савеза аграрних заједница за БББ, од 22. 3. 1922. у Новом Саду.

³² АВ, Ф. 124, кут. 41, Фонд: Савез земљорадничких задруга као задруга са ограниченим јемством – Нови Сад, 1928–1945, Предмет: Савез српских земљорадничких задруга (као задруга у Загребу) – седиште Нови Сад, акт: *Задружарство у Војводини са Сремом – реферат Савеза земљорадничких задруга у Новом Саду, Централне земљорадничке кредитне задруге у Новом Саду и Савеза аграрних заједница у Новом Саду*, сачињен у Новом Саду 16. 3. 1933. за Пољопривредно одељење Краљевске управе Дунавске бановине у Новом Саду.

га свима овим аграрним интересентима и помогле организовању великог броја узорних колонија. У свом раду наилазиле су на велике препреке у првом реду што не располажу са оним средствима, која су потребна за један овако замашан посао какав је колонизација. До ових средстава задругари аграрних заједница, пошто представљају најсиромашнији елеманат, могу долазити само преко државе.“

Велики познавалац стања у југословенској аграрној реформи између два светска рата, нарочито у Војводини, а посебно у Банату, др Славко Шећеров сматрао је да „Аграрне заједнице су представници организоване сиротиње у Банату. Али ове заједнице нису помагане од државе, као што треба.“³³

Када су се, сходно одредбама Закона о привредним задругама из 1937, савези аграрних заједница у Војводини налазили у процесу преображаја у – савезе аграрних (кредитних) задруга, сарађивали су, првенствено, са снажнијим и просторно ширим земљорадничким и кредитним задружним савезима у Југославији.³⁴

Неколико година пре почетка рата 1941, др Теофан Ђ. Ристић је о аграрним заједницама и њиховим савезима у Војводини дао свој став: „Поред пословања задружног карактера, аграрне заједнице служиле су држави као посредник између ње и аграрних интересената при додели помоћи и давању позајмица ради спровођења колонизације.“³⁵

в) Ставови историчара

Међу историчарима аграрне заједнице и њихови савези у Војводини нису изазивали већу пажњу за проучавање. Др Миливоје Ерић је први описао улогу аграрних заједница и њихових савеза у аграрној реформи и колонизацији.³⁶ Неки историчари, који су проучавали југословенско задругарство, нису га ни запазили.³⁷ Појаву аграрних заједница и њихових савеза у Југославији, а нарочито у Војводини, историчари су, ипак, уопштено изучавали и донекле различито

³³ Матица српска, РО, бр. М. 14029, Славко Шећеров, *Историја југословенске аграрне реформе и аграрно законодавство од 1919–1934*, 120.

³⁴ У Савез аграрних кредитних задруга с.о.ј. у Петровграду: *Извештај уједно и надзорној одбора са завршним рачуном за 1938. годину*, Петровград [1939], који је усвојен на XV редовној скупштини Савеза аграрних заједница за Банат као задруга са неограниченим јемством у Петровграду од 27. 8. 1939, на стр. 12, стоји: „Наш Савез је са Главним задружним савезом у Београду био у сталној вези, те је са осталим задружним организацијама у држави учествовао у решавању свих важних питања нашег задругарства.“

³⁵ Теофан Ђ. Ристић, *Борба за земљу и наша аграрна реформа*, Београд 1938, 92.

³⁶ Miliivoje Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941*, 413–423.

³⁷ Иако је, у међуратном периоду, у Југославији постојало аграрно задругарство, оно није ни поменуто у књизи Mihajlo Vučković, *Istorija zadružnog pokreta u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 1966. Новија књига о српском задругарству са претенциозним насловом је: Никола Илијић, *Историја задруге код Срба*, Београд 1999, 350, али у њој нема ни помена о постојању аграрног задругарства, као ни о више других задружних удружења код Срба. Иначе, у тој књизи (стр. 295–316), међу набројаним врстама задруга није споменут огроман број разноврсних задруга које су постојале код Срба.

оцењивали.³⁸ Ни М. Ерић ни Н. Гаћеша, у својим књигама, нису истакли значај Закона о привредним задругама из 1937. на судбину аграрних заједница и њихових савеза у Војводини од његове примене 1938. и 1939. до 1941, али га је др Сава Живков разматрао веома студиозно и аналитички, нарочито његов утицај на аграрну реформу у Југославији у годинама пред њен улазак у рат 1941.³⁹ Став др Саве Живкова је веома занимљив јер је истакао да је примена Закона о привредном задругарству била прекретница у аграрном задругарству, јер су аграрне заједнице и њихови савези у Војводини, који су од почетка стварања 1921. до 1938. били под регулативом и надзором аграрних власти, а од 1938. до 1941. били ослобођени државног надзора и пословали као кредитне задруге.

III. Сарадња савеза аграрних заједница у Северним крајевима

Пошто су имали сличне проблеме, захтеве и очекивања од државних власти, представници савеза аграрних заједница из Северних крајева: Војводине и Славоније, договарали су се на више конференција, на којима су, понекад, учествовали и представници савеза из других подручја Југославије. Одржано је више таквих конференција.

У организацији Савеза аграрних заједница за Банат, Бачку и Барању у Новом Саду одржана је конференција 30–31. 11. 1926.⁴⁰ на којој су, поред домаћина, учествовали представници савеза аграрних заједница из Великог Бечекерека, Скопља, Загреба и Марибора. На њој се договарало о заузимању заједничких ставова поводом иницијативе за израду нацрта Закона о аграрној реформи у Северним крајевима и питања кредитирања савеза аграрних заједница, а истакнута је и потреба „да се у Београду оснује повереништво свих савеза“ при Министарству за аграрну реформу. Такође, представници сва три савеза аграрних заједница из Северних крајева одржали су конференцију у организацији Савеза аграрних

³⁸ Проф. др Никола Гаћеша у својим књигама: *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој 1918–1941*, Нови Сад 1968; *Аграрна реформа и колонизација у Банату 1919–1941*, Нови Сад 1972. и *Аграрна реформа и колонизација у Срему 1919–1941*, Нови Сад 1975. изнео је оновремено познате егзактне показатеље о делатности савеза аграрних заједница у те три области Војводине.

³⁹ Сава Живков, *Аграрно законодавство Југославије 1918–1941 – социјални основи*, Нови Сад 1976, на стр. 125, у пододељку *Законодавство о аграрном задругарству* (стр. 124–126), истакао је да је југословенска „власт већ у самом почетку обратила пажњу на ове организације (аграрне заједнице – примед. Г. М.) и да их је стално држала под контролом. Можда у овој чињеници треба тражити толико дуго одлагање доношења посебног закона (тј. Закона о привредним задругама, од 11. 9. 1937. – примед. Г. М.) пошто су задруге и без овог постојале и остваривале, са мање и више успеха, своје задатке.“

⁴⁰ АВ, Ф. 115, кут. 59, Акт: Записник са Ванредне главне скупштине Савеза аграрних заједница за Банат, Бачку и Срем, од 28. 11. 1926. у Новом Саду и кут. 61, Предмет: Записници и резолуције са конференција представника свих савеза аграрних заједница у Краљевини Југославији 1926–1931.

заједница за Славонију и Барању у Осијеку 22. 8. 1927,⁴¹ на којој су разматрана питања: валоризације бескаматних државних позајмица и кредитирања савеза, могућности учешћа њихових савеза у коришћењу пољопривредних кредита, проблема факултативног откупа аграрног земљишта. На њој је, поново, разматран предлог оснивања повереништва свих савеза аграрних заједница при Министарству за аграрну реформу, али га је присутни представник тог министарства отклонио, уз образложење да се већ припрема ликвидација аграрне реформе на великим поседима и укидање Министарства за аграрну реформу.

Заједнички проблеми, који су притискали савезе аграрних заједница у целој држави, а посебно у Северним крајевима, били су тако акутни да су њихови представници, у организацији Савеза аграрних заједница за Банат, Бачку и Барању у Новом Саду одржали чак три конференције у току 1928: 19–20. априла (свих савеза аграрних заједница, осим из Марибора), 10–11. јуна (свих савеза, осим из Скопља) и 8–9. децембра (свих савеза, осим из Скопља).⁴² На њима су, нарочито, разматрана питања: потребе доношења закона о ликвидацији великих поседа и да рок отплате добијене аграрне земље буде најмање 10 година, проблема прејаког уплитања државе у рад савеза аграрних заједница да створе властитим капиталима заједничку банку за осигурање, а посебно – осуда праксе факултативног откупа аграрне земље, при чему се посебно наглашавало да разне ревизијске комисије Министарства за аграрну реформу и њихових подручних аграрних власти не уважавају довољно мишљења савеза аграрних заједница о аграрним односима насељеника у аграрним заједницама у колонистичким насељима.

После доношења Закона о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима 19. 6. 1931, представници савеза аграрних заједница из Северних крајева: Новог Сада, Великог Бечкерека и Осијека започели су конференцију у Великом Бечкереку 30. 8, а наставили у Београду 31. 8. 1931,⁴³ на којој су, поред осталог, разматрали израду покретне изложбе о развоју аграрног задругарства у целој земљи.

Сва три савеза аграрних заједница из Северних крајева одржали су конференцију у средишту Савеза аграрних заједница за Славонију и Барању у Осијеку

⁴¹ АВ, Ф. 115, кут. 61. Предмет: Записници и резолуције са конференција представника свих савеза аграрних заједница у Краљевини Југославији 1926–1931.

⁴² АВ, Ф. 115, кут. 61. Предмет: Записници и резолуције са конференција представника свих савеза аграрних заједница у Краљевини Југославији 1926–1931. Др С. Шећеров је у свом рукопису *Историја југословенске аграрне реформе и аграрно законодавство од 1919–1934*. (Матица српска, Рукописно одељење, бр. М. 14029, на стр. 203а–208, 546–560) навео текст *Предлој Закона о ликвидацији аграрних односа на великим поседима савез аграрних заједница у Новом Саду, Великом Бечкереку, Осијеку, Зајребу и Марибору*, који је 13. 6. 1928. достављен министру за аграрну реформу др Влади Андрићу.

⁴³ АВ, Ф. 115, кут. 61. Предмет: Записници и резолуције са конференција представника свих савеза аграрних заједница у Краљевини Југославији 1926–1931. Марин Главина, управник Савеза аграрних заједница за Банат, Бачку и Барању у Новом Саду, добио је тада у задатак да напише чланак *Аграрно задругарство*; да ли га је написао, о томе нисам пронашао податак.

23. 1. 1934,⁴⁴ на којој су разматрана питања одгоде и опростаја дугова савеза аграрних заједница и могућности коришћења кредита од Привилеговане аграрне банке а. д. у Београду и др.

У току 1937, у Новом Саду и у Београду одржане су конференције представника савеза аграрних заједница на којима је истицан проблем превисоке откупне цене аграрне земље, са изношењем захтева да се њена цена смањи за 50% и др.⁴⁵

Након доношења Закона о привредним задругама у 1937, сви задружни савези, међу њима и савези аграрних заједница, морали су да се реорганизују у складу са његовим одредбама. Последња конференција на којој су претресена питања која су се нарочито тичала аграрног задружарства, а којој су присуствовали „представници свих Савеза Аграрних задруга из државе“, одржана је у Министарству пољопривреде 29–30. 1. 1940.⁴⁶ Од тада се, изгледа, савези аграрних задруга нису више састајали на својим конференцијама.

IV. Значајни заједнички проблеми за савезе аграрних заједница у Војводини

Савези аграрних заједница у Војводини имали су више значајних и заједничких проблема, који су изазивали занимање савременика и скретали пажњу историчара на њихово проучавање.⁴⁷ Постојала су три заједничка крупна проблема за оба савеза аграрних заједница у Војводини (са средиштима у Новом Саду и у Великом Бечкереку), било по вишегодишњем трајању било по бурном интензитету: додела државних бескаматних позајмица подручним савезима аграрних заједница, мере ревизије аграрних објеката и аграрних субјеката и факултативни откуп експроприсаних делова аграрног земљишта.

⁴⁴ АВ, Ф. 119, кут. 31, Акт: Записник конференције савеза аграрних заједница из сјеверних крајева одржане 23. 01. 1934 године у канцеларији Савеза аграрних заједница у Осијеку.

⁴⁵ АВ, Ф. 119, кут. 31, Публикације Савеза аграрних заједница за Банат као задруга са неограниченим јемством у Петровграду: *Савез аграрних кредитних задруга с.о.ј. у Петровграду: Извештај Управној и Надзорној Одбора са завршним рачуном за 1937 годину*, Петровград [1938], на стр. 10. и *Савез аграрних кредитних задруга с.о.ј. у Петровграду: Извештај Управној и Надзорној Одбора са завршним рачуном за 1938 годину*, Петровград [1939], на стр. 8. Конференције представника савеза аграрних заједница са средиштима у Скопљу, Великом Бечкереку, Новом Саду, Осијеку и Загребу одржана је у Министарству пољопривреде КЈ у Београду 34. 3. 1937. (?). Вид.: АВ, Ф. 119, кут. 31, Акт: *Записник конференције представника савеза аграрних заједница из Скопља, Великог Бечкереча, Новог Сада, Осијека и Зајреба, одржане у Министарству пољопривреде у Београду 25. марта ове године*.

⁴⁶ АВ, Ф. 119, кут. 31, Предмет: Извештаји управних и надзорних одбора Савеза аграрних заједница с.н.о. за Банат, 1932–1944, Брошура: *Савез аграрних кредитних задруга с.о.ј. у Петровграду: Извештај управној и надзорној одбора са завршним рачуном за 1939 годину*, Петровград [1940.]

⁴⁷ Овде се износе осврти на три главна значајна и дуготрајна проблема са којима су се суочавали аграрне заједнице и њихови савези, а који су непосредно и веома погађали чланство у њима, већином разне врсте насељеника по местима у областима Војводине.

Значајно својство аграрних заједница и њихових савеза у Војводини које их је битно разликовало од других задруга и задружних савеза у држави, било је могућност да од државе добију бескаматну помоћ у новцу и материјалу, да често буду фаворизовани од државе у: разним издавањима неподељених експроприсаних комплекса земље на обраду, набавкама, пласманима производа и др. Док су се, од 1921. до 1923, аграрне заједнице могле непосредно обраћати Министарству за аграрну реформу и његовим подручним аграрним органима, од 1923. надаље то је било онемогућено, а уместо њих то су радили савези аграрних заједница. Министарство за аграрну реформу KCXC је, расписом од 28. 8. 1924,⁴⁸ наредило „da one Agrarne Zajednice, koje su dobile beskamatne zajmove neposredno od ovog Ministarstva, imaju preneti te svoje zajmove, utrošene ili neutrošene na saveze Agrarnih zajednica, kojim bi se načinom Zajednice odužile kod ovog Ministarstva, prenosom duga na Saveze, a Savezi bi se tim zajmovima zadužili kod ovog Ministarstva.“ Подручни савези аграрних заједница су могућности да добију државне бескаматне помоћи редовно и често користили, а затим делили аграрним заједницама. У економски неразвијеној југословенској држави са хроничним недостатком новца и капитала, која је, при томе, настојала да се упорно развија, аграрним заједницама је држава додељивала мала и скоро симболична средства, која су аграрни насељеници могли користити за стабилизацију домаћинства на додељеним им земљиштима под закуп. Такође, држава је мањим новчаним олакшицама настојала да помогне чланству месних аграрних заједница.⁴⁹

Поред прописа – донетих између 1920. и 1922. о додели државних бескаматних позајмица савезима аграрних заједница, а преко њих аграрним заједницама, чији износи нису били велики а изазивале су завист осталих задружних савеза у земљи који такву привилегију нису имали, државне власти су, у наредним годинама, посвећивале већу бригу њиховој доради. Ти државни прописи задирали су у статусне основе и рад савеза аграрних заједница, чиме су их, у извесним сегментима, битно мењали. Тако је по чл. 289. *Финансијског закона KCXC за 1927/28.*⁵⁰ министар за аграрну реформу добио овлашћење да, споразумно са министром финансија и Финансијским одбором Народне скупштине KCXC, донесе уредбу о

⁴⁸ Županijskom agrarnom uredu Varaždin, Rešenje Ministra za agrarnu reformu od 28. 8. 1924. br. 34.062 o postupku agrarnih zajednica glede prenosa dobivenih zajmova na nadležne svoje Saveze; објављен у: *Agrarna reforma*, Zagreb 1925, 378–379.

⁴⁹ По чл. 95. Закона од 31. 3. 1925. о буџетским дванаестима за месеце април – јуни 1925, аграрне заједнице и њихови савези ослобађају се плаћања свих такса које ослобођене уживају земљорадничке и занатске задруге и њихови савези по решењу Бр. 43322 од 25–XII–1923. године, *Службене новине KCXC*, бр. 72–XV, од 01. 4. 1925.

⁵⁰ *Службене новине KCXC*, бр. 73–XVI, од 01. 4. 1927. Иначе, одредбе значајног Закона о пољопривредном кредиту, од 12. 6. 1925, *Службене новине KCXC*, бр. 133–XXVI, од 17. 6. 1925, нису се односиле ни могле примењивати на колонисте и друге насељенике и интересенте аграрне реформе, учлањене у аграрне заједнице, односно посредно и у савезе аграрних заједница.

валоризацији дугова савеза аграрних заједница према држави, као и да Закон о позајмицама без интереса удружењима насељених добровољаца, земљорадника и других интересената аграрне реформе од 20. 5. 1922.⁵¹ доведе у склад са дужностима и правилима савеза аграрних заједница, нарочито у вези са плаћањем камата, али и да „Избор управника код до сада основаних Савеза Аграрних Заједница пуноправан је, кад тај избор одобри Министар за Аграрну реформу.“ Поменути обавезу: усклађење Закона о позајмицама без интереса удружењима насељених добровољаца, земљорадника и других аграрних интересената, извршио је министар за аграрну реформу у току 1928,⁵² а Уредбу о валоризацији дугова савеза аграрних заједница према држави донео је министар пољопривреде тек 1936.⁵³

С циљем пружања олакшица у додели помоћи разним насељеницима аграрне земље, удруженим у месне аграрне заједнице, донет је 30. 3. 1928.⁵⁴ Закон о изменама и допунама Закона од 20. 5. 1922. о позајмицама без интереса, удружењима добровољаца, земљорадника и других интересената аграрне реформе. Државне бескаматне позајмице савезима аграрних заједница радикално су умањене или престале да се додељују савезима аграрних заједница већ од 1929. и у наредних неколико година, нарочито након стварања Привилеговане аграрне банке⁵⁵ управо у доба пољопривредне кризе, која је у Југославији трајала од 1930. до 1936.

Додела државних бескаматних позајмица савезима аграрних заједница почела се одвијати и на простору Војводине од 1923. и у наредним годинама до 1929, односно до 1937.

*

У Војводини је, углавном, исцрпено издавање под закуп аграрног земљишта до краја 1924, када је утврђено да нема довољно земље за даљу расподелу разним аграрним интересентима. Да би установило право стање и увело ред у дотадашњу деобу и будућу расподелу расположиве аграрне земље, Министарство за аграрну реформу је донело наредбе 22. и 29. 12. 1924.⁵⁶ да „имају се 31. овог месеца обуставити сви теренски радови на индивидуалној подели земље добровољцима и колонистима.“, јер су се, од 1919. до почетка 1925, испоиле многе неправилности у примени аграрне реформе. Ради отклањања неправилности, али и озакоњења

⁵¹ Службене новине КСХС, бр. 276–XXXIX, од 09. 12. 1922.

⁵² Закон о изменама и допунама Закона о позајмицама без интереса удружењима добровољаца, земљорадника и других интересената аграрне реформе, од 30. 3. 1928, Службене новине КСХС, бр. 74–XXIV, од 31. 3. 1928.

⁵³ Уредба са законском снагом о уређењу дугова издатих на основу допуна Закона о позајмицама без интереса удружењима добровољаца, земљорадника и других интересената аграрне реформе од 30. 3. 1928, од 30. 4. 1936, Службене новине КЈ, бр. 112–XXIV, од 18. 5. 1936.

⁵⁴ Службене новине КСХС, бр. 74–XXIV, од 31. 3. 1928.

⁵⁵ Закон о Привилегованој Аграрној Банци, од 16. 4. 1929, Службене новине КСХС, бр. 94–XXXIX, од 22. 4. 1929.

⁵⁶ АВ, Ф. 98, Кут. 182, бр. акта: 16.949, 17.157. и 17.238. Наређење Министарства КСХС за аграрну реформу – Жупанијском аграрном уреду Нови Сад, бр. 3.988, од 29. 12. 1924.

уочених пожељних тенденција, министар за аграрну реформу је 02. 3. 1925.⁵⁷ до-нео Наредбу о дефинитивном утврђивању објеката и субјеката аграрне реформе, те ревизији нађења аграрних интересената, колониста и добровољаца. Она је још више пооштрена у новој Наредби о утврђивању објеката и субјеката Аграрне реформе бр. 21725 од 30. 5. 1925.⁵⁸ У Изменама и допунама Наредбе бр. 21.725, од 15. 2. 1926,⁵⁹ прецизније су разјашњене неке њене одредбе.

Процес утврђивања објеката и субјеката аграрне реформе прозван је – ревизија аграрне реформе, која се вршила разним ревизионим мерама (налазима, решењима, одлукама и др.), а изрицале су их разне ревизионе аграрне комисије на терену. Податке, испитивања стања у истражним радњама, ревизионе комисије добијале су, по правилу, од управа месних аграрних заједница и од три савеза аграрних заједница у Новом Саду, Великом Бечкереку и Осијеку.⁶⁰ Предузете ревизионе мере наилазиле су на оштру критику, почев од оних који су непосредно њоме били обухваћени, тј. чланова аграрних заједница, па преко савеза аграрних заједница до народних посланика у Народној скупштини. Упечатљива је тврдња народног посланика др С. Шећерова на LXXVI редовном састанку Народне скупштине 23. 3. 1926,⁶¹ да „Садашње ревизије стоје у служби великопоседника односно и факултативног откупа.“ Мере ревизије нађењих аграрних интересената стајале су над насељеницима као сталне претње и неизвесности. Ревизионе мере према аграрним субјектима биле су веома драстичне и непопуларне у југословенском делу Барање, већином насељеном и земљом нађењим српским избеглицама и оптантима из Мађарске.⁶² У неким местима Војводине процес утврђивања аграрних објеката и субјеката са ревизијама доделе земљишних парцела је започео још крајем 1925, а у неким тек 1928. Ревизије нађењих аграрних интересената у Војводини, по разним налозима аграрних установа, трајале су и после доношења Закона о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима из 1931, чак и до 1941.

⁵⁷ *Службене новине КСХС*, бр. 67–XIII, од 26. 3. 1925.

⁵⁸ Исто, бр. 130–XXVI, од 13. 6. 1925.

⁵⁹ Исто, бр. 41–XII, од 23. 02. 1926.

⁶⁰ АВ, Ф. 115, кут. 75, Извештај Савеза аграрних заједница Баната, Бачке и Срема у Новом Саду – Жупанијском аграрном уреду у Вуковару, Бр. 5747, од 09. 12. 1925, о инспекцијском извештају о стању аграрних заједница на подручју Жупанијског аграрног уреда у Вуковару од 09. 12. 1925, у којем се, поред осталог, износи да „на Лужцу (близу Вуковара – примед. Г. М.) постоје још породице, које нису добиле земљу. То су оптанти из Мађарске и њихова је молба већ предата Жупанијском уреду у Вуковару, те се сада налази вероватно у Министарству (за аграрну реформу КСХС – примед. Г. М.).“

⁶¹ *Сјенограф. белешке Народне скупштине КСХС – Регован сазив за 1925/26*, IV књ. (Од LXVII–LXXXIII редовног састанка), Београд 1926, 375–376.

⁶² АЈ-74-96-(523-524), Жалба Савеза аграрних заједница за Славонију и Барању у Осијеку – Команданту Осјечке Дивизијске области, Пр. 1601, од 06. 8. 1931, у којој стоји: „Година 1928 била је страх и трепет за народ у Барањи и она је многој сиротињи натерала сузу на око, а која ће остати за дуги низ година као болна успомена пљачке и корупције онога доба. Ревизија која је те године извршена упропастила је неколико стотина породица, али ко је код те ревизије остао читав сматрало се да је спасен за сва времена.“

Још пре 1925. у Југославији је уочена појава сталног раста цена аграрне земље, што су користили разни домаћи и страни шпекулантски конзорцији за изигравање прописа о забранама: отуђења великих поседа, промета аграрног земљишта и лаког конјунктурног богаћења. Власници делимично експроприсаних великих поседа, нарочито мађарске народности, користили су услуге тих конзорцијума и веште адвокате да што повољније продају своје експроприсане поседе, који су били издати на 4-годишњи закуп разним аграрним субјектима. Југословенска централна управа настојала је да спречи такве учестале појаве.⁶³ Одлучну меру да их спречи представљало је *Решење о стављању под државну управу великих поседа, који су продавани у сврху њиховог експроприсања* од 07. 3. 1925.⁶⁴ Како је, и поред донетих мера, заобилазним путевима, и даље незадрживо провођен откуп и оних делова делимично експроприсаног земљишта великих поседа, на којима су били насељавани аграрни интересенти, југословенска централна управа је заузела став да држава треба да извуче корист од тога и да она подстиче и проводи факултативни откуп експроприсаних делова великих поседа, при чему је избегнута обавеза да се од аграрних интересената закупљена и насељена земљишта заштите од слободне, односно принудне продаје другим лицима. Већ у чл. 47. *Закона о буџетским дванаестинама за месеце април, мај, јуни и јули 1925. године* од 31. 3. 1925.⁶⁵ дата су овлашћења министру за аграрну реформу „да може од продавца наплаћивати 10% (десет од сто) од продајне цене уговора“, чиме су се прећутно одобравали сви купопродајни уговори велепоседника са насељеним аграрним интересентима.

Радикалнији став о факултативном откупу заузела је централна југословенска управа у лето 1925, када су у Народну скупштину дошли, до тада одсутни, посланици Хрватске сељачке странке чији су представници ушли и у Министарски савет, а министар за аграрну реформу постао је Павле Радић. Већ чл. 38. *Закона о буџетским дванаестинама за месеце: август, септембар, октобар и новембар 1925. године*,⁶⁶ пружа министру за аграрну реформу широка овлашћења у факултативном откупу земљишта. Министри за аграрну реформу и финансије заједно су донели *PRAVILNIK o fakultativnom otkupu agrarnog zemljišta velikih poseda i o naplaćivanju, knjiženju i utrošku 10% prinosa od kupovine*,⁶⁷ по којем ће се вршити факултативни откуп експроприсаних делова великих поседа. О негативним по-

⁶³ О факултативном откупу земље пре 1925, код: Milivoje Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941. god.*, 352–354.

⁶⁴ *Agrarna reforma*, Zagreb 1925, 112–113.

⁶⁵ *Службене новине КСХС*, бр. 72–XVI, од 01. 4. 1925.

⁶⁶ Исто, бр. 173–XXXVI, од 01. 8. 1925, по којем су министру за аграрну реформу дата овлашћења „да до доношења закона о експропријацији великих поседа и о колонизацији, (који никада није донет – примед. Г. М.) може одобравати продају и грунтовни пренос некретнина које су стављене под удар аграрне реформе и премашују законом прописани максимум.“

⁶⁷ Исто, бр. 237–LX, од 16. 10. 1925.

следицама факултативног откупа говорили су на LXXVI редовном састанку Народне скупштине 23. 3. 1926.⁶⁸ народни посланик и бивши министар за аграрну реформу др Х. Кризман и народни посланик С. Шећеров, који су изнели конкретне примере неповољних последица примене аграрне политике факултативног откупа аграрног земљишта великих поседа.

Аграрни субјекти, наделеници аграрног земљишта, били су подвргнути дуготрајним строгим мерама – ревизија додела земљишта аграрним интересентима у привремени закуп, а мерама факултативног откупа подстицани су да закупљена земљишта откупе у својину.⁶⁹ Оба та процеса са радикалним мерама у аграрној политици одвијала су се скоро истовремено и у Војводини. Након две године од увођења мера факултативног откупа аграрног земљишта великих поседа, увидело се да оне нису дале очекиване резултате.

У савезима аграрних заједница и месним аграрним заједницама у Војводини помно и детаљно водили су евиденције о свим проведеним ревизионим мерама аграрних ревизионих комисија, као и о провођењу факултативног откупа аграрног земљишта. Савези аграрних заједница у Војводини и аграрне заједнице су, изношењем ставова по налазима и мерама ревизионих комисија о уоченим или наводним неправилностима, биле доста ефикасна заштита од настојања да се њиховим појединим насељеницима одузме додељена земља.⁷⁰

V. Развој и стања савеза аграрних заједница у Војводини 1923–1941

У развоју савеза аграрних заједница и њихових чланица – месних аграрних заједница, односно у аграрном задругарству, постојале су две фазе: I фаза – аграрних заједница трајала је од 1921. до 1938. и одликовала се почетним тешкоћама и кризама у аграрној реформи, колонизацији и вишегодишњој пољопривредној кризи, и II фаза – аграрних задруга, која је трајала од 1938. до рата 1941. и која је, у односу на претходну фазу, била миран и стабилан период кредитног и другог аграрног задружног пословања.

Мада су савези аграрних заједница у Војводини константно, из године у годину, заговарали доношење закона о аграрној реформи и колонизацији, када је донет Закон о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима 1931, поред њиховог извесног задовољства због тог доношења тада се постављало питање

⁶⁸ *Сшенојр. белешке Народне скупштине КСХС, Редован сазив за 1925/26, IV. књ. (Од LXVII – LXXXIII редовног састанка), Београд 1926, 366, 375–377.*

⁶⁹ У Архиву Војводине и Историјском архиву Зрењанин сачувана архивска грађа жупанијских аграрних уреда у Новом Саду (Суботици), Великом Бечкерек (Вршцу) и Вуковару, из периода 1925–1929, пуна је података о мерама ревизије поседа Срба оптаната и избеглица из Мађарске, као аграрних субјеката и њиховог факултативног откупа додељених им у привремени закуп делова-честица експроприсаних земљишта великих поседа.

⁷⁰ У Архиву Војводине, у фондovima Савеза аграрних заједница за Банат, Бачку и Срем с.о.ј. у Новом Саду и Савеза аграрних заједница за Банат у Великом Бечкерек (Петровграду) гро архивске грађе месних аграрних заједница садржи податке о provedби ревизионих мера аграрне реформе и факултативног откупа од 1925. до 1931.

сврхе њиховог даљег постојања у дотадашњем виду. У то време најизраженије пољопривредне кризе у Југославији (1930–1936) аграрне заједнице и савези аграрних заједница у Војводини продужили су делатност по дотадашњим правилима до доношења Закона о привредним задругама 1937. Са применом тог закона, који је обавезивао све привредне задруге и њихове савезе, па и савезе аграрних заједница у Војводини, да своје називе, организације и пословања саобразе и подреде његовим одредбама у року од две године, окончана је, временски дужа, I фаза – аграрних заједница у аграрном задругарству.

а) Развоји и стања у I фази – аграрних заједница, 1923–1938/39

1. У Савезу аграрних заједница за Банат, Бачку и Срем 1923–1938

У првим година постојања Савеза аграрних заједница за Банат, Бачку и Срем, у његовим документима, а нарочито у извештајима са годишњих скупштина, разматрани су главни задаци, проблеми и неки резултати у раду тог савеза, док су резултати у укупним износима почели да се износе тек од 30-их година.

На оснивачкој скупштини у Новом Саду 03. 6. 1923. тврдило се да се у Савезу налазило 30 аграрних заједница. До краја 1923. у Бачкој је било учлањено 35 аграрних заједница, док је у Банату, како је констатовано на две скупштине Подсавеза аграрних заједница за Банат са средиштем у Великом Бечкереку од 09. 9. и 28. 10. 1923, било „преко 50 аграрних заједница.“⁷¹ Савез је, у 1923, добио прву државну бескаматну позајмицу у скромном износу од 50.000 динара, коју је поделио аграрним заједницама уз камату од 3%, да га оне поделе међу својим чланством уз камату од 4% за изградњу кућа, господарских зграда и набавку пољопривредне опреме. У току 1923, како је констатовано на I скупштини 22. 3. 1924. на којој су усвојена Правила Савеза, у њему је било 86 аграрних заједница.

Већ у 1924.⁷² међу главне задатке Савеза спадали су – извршење аграрне реформе и колонизације, тј. подизања насељеничких кућа у колониистичким насељима. Уз те задатке, искрсао је проблем – обезбеђење државних бескаматних позајмица и кредита за аграрне заједнице у Савезу и за чланство у аграрним заједницама. Утврђено је да „Државни кредит, дрвена грађа и цреп подељени су према потраживању Аграрних заједница, и то: државне грађе за Аграрне заједнице у Бачкој 931 у Срему 310, Свега 1.241, црепа у Бачкој за 550 кућа, у Срему 250, свега 800. Напомињемо, да су државни кредити врло мали, ако се узму у обзир велике

⁷¹ АВ, Ф. 115, кут. 59, Предмет: Списи о оснивању Савеза аграрних заједница за Банат, Бачку и Срем; Записници скупштина и управних одбора, 1923–1939. Сви наредни годишњи наведени показатељи броја аграрних заједница у овом савезу до краја 1937. налазе се у кут. 59.

⁷² АВ, Ф. 115, кут. 59. Извештаји управних и надзорних одбора, 1932–1939, Брошура *Савез аграрних заједница за Банат, Бачку и Срем (као задруге) с неограниченим јемством у Новом Саду: Извештаји закључни рачун за 1924. год.*, Нови Сад [1925]. Подаци за наредне године, који се овде наводе, потичу такође из годишњих извештаја управних одбора Савеза аграрних заједница за Банат, Бачку и Срем.

потребе наших Аграрних Заједница. У прошлој години (1923. – примед. Г. М.) на-
зидано је на разним колонијама у Бачкој и Срему преко 3000 кућа.“ На II редовној
годишњој скупштини Савеза 31. 3. 1925, у њега се до краја 1924. учланило 196
аграрних заједница – и са оним из Баната, са 45.835 чланова, а без Баната, у њему
је 119 аграрних заједница. На њој је потврђено да аграрне заједнице Баната „нису
овде, из разлога што су се, одцепиле од нашег Савеза јула лањске године [и] осно-
вале засебан Савез у Вел. Бечкерек.“⁷³

Осим задатака и проблема из 1924, у току 1925. истицао је рад на изради
нацрта Закона о аграру у Северним крајевима и потреба сарадње савеза аграрних
заједница у Северним крајевима, као и оспособљавања аграрних заједница у Са-
везу, да би могле боље да функционишу. Такође, у 1925. „Министарство за Аграр-
ну реформу набавило је дрвене грађе и црепа за 1.800 насељеничких кућа, али је
оно, ... до сад је исплатило Савезу Дин. 15,100714.91, коју је своту Савез поделио
Аграрним Заједницама за подмирење најхитнијих потреба. Напомињемо, да су
државни кредити врло мали, ако се узму у обзир велике потребе наших Аграрних
Заједница.“ На III скупштини Савеза у Новом Саду, 28. 02. 1926, изнето је да су у
њега до краја 1925. учлањене 142 аграрне заједнице.

У току 1926, поред задатака и проблема из претходних година, у Савезу су се тру-
дили око израде предлога Закона о спровођењу аграрне реформе као најважнијег
питања, ради чега су то питање разматрали на заједничкој конференцији сви саве-
зи аграрних заједница у Северним крајевима. Израда Закона о аграрној реформи у
Северним крајевима постављаће се у Савезу и у наредним годинама до доношења
Закона о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима 1931. На IV редовној
годишњој скупштини Савеза, 20. 4. 1927, изнето је да се до краја 1926. у Саве-
зу налазило 120 аграрних заједница, што је одраз неповољних исхода ревизија
насељених аграрних субјеката у Банату, коју су вршиле ревизионе комисије Ми-
нистарства за аграрну реформу и жупанијских аграрних уреда у Новом Саду и
Вуковару. До краја 1927. у Савезу су се налазиле учлањене 123 аграрне заједнице,
а до краја 1928. у њему је било 122 аграрне заједнице.⁷⁴ На VII редовној годишњој
скупштини Савеза, одржаној у Сомбору 30. 3. 1930, у њему је било до краја 1929.
учлањено 118 аграрних заједница.

Већ од 1930. па све до 1936, у Савезу су константно истицали постојање
пољопривредне кризе и њено неповољно дејство по чланство у Савезу, нарочи-
то на драстичан пад цена пољопривредних производа и немогућности њиховог
пласмана. Мада је већ 1929. створена Привилегована аграрна банка а. д. у Бео-

⁷³ Савез аграрних задруга као задруга за Банат, Бачку и Срем у Новом Саду је, и поред
иступања аграрних заједница из Баната из овога савеза, из неког разлога или по инерцији,
задржао тај првобитни назив (у којем је остало и име – Баната ?!) све време од 1924. до
промене тог назива 30. 10. 1938. у Савез аграрних задруга с.о.ј. у Новом Саду.

⁷⁴ АВ, Ф. 115, кут. 62. Нисам пронашао податке, а изгледа да нису ни сачувани, када
су одржане V и VI редовна скупштина Савеза аграрних заједница за Банат, Бачку и Срем
за године са разматраним стањем у њему за 1927. и 1928. Међутим, ипак постоје извесни
подаци о стању аграрних заједница на простору Баната у току 1927. и 1928.

граду, Савез није могао да користи њене кредите у 1930. јер „Највећа је незгода у томе, што добровољци, колонисте и аграрни интересенти нису још грунтозни власници добијене земље и према томе нису кредитно способни.“ У тој, 1930, години „На интервенцију Савеза Министарство Пољопривреде одобрило је нашем Савезу прерађене грађе и црепа за 900 колонијских кућа уз врло повољну цену и услове плаћања, и та је грађа и цреп подељена на 63 Аграрне Заједнице.“ Истиче се да „ипак тешко долазе до кредита и упућене су више мање на себе и кредите од стране Савеза и државе. ... Прошле године Министарство Пољопривреде упутило је Савез за кредит на Прив. Агр. Банку, али је Банка тражила пуну гаранцију, коју наши чланови нису могли дати.“ На VIII редовној годишњој скупштини Савеза 29. 3. 1931. тврдило се да је крајем 1930. у њему било 129 аграрних заједница са 10.886 чланова, тј. домаћинстава. На тој скупштини усвојен је Пословник Савеза.

Услед пољопривредне кризе у Југославији, у Савезу су истакли да „Прошла 1931. година протекла је у знаку привредне кризе, изазване падом цена пшенице и других земаљских производа. ... На неколико колонија још ни данас после више година није решено питање кућних плацева, те и данас колонисти станују у земуницама.“ Број новопримљених аграрних заједница у Савез је растао, јер је на IX редовној годишњој скупштини, 20. 3. 1932, истакнуто да је у њега до краја 1931. учлањено 137 аграрних заједница са 10.502 члана тј. 45.044 лица, при чему је констатовано: „Број Аграрних заједница стално расте, док број чланова у Аграрним заједницама по мало опада.“, а разлог томе је што су у њих улазила и лица која за то нису имала услова, а када је настала њихова ревизија, таква лица су иступила или била из њих искључена.

Управа Савеза је истакла тешко стање: „Од оснивања Савеза до сада, прошла 1932. г. била је најтежа за наше чланове и за пољопривреду уопште.“, али „Главни рад Аграрних Заједница до сада, сем кредитирања, састојао се је у подизању и унапређењу колонија и изградњи кућа за колонисте. У том раду Аграрне Заједнице постигле су завидне резултате. Подигнута је до сада 51 колонија са преко 6500 кућа.“ Да број чланова у аграрним заједницама опада, указано је на X редовној годишњој скупштини Савеза 12. 3. 1933, односно да је у њему до краја 1932. било 138 аграрних заједница са 9.942 члана, тј. број домаћинстава у аграрним заједницама у 1932. је мањи него у прошлој 1931.

Као у претходним годинама, ни у 1933. Савез није могао добити јефтине кредите за потребе аграрних заједница, па „За добијање кредита остаје му само задруга.“, а поред преко 6.500 кућа у 52 колоније, „У прошлој 1933 години наиздајно је 250 нових колонијских кућа. Према добијеним подацима од Аграрних Заједница, још би требало подићи око 500 кућа и тиме би колонизација у Бачкој и Срему за сада била завршена.“ У Савезу су били мишљења да „Наше Аграрне Заједнице налазе се на прекретници.“ Број чланства у Савезу је растао, јер је на XI редовној годишњој скупштини Савеза 24. 5. 1934. саопштено да се у Савезу до краја 1933. налазило 144 аграрних заједница и 2 сточне задруге.

Колонизација, ипак, није била завршена, јер су 1934. у Савезу сматрали да „Данас колонизација, услед настале кризе, теже иде, и зато ће Савез морати предузети

све, да се нове колонистичке породице добро сместе, да им се осигура кров над главом и потребна стока и радило. ... И баш благодарећи томе раду, ми данас у Бачкој и Срему имамо што мањих што већих 59 колонија са 6091 кућом, чија вредност премашује своту од Дин. 100,000.000 –, а сем тога назидано је по разним селима за месне Аграрне интересенте 1.361 кућа.“ Истицано је да „Краљевска Влада за ових 15 година од када се врши колонизација и спроводи Аграрна Реформа дала је у виду позајмице за целу Бачку и Срем свага 22,000.000 – Динара.“ На XII редовној годишњој скупштини Савеза, 24. 4. 1935, утврђено је, да је до краја 1934. у њему било 150 аграрних заједница.

У 1935. години „Колонизација је главни задатак нашег аграрног задругарства и зато је Савез од свога оснивања највећи део свога рада посветио томе врло важном економском и националном питању.“ али, услед трајања пољопривредне кризе, у 1935. насељеници су били ослобођени плаћања пореза од наредних 5 година. Савез се залагао да се изврши радикални отпис дугова државних кредита (до 80%) насељеницима и аграрним заједницама. На тај начин могу да се „колонисти и месни аграрни надељеници помогну, да би могли очувати добијену аграрну земљу, на њој опстати и напредовати.“ јер „На подручју овога Савеза имамо данас око 300, а до јесени населиће се још око 200 нових колониста.“, а „У прошлој (1935. – примед. Г. М.) години издато је нових зајмова из средстава Савеза свега Дин. 933.061.50, а сем тога Савез је отписао чланству од зајмова по тек. рачунима своту од Дин. 321.804 – ... Мало по мало и наше Аграрне Заједнице улазе у робно пословање, и то пословање показало је до данас добре резултате.“ Застој у расту чланства аграрних заједница констатован је на XIII редовној годишњој скупштини Савеза 12. 7. 1936, којој је присуствовао и министар пољопривреде Светозар Станковић, јер се у њему до краја 1935. налазило 150 аграрних заједница.

Прве оптимистичке изјаве, после низа протеклих година, дала је управа Савеза, када је сматрала да „У прошлој 1936 год. осетно је запажен бољитак на привредном пољу и тај се је бољитак нешто осетио у пословању Савеза и наших Аграрних Заједница – Задруга.“ Ипак, Савез није имао успеха у добијању јефтиних кредита за чланство. „Наша је највећа незгода, што се Савез не може да користи јефтиним кредитом код Народне банке.“ Окончање пољопривредне кризе и раст промета у току 1936. одразили су се на пораст чланства аграрних заједница у Савезу, што је истакнуто на XIV редовној годишњој скупштини Савеза 09. 5. 1937, јер је у њему до краја 1936. било 157 аграрних заједница.

У току 1937. наставио се привредни опоравак, који се осетио и у делатности Савеза, нарочито у колонизацији. „Прошле године (1937. – примед. Г. М.) насељено је преко двеста нових колониста, којима је требао кредит од најмање 2,000.000. – динара.“ и да „Привођење аграрне реформе приводи се крају.“ Управа Савеза је похвалила доношење државних мера, којима је олакшала стање насељеника, чланова аграрних заједница. „Држава је преко овог Савеза одобрила колонистима до сада у грађевном материјалу и готовом новцу свега Дин. 26,645.667.35 и са том свотом подигнуто је што већих што мањих 59 колонија. На тим колонијама и у продужењу постојећих села назидано је 6.839 кућа.“ Управо на XV редовној

годишњој скупштини Савеза 30. 10. 1938. донета је одлука о промени назива тог савеза у *Савез аграрних задруга с.о.ј. у Новом Саду* и усвојена нова правила организације и рада, што је наглашено када су разматрани подаци о наведеном кредиту. „Одобравањем овог дугорочног и јефтиног кредита наш Савез и аграрно задругарство ступа у другу фазу свога пословања.“ По подацима са XV редовне годишње скупштине Савеза 30. 10. 1938, до краја 1937. у њему је било 156 разних врста задруга са 11.788 задругара.⁷⁵

*

Још 16. 3. 1933.⁷⁶ у једном заједничком реферату три задружна савеза у Новом Саду за Пољопривредно одељење Краљевске управе Дунавске бановине у Новом Саду, у Савезу аграрних заједница за Банат, Бачку и Срем у Новом Саду сматрало се да тај савез мора да се преоријентише са дотадашњих послова на нове послове и да се ближе повеже са сродним или сличним задружним установама. Тада је за аграрне заједнице и њихов савез у Новом Саду наведено: „Као даља етапа у раду заједница морала би доћи продаја било кроз аграрне заједнице непосредно или преко посебних установа за тај посао, а које би аграрне заједнице основале било саме било у вези са другим сличним задружним установама.“

Увиђајући, током вишегодишњег процеса израде општег закона о привредним задругама, да ће престати потреба за дотадашњим аграрним задругарством, управа Савеза аграрних заједница за Банат, Бачку и Срем с.н.ј. у Новом Саду била је склона да се тај савез фузионише са Савезом земљорадничких задруга с.о.ј. у Новом Саду. Разговори о томе започети су још 1935. да би се интензивирали у току 1937,⁷⁷ пред доношење Закона о привредним задругама. Средином 1937. у

⁷⁵ Управо на овој XV редовној скупштини, Савез је променио дотадашње име у Савез аграрних задруга с.н.ј. у Новом Саду, па сходно тој промени назива већ на тој скупштини аграрне заједнице се одмах називају и аграрне задруге, премда тада ниједна није имала то име, већ ће га, свака посебно, мењати током 1938–1939, па и у току 1940. Вид. и о тим променама назива појединих аграрних заједница у аграрне задруге и у *Службеном листу Дунавске бановине*, 1938–1940.

⁷⁶ АВ, Ф. 124, кут. 41, Фонд: Савез земљорадничких задруга као задруга са ограниченим јемством – Нови Сад, 1928–1945, акт *Задругарство у Војводини са Сремом – реферат Савеза земљорадничких задруга у Новом Саду, Централне земљорадничке кредитне задруге у Новом Саду и Савеза аграрних заједница у Новом Саду*, који је састављен у Савезу српских земљорадничких задруга (као задруга у Загребу) – седиште Нови Сад, у Новом Саду, 16. 3. 1933.

⁷⁷ АВ, Ф. 124, Фонд: Савез земљорадничких задруга с.о.ј. – Нови Сад, 1928–1945, књ. 2, Предмет: Записници са седница Управног одбора, 1934–1939, акт: *Записник са седнице Управног одбора Савеза земљорадничких задруга у Новом Саду, одржане на дан 20. августа 1937*, на стр. 134–136, где се, између осталог, износи: „на дан 17. о. м. одржана је једна конференција, на којој су наш Савез заступали г. г. Др Петровић и Крстоношић, а Савез агр. заједница г. г. Лунгиулов и Главина.“ О преговорима о фузији оба задружна савеза постоји Реферат за седницу Управног одбора Савеза земљорадничких задруга у Новом Саду: Предмет: Фузија Савеза аграрних заједница у Новом Саду са нашим Савезом, од 24. 9. 1937. (АВ, Ф. 124, кут. 41)

Савезу аграрних заједница за Банат, Бачку и Срем у Новом Саду било око 160 аграрних заједница, док је у Савезу земљорадничких задруга у Новом Саду било око 450 задруга, па би се мање бројни савез интегрисао у бројнији задружни савез. Суштинских препрека фузији није било, али су се преговори, у суштини, усредсредили на то да се у фузији оба савеза обезбеди уносно позиционирање чланова управе Савеза аграрних заједница за Банат, Бачку и Срем у управи Савеза земљорадничких задруга у Новом Саду. Преговори су неуспешно окончани, па је Савез аграрних заједница за Банат, Бачку и Срем наставио да постоји под тим именом до преображаја у Савез аграрних задруга с.о.ј. у Новом Саду 1938. и под тим именом продужио свој рад до рата 1941.

2. У Савезу аграрних заједница за Банат 1923–1939

Још када су аграрне заједнице у Банату основале свој посебан Подсавез аграрних заједница с.н.ј. за Банат 09. 9. 1923. у Великом Бечкерекy, а нарочито после стварања Савеза аграрних заједница за Банат 1924, у годишњим извештајима о раду до почетка 30-их година више су истицани задаци и проблеми, него што су исказивани укупни резултати. До I скупштине Подсавеза 28. 10. 1923. у њега су биле учлањене 24 аграрне заједнице.⁷⁸ Када је формиран *Савез аграрних заједница с.н.о. за Банат* 27. 7. 1924. у њега је било учлањено 60 аграрних заједница из Баната. Већ у 1924. Савез је од Министарства за аграрну реформу добио грађе за изградњу 300 насељеничких кућа.⁷⁹ На I редовној годишњој скупштини Савеза 29. 3. 1925.⁸⁰ утврђено је да је у њему до краја 1924. било 76 аграрних заједница.

Током 1924–1926. у овом савезу истицани су проблеми око бољег организовања и рада управе Савеза и његовог чланства и додељивана су новчана средства Савеза појединим аграрним заједницама у Банату. Тада је у Банату настао дуг процес ревизије, како аграрних субјеката (поседника делимично експроприсане земље)

⁷⁸ АВ, Ф. 119, кут. 31, Предмет: Нормативна акта Савеза аграрних заједница с.н.о. за Банат, 1924. Овде изнет податак – од 24 аграрне заједнице у Банату у јесен 1923. који противречи податку од „преко 50 аграрних заједница“, како је изнето на скупштини Подсавеза аграрних заједница за Банат од 28. 10. 1923. (АВ, Ф. 115, кут. 59. Предмет: Записници са годишњих скупштина и извештаји управних одбора Савеза аграрних заједница за Банат, Бачку и Срем, 1923–1939).

⁷⁹ АВ, Ф. 119, кут. 33, Предмет: Ревизиони извештаји, 1925–1944; Акт: *Зайисник са I редовне годишње скупштине Савеза аграрних заједница с.н.ј. за Банат у Великом Бечкерекy, од 29. 3. 1925.* Подаци за наредне године, који се овде у наставку наводе, потичу такође из годишњих извештаја управних одбора Савеза аграрних заједница за Банат.

⁸⁰ Вероватно због оновремене недоступности извора и података, Н. Гаћеша је у књизи *Аграрна реформа и колонизација у Банату 1919–1941*, на стр. 365 изнео нетачну тврдњу: „Савез је од 1930. редовно одржавао годишње скупштине, на којима су често изношени проблеми и захтеви насељеничког становништва, а понекад и резултати насељавања Баната.“, јер су редовне годишње скупштине (уз више ванредних скупштина) тога савеза одржаване и пре 1930, тј. почев од I у 1925. и у наредним годинама до последње XVI годишње скупштине Савеза аграрних кредитних задруга с. о. ј. у Петровграду од 18. 8. 1940.

тако и аграрних субјеката, тј. закупника издате им земље, насељеника и осталих интересената аграрне реформе. Пошто су налази ревизионих комисија подручних аграрних власти у Банату и њихове разне, углавном ригорозне ревизионе мере погађале чланство аграрних заједница, Савез се веома ангажовао у заштити и одбрани права насељеника у својим аграрним заједницама.

Већ у току 1925. Савез је примио државну бескаматну позајмицу од Министарства за аграрну реформу у износу од 300.000 динара. Расподела те државне субвенције међу чланством Савеза изазвала је раздоре и свађе, што је довело до одржавања његове ванредне скупштине 10. 01. 1926, на којој су извршена смењивања дотадашњег и избор новог управног и надзорног одбора. Управо због бурних расправа у Савезу и његовим чланицама, његова II редовна годишња скупштина, на којој су се разматрали извештаји о раду и пословању за 1925, одржана је са приличним кашњењем, тек 10. 01. 1927. Ускоро затим, одржана је и III редовна годишња скупштина Савеза 27. 3. 1927, на којој је разматрано стање и пословање у 1926, и на којој је Савез усвојио свој Пословник.

У току 1927. Министарство аграрне реформе је Савезу доделило 800.000 динара, а Министарство шума и рудника дрвне грађе у износу од 2.400 кубних метара за изградњу 400 насељеничких кућа. Да се чланство у овом савезу није битно променило у току 1925–1926, утврђено је на IV редовној годишњој скупштини Савеза 25. 3. 1928, јер се у њему до краја 1927. налазило 97 чланова, од којих 91 аграрна заједница и 6 индивидуалних лица.

Савез је, током 1928, истицао потребу доношења закона о аграрној реформи, а чланство у њему није се битно променило ни до краја 1928, када се у њему налазило 101 аграрна заједница и 5 физичких лица, што је утврђено на V редовној годишњој скупштини Савеза 30. 3. 1929. Такође, Савез је, први пут од оснивања, добро пословао 1929, што је потврђено на VI редовној годишњој скупштини 30. 3. 1930.⁸¹ У, том приликом, усвојеном *Извештају управној и надзорној одбора са завршним рачуном за 1929 годину* констатовано је да се у њему крајем 1929. налазило 110 аграрних заједница са око 9.000 чланова.

Од 1930. па до 1936. пољопривредна криза се веома осећала међу аграрним заједницама у Савезу. У току 1930. Савез је покушавао да добије повољан кредит од Привилеговане аграрне банке у Београду, али без успеха. „После овога, наши чланови упућени су једино на Савез да им Савез из својих скромних средстава помогне и притекне у помоћ.“ У Савезу су истакли: „За нашу колонизацију у Банату можемо слободно рећи да је апсолутно успела и да у пркос свима тешкоћама напредује и јача се. ... Ми данас имамо изграђених 7576 насељеничких кућа са потребним споредним господарским зградама.“ Пошто је и даље трајао факултативни откуп аграрне земље и по Банату, у Савезу су истакли: „Као најтежа одредба јесте висока откупна цена земље.“ До краја 1930. бројчано стање чланства у њему

⁸¹ АВ, Ф. 119, кут. 33, Предмет: Ревизиони извештаји, 1925–1944; Брошура: *Савез аграрних заједница са неограниченим јемством за Банат у Великом Бечкереку: Извештај управној и надзорној одбора са завршним рачуном за 1929. годину*, Белики Бечкерек [1930].

се повећало до 115 аграрних заједница, како је наведено у материјалима са VII редовне годишње скупштине Савеза из априла 1931.⁸²

На тражење управе Савеза, „финансијским законом за ову годину (1931. – примед. Г. М.) дато је овлашћење Г. Министру Пољопр. да може отплате државних позајмица дате Савезима Аграрних заједница и Аграр. Заједницама продужити на извесно време т. ј. док се финансијске прилике наших чланова не побољшају.“, при чему истиче своје успешно залагање: „За отплату државних позајмица Савез је издејствовао од Министарства пољопривреде продужење плаћања.“ Број од 115 аграрних заједница у Савезу задржао се до краја 1931, како је предочено на VIII редовној годишњој скупштини 26. 4. 1932.

Пошто је 1931. донет Закон о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима, по којем су сви насељеници у року од 20 година морали да откупе у власништво издату им земљу под закуп, у Савезу су истакли да је то одавно тражено. „Још од када су основане аграрне Заједнице и њихови Савези увек се истицало питање за што скорије доношење закона о аграрној реформи. ... До доношења закона о аграрној реформи земља је додељивана привремено и та привременост донела је огромне штете. Сви смо живи сведоци, шта се све радило са доделом и одузимањем земље.“ Уз то, у Савезу су истакли: „Питање изградње насељеничких кућа Савез је увек истицао на првом месту и као таквом посвећивао највише труда и брига. ... У свим приликама када је било новчаних средстава Министарство (пољопривреде – примед. Г. М.) је додељивало. Концем прошле године (1932. – примед. Г. М.) додељено је нашем Савезу сума од 1,500.000 динара за довршавање и изградњу насељеничких кућа.“ Такође, по подацима управног одбора Савеза припремљеним за IX редовну скупштину, која је одржана 07. 5. 1933, у њему је до краја 1932. било учлањено 115 аграрних заједница.

У 1933. веома се осећала пољопривредна криза у Банату, а у Савезу су истакли да ју је влада КЈ ублажавала својим мерама. Ипак, у Савезу су навели да један од најважнијих послова „јесте питање отписа – растерећења целокупног дуговања наших чланова, која су добили од стране Државе, а путем Министарства Пољопривреде односно Министарства Аграрне Реформе, за изградњу насељеничких кућа, за набавку стоке, алата и осталих потреба.“ У Савезу су сматрали да су са изменама и допунама Закона о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима учињене „велике олакшице нашим колонистима и аграрним интересентима за додељивану им земљу. Међу најглавнијим олакшицама, цена земље смањена је од количника 160 на 100. Рок отплате повећан – продужен је од 20–30 година. Допринос за колонистички фонд смањен је од 10% на 4% и многе друге олакшице за коначну ликвидацију аграрне реформе.“ Његова управа је тврдила да „Колонизација у Банату приводи се крају.“, и да „На територији Баната постоје 25 колонија са изграђеним 4100 насељеничких кућа. У прошлој и овој

⁸² АВ, Ф. 119, кут. 31. Предмет: Извештаји управних и надзорних одбора Савеза аграрних заједница с.н.о. за Банат, 1932–1939, Брошура: *Савез аграрних заједница за Банат као задруга са неограниченим јемством: Извештај управној и надзорној одбору са завршним рачуном за 1930 годину*, Велики Бечкерек. [1931].

(1934. – примед. Г. М.) години саграђено је 194 куће, за чију је изградњу Министарство Пољопривреде преко нашег Савеза издало на име дугорочних позајмица суму од динара 430.133.50.⁸³ Крајем 1933. у Савезу је било 115 аграрних заједница, како је изнето на XI редовној годишњој скупштини 11. 6. 1934. Подаци за 1934. нису пронађени, а на XIII редовној годишњој скупштини 06. 7. 1936. није изнет укупан број аграрних заједница у Савезу за 1935.

У Савезу су тврдили да је „1936. донела осетно привредно и финансијско побољшање“ и покушавали да издејствују доделу државног кредита ради помоћи аграрним заједницама. „Ово је Савез чинио у више махова и усмено и писмено, и увек је одговорено да новца нема.“ У погледу колонизације, у њему су истакли: „За нове насељенике треба још доста новца. ... За изградњу 600 нових насељеничких кућа колико се савезу пријавило, као и за доградњу несвршених колониистичких кућа, Савез је за последње две године такођер у неколико махова и писмено и лично молио и тражио од надлежних, ... На све писмене молбе Савеза није ништа одговорено! А на усмена тражења одговорено је, да новаца нема.“ Како се тврдило на XIII редовној годишњој скупштини 27. 6. 1937, у Савезу су крајем 1936. биле 123 аграрне заједнице.

Ни у току 1937. Савез није успео добити јефтин кредит од државе или државних повлашћених банака. „Од расположивих новчаних средстава колико је Савез прикупио својим пословањем издао је у прошлој години на име краткорочних и дугорочних позајмица суму од 361.000 динара.“ Слично као за Савез аграрних заједница за Банат, Бачку и Срем, и за овај савез једно од главних „јесте питање превисоке (откупне – примед. Г. М.) цене земље додељене спровођењем аграрне реформе.“ У Савезу су сматрали да „Ликвидација аграрне реформе приводи се крају.“, а за нове насељенике потребно је да се додели „грађевински материјал и новчана позајмица јер за изградњу насељеничких кућа очекује се око 600 насељеника, за које Савез већ три године моли и тражи доделу потребног грађевинског материјала и новчане помоћи – позајмицу. ... И ако новчана помоћ није била издашна, већ посве недовољна, ипак је на нашим колонијама подигнуто око 4000 насељеничких кућа са узгредним господарским зградама чија вредност изнаша на стотине милиона.“ Како је те 1937. донет Закон о привредним задругама, чијим одредбама морају да се, у року од две године, уподобе све привредне задруге, па и аграрне заједнице и њихови савези, у Савезу су сматрали да „Ликвидацијом аграрне реформе, са првом улогом, на којој је и аграрно задругарство са успехом деловало, на завршетку је. Остаје друга, задружна идеја, за коју се сваки даном осећа све већа потреба код наших чланова. ... По новоме закону о привредним задругама назив аграрне заједнице укида се, и уместо тога све аграрне Заједнице добиће назив аграрне Задруге, а као такве и карактер кредитних Задруга.“ Како је предочено на његовој XIV редовној годишњој скупштини 10. 7. 1938,

⁸³ Н. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Банату 1919–1941*, на стр. 83–85. износи податке о проблему дуговања аграрних заједница у Банату и да је „просечан износ дуга појединих субјеката чланова аграрних заједница износио 2.543 динара.“

на којој је говорио и др Славко Шећеров, крајем 1937. у Савезу је било учлањено 125 аграрних заједница.

Савез у 1938. није прилагодио свој назив и правила Закону о привредним задругама, већ је продужио рад на стари начин. Као главни проблем чланства у Савезу је истицан захтев за смањење откупне цене аграрне земље насељеника, бар за 50%. Југословенска влада омогућила је да се, *законском одредбом у чл. 125, тачка 3. Финансијског закона за 1939/40 годину* фактички, смањи 40% вредности откупне цене аграрне земље. „За ову олакшицу у плаћању код наших чланова, данашња Краљевска влада заслужује нашу захвалност.“ Међутим, давање кредита и позајмица Савезу и даље је било недоступно, јер „услови за добијање као и за враћање ових позајмица били су неприхватљиви.“ У Савезу су с поносом истакли своју улогу у колонизацији: „Резултати нашег рада видни су, јер су наше колоније у Банату, и ако су подизане и стваране са недовољним новчаним средствима, постале велика и лепа национална села, која благодарећи и нашим вредним и радним добровољцима и колонистима не изостају иза старих села, а нека им и предњаче“, али су констатовали да колонизација у Банату још није завршена. На XV редовној годишњој скупштини Савеза 27. 8. 1939, последњој пре промене својих правила и назива по одредби чл. 117. Закона о привредним задругама, изнето је да је крајем 1938. у њему било 126 аграрних заједница, 4 сточарско-пашњачке задруге и 3 индивидуална члана.

б) Развоји и стања у II фази – аграрних задруга 1938–1941

У чл. 120. Закона о привредним задругама од 11. 9. 1937,⁸⁴ међу осталим прописима, престаје да важи, под тачком „12) Закон од 20 маја 1922 о оснивању аграрних заједница односно измене и допуне тога закона од 30 марта 1928 год., Бр. 11.600 донесене на основу овлашћења датог Министру за аграрну реформу у ставу 3 чл. 289 Финансијског закона за буџетску годину 1927/28;“ а, по његовом чл. 117, све задруге и њихови савези били су дужни „своја правила и свој рад саобразити овоме Закону у року од две године, иначе ће надлежни суд изрећи њихов престанак.“ Више од једне до две године, оба савеза аграрних заједница у областима Војводине (Савез аграрних заједница за Банат, Бачку и Барању с.н.ј. са средиштем у Новом Саду и Савез аграрних заједница за Банат, Бачку и Барању с.н.ј. са средиштем у Петровграду) обављала су своје делатности по старим правилима, а за то време сачињавала нова правила, саображена одредбама Закона о привредним задругама.⁸⁵ Савез аграрних заједница за Банат, Бачку и Срем с.н.ј. преименован је

⁸⁴ Службене новине КЈ, бр. 217–LXII, од 24. 9. 1937.

⁸⁵ Теофан Ристић, *Борба за земљу и наша аграрна реформа*, на стр. 92. износи тврдњу да су аграрне заједнице претворене у задруге по Закону о насељавању Јужних крајева и Закону о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима из 1931, што није тачно, бар што се тиче Војводине. Могуће је да је Ристић текст за књигу написао још у 1937, односно пре доношења Закона о привредним задругама од 11. 9. 1937, који је објављен и ступио на снагу 24. 9. 1937, јер га не помиње у књизи. Као да је ову Ристићеву нетачну тврдњу

на XV редовној годишњој скупштини у Новом Саду 30. 10. 1938. у *Савез аграрних задруга с.о.ј. у Новом Саду*.⁸⁶ За време постојања тог реорганизованог Савеза аграрних задруга с.о.ј. у Новом Саду, током 1940. из њега су се издвојиле аграрне задруге из дела Срема и основале посебан *Савез аграрних задруга с.о.ј. у Руми*.⁸⁷

Савез аграрних заједница с.н.ј. за Банат преименован је тек на XV редовној годишњој скупштини у Вршцу 27. 8. 1939. у *Савез аграрних кредитних задруга с.о.ј. у Петровграду*.⁸⁸ Тако су пре избијања рата априла 1941, у Војводини постојала и деловала три савеза аграрних задруга. Ови савези са новим правилима променили су дотадашњу своју суштину – од државе надзираног тј. зависног аграрног задругарства постали су класични или слободни савези кредитних задруга. Ипак, приликом свога саображења Закону о привредним задругама, ти савези у Војводини задржали су у новим називима ознаку „аграрни“, не толико из инерције и носталгије за пређашњим стањем, већ да тиме нагласе да и даље задржавају претензије да у својим савезима удружују све аграрне задруге по насељима, а нарочито колонијама (које су све више губиле та својства и добијале нова имена села) и тиме се разликовали од постојећих – земљорадничких, кредитних и других задружних савеза привредног задругарства у Војводини.⁸⁹

Када су, у току 1938. и 1939, аграрни савези у Војводини променили правила, називе и усвајали привредно задружно пословање, тада се завршила I фаза – аграрних заједница у аграрном задругарству. Таквим обавезама прилагођавале су се и све чланице у оба савеза, које су своја имена и правила из пређашњих аграрних заједница постепено мењале у – аграрне задруге, чиме је наступала II фаза – аграрних задруга у аграрном задругарству Војводине током 1938–1940. У суштини, са применом Закона о привредним задругама окончало се доба аграрног законодавства и аграрног задругарства, јер у II фази – аграрних задруга, преобразовано аграрно задругарство веома је слично осталим задругама и задружним савезима у привредном задругарству у Војводини.

некритички прихватио и М. Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941*, јер је на стр. 416. истакао: „Ti savezi (agrarnih zajednica – primed. G.M.) ostali su i nakon donošenja Zakona o naseljavanju južnih krajeva od 11. juna 1931. godine, kojom prilikom je agrarnim zajednicama dat naziv agrarne zadruge,“ али, тврдим, то није тачно, ако се односи на стање у Војводини.

⁸⁶ АВ, Ф. 115, кут. 59, Акт: *Зайисник са XV редовне годишње скупштинне Савеза аграрних заједница за Банат, Бачку и Срем с.о.ј. у Новом Саду*, од 30. 10. 1938.

⁸⁷ О Савезу аграрних задруга с.о.ј. у Руми, чије су чланство чиниле аграрне заједнице из средњег дела Срема, веома мало се зна, јер његова документација као да је уништена (?). У Архиву Војводине, у актима Пољопривредног одељења Краљевске Банске управе Дунавске бановине налазе се о њему спорадични подаци, док се из аката Савеза аграрних задруга с.о.ј. у Петровграду зна за његово постојање само из позива представницима тога савеза да присуствују њиховој последњој XVI годишњој скупштини 18. 8. 1940.

⁸⁸ АВ, Ф. 119, кут. 31, Акт: *Зайисник са XV редовне годишње скупштинне Савеза аграрних заједница за Банат с.о.ј. у Вршцу*, од 27. 8. 1939.

⁸⁹ Ту битну промену, не само имена већ и суштине, савеза аграрних заједница у Војводини 1938/1939–1941. и њихових аграрних задруга, нису довољно уочили ни јасно изнели у својим, овде цитираним, књигама – ни Т. Ристић, ни Н. Гаћеша, али јесте С. Живков.

1. У Савезу аграрних задруга с.о.ј. у Новом Саду

Савез је након реорганизације, усвојене на XV редовној годишњој скупштини у Новом Саду 30. 10. 1938,⁹⁰ и новим називом – Савез аграрних задруга с.о.ј. у Новом Саду, наставио своју делатност по новим условима и начинима рада. Од тада је Савез пословао као класични савез кредитних задруга и у своје чланство примао, поред аграрних задруга, и друге привредне задруге: сточарске, житарске, воћарске, кредитне и др.

После реорганизације, у преосталом времену до краја 1938, у Савезу су сумирани резултати његовог 15-годишњег рада. Најважнији резултат тога рада била је колонизација у Бачкој и Срему. „На подручју нашега Савеза у Бачкој и Срему има што већих, што мањих 65 колонија са 7156 назиданих кућа. ... За колонизацију у Бачкој и Срему држава је дала у материјалу и готовом новцу свега Дин. 26,660,35. Са том скромном свотом, како смо навели, назидано је 7156 кућа и окућено исто толико колонистичких породица. ... До сада је на колонијама властитом иницијативом и на свој трошак подигнуто 48 задружних домова, а још би требало подићи 17, да би свака колонија имала свој задружни дом.“ О прошлом развоју и перспективама даљег развоја, у Савезу су сматрали да „Наши колонисти, аграрни интересенти и остали сиромашни земљорадници пре петанаест година, појавом аграрног задругарства, нису могли ни помишљати на разне типове задруга. У борби за голи опстанак, без најнужнијих средстава, већим делом без кућа и најпотребнијег живог и мртвог инвентара, оснивали су најједноставнији тип кредитних задруга. Својим напорним радом и трудом дошли су постепено до кућа, до радила и стоке, потпуно су ушли у рационални начин обраде земље и гајења стоке, тако, да у томе ни мало не заостају иза овдашњих староседеоца земљорадника. ... Природна последица тога, а нарочито задружна свест, коју су стекли кроз ових петнаест година, да се је појавила потреба за оснивањем других специфичних задруга, као набављачких, потрошачких, сточарских, произвођачких итд. ... Наше произвођачке, набављачке, потрошачке и сточарске задруге лепо напредују и међусобно се такмиче у раду.“ До неопходних јефтиних кредита Савез није могао доћи, јер се „нашем Аграрном задругарству, стављају толике и такве услове, којима ми, ни уз најбољу вољу, не можемо удовољити.“ Ради лакше куповине аграрног земљишта, у Савезу су сматрали да је и њихова заслуга што је „25 јуна 1938 год. Кр. Влада донела Уредбу о давању гаранције Савезима Аграрних задруга за зајам код надлежних новчаних установа у износу од Дин. 50,000.000. – која се свота има искључиво употребити за давање зајмова колонистима, добровољцима и другим аграрним интересентима за докупљивање земље.“⁹¹ На крају 1938. у

⁹⁰ АВ, Ф. 115, кут. 59. Извештаји управних и надзорних одбора, 1932–1939, Брошура: *Савез аграрних задруга са ограниченим јемством у Новом Саду: Извештаји закључни рачун за 1937 год.*, Нови Сад [1938]. Подаци за 1938–1939. потичу такође из годишњих извештаја управних одбора Савеза.

⁹¹ Уредба о државној гаранцији за кредите Савеза аграрних заједница – задруга у Новом Саду, Петровграду, Осијеку, Загребу и Скопљу, од 17. 6. 1938, *Службене новине КЈ*, бр. 140.

чланству Савеза налазила се 161 задруга, што је утврђено на његовој XVI редовној годишњој скупштини 02. 7. 1939.⁹²

Последњи сумарни подаци о успесима Савеза изнети су на његовој XVII редовној годишњој скупштини 23. 6. 1940,⁹³ о раду Савеза у 1939, када је истакнуто да „Држава својом гаранцијом код Привилеговане аграрне банке омогућила је јефтиним дугорочним кредитом докупљивање земље. Савез и његове чланице извршиле су интерно отпис од преко 50% у корист својих чланова дужника без помоћи државе. ... Услед ограниченог износа кредита Управни одбор Савеза до нео је решење да једно лице може највише да користи кредит до Дин. 100.000. – но оваквих кредита има мало, јер се већина кредита креће између 20.000. – и 60.000. – динара.“ О стању у Бачкој и Срему је изнето: „Истина држава је од почетка до данас дала свега Дин. 26,660.667.35 и са том свотом назидано је 7.150 колонистичких кућа, тако да је један колониста просечно стајао државу свега Дин. 3.800. – ... Држава је дала Дин. 3.800. – а данас вредност инвестиција код свакога колонисте просечно износи најмање Дин. 50.000. – , што значи да је колониста уложио још Дин. 46.200. ... На подручју овога Савеза, у Бачкој и Срему подигнуто је досада 65 колонија са 7.150 колонистичких газдинстава. ... Савез се више година обраћа Министарству пољопривреде за потребну грађу и кредит, али нажалост без успеха. Задњу је грађу примио Савез 1930 године а задњи кредит 1934 године.“ Мада „Колонизација није завршена, још увек долазе нови колонисти.“, она је привођена крају, јер је број незбринутих колониста у Банату био релативно мали. „Таквих незбринутих колониста на подручју нашег Савеза има сада око 450.“ По подацима са те скупштине, у овоме Савезу се на крају 1939. налазила 171 задруга са 9.243 члана, од чега: 152 кредитних, 7 сточарских, 8 набављачко-потрошачких и разних 4 задруге. „Аграрне задруге биле су све кредитне, а сређивањем прилика на колонијама и код месних аграрних интересената показује се све већа потреба оснивања задруга разног типа.“ На тој скупштини Савеза тврдило се да до 1. маја 1940. „Зајам је добило 45 мештана, 76 добровољаца и 72 колонисте, који су укупно купили 1.039 јутара и 442 кв. хвата земље, за купновну цену од 8,787.365 динара. Од 1.039 јутара 442 кв. хвата земље купљене су и то: неаграрне земље 70 јутара 1320 кв. хв.; земље, од несловена 25 к.ј. 1176 кв. хв; аграрне земље 935 јутара 1155 кв. хв.“⁹⁴

од 25. 6. 1938. и бр. 143–XLV, од 29. 6. 1938, 814.

⁹² АВ, Ф. 115, кут. 59, Предмет: Извештаји управних и надзорних одбора, 1932–1939.

⁹³ Нажалост, нема исказа о посебним укупним подацима само за Срем до пред 1941, већ су исказани заједно са Бачком. Занимљиво је упоредити податке који се овде у наставку износе, а који се разликују од података које је изложио Никола Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој 1918–1941*, 265–270.

⁹⁴ АВ, Ф. 115, кут. 59, Предмет: Извештаји управних и надзорних одбора, 1932–1939, Брошура: *Савез аграрних задруга с.о.ј. – Нови Сад: Извештај и закључни рачун за 1939 годину*, Нови Сад [1940]. Још и у 1940. постојала је навика да се аграрне задруге називају по ранијем називу – аграрне заједнице, што се види у новосадском листу *Дан* од 21. 6. 1940. на стр. 5, у наслову чланка *Савез аграрних заједница одржаће у недељу седамнаесту годишњу скупштину*.

На дан 31. 12. 1940. у Савезу се налазило 173 задруге,⁹⁵ од чега: 149 кредитних, набављачко-потрошачких 9, сточарских 6, произвођачких 4, а по једна је набављачка, извозничка, воћарска, виноградарска и снабдевачка. Ови подаци о Савезу, вероватно, неће се битно променити до почетка рата у Југославији априла 1941.⁹⁶

2. У Савезу аграрних кредитних задруга у Петровграду 1939–1941

Пошто је 27. 8. 1939. променио пређашња правила и назив у Савез аграрних кредитних задруга с.о.ј. у Петровграду, тај савез је слободније и разноврсније развијао делатност. На његовој XVI редовној годишњој скупштини 18. 8. 1940, на којој су разматрани извештаји о раду у 1939, изнети су проблеми које треба решити да би се могло лакше пословати: довршења ликвидације аграрне реформе „да сваки аграрни интересент постане већ једном грунтовни власник додељене земље,“ да се смањи откупна цена додељене земље, да се насељеници ослободе плаћања пореза за још 10 година, да постоји „Потреба јачег кредитирања од стране Прив. Аграрне Банке, Народне Банке па и Држ. Хипотекарне Банке и Поштанске Штедионице“, јер „У недостатку таквог кредита наш је Савез ангажовао сва своја расположива средства и готовину да би што више помогао својим члановима. Тако је Савез у прошлој (1939. – примед. Г. М.) години из својих средстава дао 622.000 дин. краткорочних зајмова.“ Управа Савеза се жалила „да наш Савез ни прошле године није добио ни једног динара кредита ни помоћи нити из Колонизацијског Фонда нити пак из кредита од 30,000.000 динара којег је држава ставила на расположење Мин. Пољопривреде за унапређење и санацију задружних савеза и њихових чланова. ... Уредбом од 25 јуна 1938 год. држава је гарантовала код Привилеговане аграрне банке Савезима аграрних задруга из целе земље динара 50,000.000 која се свота има употребити искључиво за докуп земље добровољцима, колонистима и осталим аграрним интересентима.“⁹⁷ Нашем Савезу одобрен је и гарантован кредит од 13,000.000 динара од које је своте Савез досад користио само своту од два милиона динара јер је Прив. аграрна банка и поред државне гаранције обуставила након септембарских догађаја (Други светски рат почео је 01. 9. 1939. – примед. Г. М.) даљњу исплату већ отвореног кредита.“

У Савезу су сумирали резултате аграрне реформе и колонизације у Банату од његовог оснивања до почетка 1940. „На подручју нашег Савеза подигнуто је 27

⁹⁵ АВ, Ф. 115, кут. 62, Предмет: Збирни подаци о чланству аграрних заједница у Савезу, 1923–1938, Акт: *Сјисак Савеза аграрних задруга с.о.ј. у Новом Саду на дан 31. XII 1940 год.*

⁹⁶ Ове податке о развоју и стању у савезима аграрних задруга у областима Војводине, односно стању аграрне реформе и колонизације у Војводини пред рат 1941, нису могли (или нису пронашли), ни предочити као потпуне и укупне, ни Теофан Ристић (*Борба за земљу и наша аграрна реформа*, 92), а ни Миливоје Ерић (*Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941 god.*, 416–419).

⁹⁷ Уредба о државној гаранцији за кредите Савеза аграрних заједница – задруга у Новом Саду, Петровграду, Осијеку, Загребу и Скопљу, од 17. 6. 1938, *Службене новине КЈ*, бр. 140, од 25. 6. 1938. и бр. 143–XLV, од 29. 6. 1938, 814.

колонија са 4200 кућа: држава је од почетка колонизације до сада дала преко Савеза и Заједница 15,000.000 дин. за сврхе колонизације у првом реду за изградњу кућа, господарских зграда те набавку живог и мртвог инвентара. Значи да је један колониста просечно стајао државу динара 3600 но ова свота није дата као помоћ него као позајмица те су агр. интересенти данас дужници државе за те примљене позајмице и након валоризације.⁹⁸ У њему су сматрали да у Банату „Колонизација није завршена, јер ево након двадесет и једне године од првих почетака аграрне реформе још један део наших интересената није постао грунтовни власник. ... За наше чланове у Северном Банату то је питање коначно и успешно решено и они су постали грунтовни власници, а радови на укњижењу права власништва у корист агр. интересената у Јужном Банату приводе се крају.“ Бројчано стање задруга у Савезу веома се мало побољшало у односу на 1938, јер је крајем 1939. у њему било: 126 кредитних задруга, 4 сточарско-пашњачке задруге и 3 индивидуална члана, како је изнето на његовој XVI редовној скупштини 18. 8. 1940.⁹⁹ Укупно бројчано стање аграрних задруга у Савезу вероватно се није битно променило у току 1940. и до почетка рата априла 1941.

Закључна запажања

У процесу аграрне реформе и колонизације у Југославији, а нарочито у Војводини, аграрне заједнице и њихови савези били су изузетна појава у српском и југословенским задругарству. Док су државне аграрне власти – Министарство за аграрну реформу, односно Министарство пољопривреде и њихови подручни органи, своју делатност примарно исцрпљивали обезбеђењем, издавањем и деобом експроприсаних делова аграрног земљишта разним интересентима аграрне реформе, односно насељеницима, тек, после тих радњи, аграрне заједнице и њихови савези у Војводини су се бавили обезбеђењем аграрних насељеника разним новчаним и другим средствима, да би могли да среде своја домаћинства и да би могли економски да опстану. Доношење прописа из домена аграрне реформе о издавању земљишта под закуп и насељавању на њих аграрних интересената може да изгледа као нормално и мирно, али прави увид у животне прилике и многе драме и муке насељеника и других аграрних интересената могу, у јачем светлу, да се сагледају тек из различите документације, проистекле из рада месних аграрних заједница и њихових савеза, првенствено у Војводини. По разним животним мукама насељеника, као чланства у аграрним заједницама по местима и колонијама,

⁹⁸ Ови подаци Савеза аграрних задруга у Петровграду из 1940, када се упореде, разликују се од података које је изнео Н. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Банату 1919–1941*, на стр. 378–379, где је тврдио: „Извесно је да су насељеници основали у Банату 42 нова насеља, али је до данас остао неизвесан број насељеника и насељеничког становништва уопште, доспелог у Банат поводом колонизације. ... У складу са нашим наведеним схватањем, утврдили смо да је у Банату до 1941. године било насељено 10.933 породица и то: ...“

⁹⁹ АВ, Ф. 119, књ. 1, Записници са скупштина Савеза аграрних заједница с.о.ј. у Великом Бечкерку (Петровграду), 1937–1940.

аграрне заједнице су се обраћале управама оба савеза у Војводини: Савезу аграрних заједница за Банат, Бачку и Срем у Новом Саду и Савезу аграрних заједница за Банат у Великом Бечкерек (Петровграду). По одредбама правила, која су усвојила оба савеза аграрних заједница у Војводини, месне аграрне заједнице – задруге морале су о својим проблемима и проблемима свога чланства да извештавају савезе. Уз то, савези су морали, бар једанпут годишње, да врше ревизију стања код својих чланица, нарочито у њиховом финансијском пословању. Из података о делатности месних аграрних заједница и њихових савеза у Војводини између два светска рата, првенствено из записника са редовних годишњих скупштина и преписке са разним аграрним и другим државним властима, могу се доста поуздано сагледавати међусобни односи и живот разних врста интересената аграрне реформе, првенствено добровољаца и других насељеника по местима насељења, о њиховим настојањима да, уз државну новчану и другу помоћ и олакшице, сношљивије живе, и њиховим тежњама да откупом постану власници издатих им земљишта под закуп.¹⁰⁰

Учлањивање досељеника и других аграрних интересената у постојеће локалне аграрне заједнице или стварање сопствених (нарочито касније досељених група насељеника, посебно оптаната и аутоколоништа) било је обавезно и нужно, јер су насељени аграрни интересенти могли, само уз њихову помоћ, да обезбеде кредите, набавку по повољнијим ценама грађевинског материјала за подизање кућа и помоћних домаћинских објеката, семена за сетву, пласман својих производа и сл. Такође, стварање сваке поједине месне аграрне заједнице није било могуће без одобрења подручног савеза аграрних заједница нити је био могућ њихов опстанак изван чланства у неком од та два савеза. Интенције и очекивања врховне југословенске управе, првенствено оног њеног дела који се бавио аграрном реформом и колонизацијом, односно шта је намеравала да постигне оснивањем и радом аграрних заједница и њихових подручних савеза, умногоме је одударало од оствареног и показаног у пракси. Деловања аграрних заједница, а нарочито рад и честа критика себичности њихових управа од стране чланства, испољавала су се, скоро без изузетка, бурним расправама, честим свађама и изношењима притужби на рад и злоупотребе управа. Незадовољства радом управа аграрних заједница била су редовна појава, при чему је често истицана општа негативна појава да су новчана средства, која је, преко неког од савеза аграрних заједница, додељивала држава као позајмице савезима аграрних заједница за деобу месним аграрним

¹⁰⁰ У Архиву Војводине, у фондовима: Савез аграрних заједница за Бачку и Срем и Савез аграрних заједница за Банат у Петровграду, налазе се подаци о раду месних (и више њих у појединим местима) аграрних заједница, које су постојале од 1922. до 1941, а у Банату и неколико наредних година. За разлику од детаљнијих и обимнијих података о, углавном, мучним приликама и животу насељеника из документације аграрних заједница, већ из докуменатације њихових савеза то се не може у тој мери сагледавати јер су штуре у подацима, што је и разумљиво јер су скупштинама присуствовали углавном чланови управа месних аграрних заједница, који најчешће нису хтели износити проблеме, неповољна стања и „прљав веш“ својих аграрних заједница.

заједницама, чланови управних и надзорних одбора месних аграрних заједница међусобно делили, док је обично чланство остајало без доделе или са веома малим доделама и износима новчаних позајмица. Податке о стањима у аграрним заједницама преносили су савези аграрних заједница у Војводини надлежним жупанијским аграрним уредима, нарочито о изразитим проблемима са којима су се сусретали досељеници, односно аграрни насељеници.

Аграрно задругарство, као специфична појава у Југославији, првенствено у Војводини, испољено је кроз доношење аграрног законодавства, стварање аграрних заједница и њихових подручних савеза 1923–1924; њихов рад у тим и наредним годинама јавио се из потребе настале у току интензивног провођења аграрне реформе и колонизације и трајао је док је постојала та потреба. Како се процес аграрне реформе и колонизације на простору Војводине током 30-их година завршавао, мада се до 1941. у потпуности није окончао, престајала је потреба да аграрне заједнице и њихови савези постоје у дотадашњем виду. Новим потребама, које су изражене у Закону о привредним задругама из 1937, којим је укинута дотадашња законска и друга регулатива аграрног задругарства, морали су се саобразити постојећи савези аграрних заједница у Југославији, односно у Војводини.

У току 1938–1939. подручни савези аграрних заједница у Војводини су се реорганизовали, престајали да буду – не само по називу него и у пракси – савези аграрних заједница. Постојали су савези аграрних задруга, односно тзв. слободни савези кредитних задруга. Тиме је дотадашње специфично аграрно задругарство постепено престајало да постоји, мада су у Војводини до рата 1941. задржани њихови првобитни називи – савези аграрних задруга. Од тада до рата 1941, у пословању реорганизованих подручних савеза аграрних задруга у Војводини још су, у мањој мери, опстајали рецидиви из пређашње праксе из времена I фазе – аграрних заједница аграрног задругарства (1923–1938).

При крају међуратног раздобља, крајем 1939, запажа се да су савези аграрних (кредитних) заједница – задруга у Војводини: Савез аграрних задруга у Новом Саду и Савез аграрних кредитних задруга у Петровграду, изгледали као сасвим „патуљаста“ аграрна задружна удружења у односу на бројчаност других задружних савеза и њихове разноврсне делатности, у првом реду задружних савеза у Војводини који су деловали само на простору Војводине, али и у односу на најзначајније задружне савезе у Југославији (међу њима и Главни савез српских земљорадничких задруга у Београду са чланством од 3.489 задруга крајем 1939) који су имали своје филијале и у Војводини.¹⁰¹

Савези аграрних заједница – аграрних задруга у Војводини за време постојања и рада између два светска рата веома су утицали на економску стабилизацију насељеника и осталих аграрних интересената и у томе стекли запажене успехе,

¹⁰¹ АВ, Ф. 124, кут. 41, Фонд: Савез земљорадничких задруга као задруга са ограниченим јемством – Нови Сад, 1928–1945, Акт: Реферат *Задругарство у Југославији*, који је у Новом Саду 15. 10. 1939, испред Савеза земљорадничких задруга – Нови Сад, сачинио Вјекослав В. Зидарић, као предлог за унапређење задругарства у Дунавској бановини и упутио га Пољопривредном одељењу Краљевске управе Дунавске бановине у Новом Саду.

који су исказани кроз бројне показатеље управа савеза, нарочито у извештајима за редовне годишње скупштине тих савеза. Тиме су савези аграрних заједница – аграрних задруга у Војводини стекли и заузимају одређени и несумњиви значај у историји аграрне реформе и колонизације у Војводини између два светска рата.

---o---

Епилог¹⁰²

Након капитулације Војске Краљевине Југославије априла 1941, како у целој југословенској држави тако и у Војводини, заведени су различити режими окупације. У Војводини су успостављене три различите окупаторске и марионетске управе, а савези аграрних задруга у њој нашли су се под различитим режимима и третманима.

Од 1941. до 1944. у Бачкој и Барањи заведена је мађарска окупациона управа, а сви задружни савези морали су се подрвгнути мађарском задружном праву. Влада Мађарске издала је *Наредбу од 09. 7. 1941. о проширењу одредаба мађарској задружној права на поново заузеле Јужне крајеве* (од 9 чланова). Већ 11. 7. 1941. Централна кредитна задруга у Будимпешти издала је *Распис о проширењу одредаба мађарској задружној права на поново заузеле Јужне крајеве*.¹⁰³ Како Савез аграрних заједница у Новом Саду и аграрне задруге тог савеза на простору Бачке и Барање нису испуњавали услове из ова два мађарска прописа из 1941, јер је већина чланова аграрних заједница (првенствено добровољци) протерана из места Бачке и Барање или логорисана у местима у Мађарској, они су прво били стављени под принудну управу, а ускоро забрањени и ликвидирани, а њихова имовина прешла је у својину мађарске државе. Такво стање потрајало је до ослобођења Бачке 1944.¹⁰⁴

У Срему, који се нашао у саставу марионетске Независне Државе Хрватске, Срби су од 1941. до 1945. стављени ван закона са јасном намером усташких власти да их потпуно уништи, а сва имовина свих Срба, не само српска добровољачка и насељеничка, конфискована је у корист те државе. У Срему, као и целој НДХ,

¹⁰² Текст „Епилога“ није у опсегу мога интересовања у овом прилогу, у којем сам стручно разматрао неке аспекте из историјата савеза аграрних заједница у Војводини између два светска рата. У „Епилогу“ сам изнео само опште податке, ради стицања прегледа општих сазнања – како су текли наставак и завршетак процеса аграрног задругарства у Војводини.

¹⁰³ АВ, Ф. 119, Кут. 42, Савез аграрних кредитних задруга у Петровграду у време окупације 1941–1944, Акти: Наредба Кр. Уг. Владе бр. 5040/1941 М. Е. о проширењу одредаба мађарског задружног права на поново заузеле Јужне крајеве и о регулисању појединих правних одношаја задруга, које имају на том подручју своја седишта, и Распис бр. Ј. 94948/1941. Централне кредитне задруге у Будимпешти о проширењу одредаба мађарског задружног права на поново заузеле Јужне крајеве.

¹⁰⁴ О томе Арпад Лебл, *Аграрна пољопривредна окупирана у Бачкој, Барањи и Међумурју 1941–1944*, Зборник за друштвене науке Матице српске, 35, 1963, 193–213.

забрањени су и ликвидирани српски задружни савези и њихове чланице, међу којима и аграрне задруге и Савез аграрних задруга у Руми, а њихове имовине су конфисковане. Основ за уништење аграрних заједница у НДХ, односно у Срему, представљала је *Законска одредба о некрећнинама њив. добровољцима* од 18. 4. 1941, која је пружала најшира и, практично, неограничена овлашћења усташким властима да се одузме и заплени српска имовина. Поред ликвидације имовине аграрних задруга у Срему уништавана је и документација о њиховом деловању између два светска рата. Овакво стање одржало се у Срему до ослобођења 1944–1945.

У Банату је априла 1941. успостављена немачка окупациона управа. Немачки окупатор је у Београду оформио Савет комесара за окупирану Србију, који је 09. 7. 1941. прописао *Уредбу о обнови рада задруга и задружних савеза*.¹⁰⁵ Формално, важност те уредбе протезала се и на Банат, али су у њему првенствено важиле и предност имале одредбе немачких власти. Немачке власти су у Савезу аграрних кредитних задруга у Петровграду 09. 5. 1941. поставиле принудну управу и завеле контролу рада у већини аграрних кредитних задруга у Банату. Немачке власти у Банату користиле су Савез аграрних кредитних задруга у Петровграду и његове чланице да преко њих од српског становништва у Банату прикупљају обавезне контрибуције у животним намирницама, првенствено за потребе немачке војске. Такво стање задржало се у Банату до ослобођења у јесен 1944.

*

После ослобођења у областима Баната, Бачке и Срема, које су ушле у састав Војводине, нове комунистичке власти успоставиле су своје принудне управе у савезима аграрних (кредитних) задруга у Новом Саду и Петровграду. Преостали чланови старих управа у савезима аграрних (кредитних) задруга у Војводини покушавали су да обнове рад тих савеза и у њиховим месним аграрним задругама, али су их у тим намерама спречавале нове државне власти.

После ослобођења Новог Сада 23. 10. 1944, почетком новембра 1944. комунистичке власти обновили су постојање и рад Савеза аграрних задруга с.о.ј. у Новом Саду, али су му поставиле принудну управу. Та управа Савеза није имала увид у стање чланства и прилика на терену. Део чланова предратних управних и надзорних одбора Савеза аграрних задруга с.о.ј. у Новом Саду одржали су конференцију у Новом Саду 24. 01. 1945, али су власти и принудна управа Савеза спречили свако њихово даље деловање. Савез је формално постојао, а системски закони, које су доносиле нове власти (национализације приватних предузећа, стварање сељачких радних задруга и др.), спречавали су му сваки делотворни рад. Коначно, власти АП Војводине су наредиле ликвидацију тог савеза, јер су 19. 01. 1947. наредиле фузију Савеза аграрних задруга у Новом Саду са Задружним савезом Војводине.¹⁰⁶

¹⁰⁵ АВ, Ф. 119, кут. 42, Савез аграрних кредитних задруга у Петровграду у време окупације 1941–1944, Акт: Уредба С. М. бр. 83, од 09. 7. 1941. о обнови рада задруга и задружних савеза.

¹⁰⁶ *Службени лист АП Војводине*, од 15. 5. 1947.

У Савез аграрних кредитних задруга с.о.ј. у Петровграду, после ослобођења Баната октобра 1944, нове комунистичке власти поставиле су принудну управу. Ова управа није имала увид у стање преосталих аграрних кредитних задруга у Банату. Постојеће малобројне месне аграрне кредитне задруге у Банату покушавале су да обнове своју делатност током 1945–1947, али су под јаком пресијом НОО-а и њима надлежних власти са њиховим системским законским и другим прописима у томе биле онемогућаване. Месне аграрне кредитне задруге у Банату убрзано су се гасиле, а њихова имовина прелазила је у државне руке. Коначно, одлуком Комитета за задругарство НР Србије од 02. 12. 1948.¹⁰⁷ одређена је ликвидација Савеза кредитних аграрних задруга с.о.ј. у Зрењанину. Том одлуком одређено је да ће ликвидацију тог савеза извршити и његову имовину преузети *Срески савез земљорадничких задруга „Тамиш“* у Зрењанину, а процес ликвидације је трајао необично дуго, чак до 1952.

У првим годинама после Другог светског рата, уз примену присилних мера комунистичких власти у Војводини – фузије и ликвидације, престали су да постоје, формално и правно, савези аграрних (кредитних) задруга у Војводини.

¹⁰⁷ АВ, Ф. 119, кут. 31, Акт: Одлука Комитета за задругарство НР Србије бр. 2.169, од 02. 12. 1948.

ASSOCIATIONS OF AGRARIAN COMMUNITIES- -COOPERATIVES IN VOJVODINA BETWEEN THE TWO WARS

Summary

Associations of Agrarian communities-cooperatives in Vojvodina existed within specific agrarian cooperative movement in the Tripartite Kingdom of Yugoslavia (The Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenians). In Vojvodina there were two associations: The Association of Agrarian communities with unlimited liability for Banat, Bačka and Srem with its seat in Novi Sad (established in 1923) and the Association of Agrarian communities with unlimited liability for Banat with its seat in Great Bečkerek (established in 1924). Their operation developed in two phases: I phase of Agrarian communities from 1923 to 1938 and II phase of Agrarian communities from 1938 to 1941. For the Agrarian cooperative movement, especially within the I phase there was the Agrarian Law (Land Act) – law and other statutes. On the other hand, in the second phase they were revoked and the Associations of the Agrarian cooperative movements restructured and operated in accordance with the provisions of the Corporate Cooperative Movement Act from 1937. From 1938 to 1939 both Associations in Vojvodina changed their directions and names. The Association of Agrarian communities with unlimited liability for Banat, Bačka and Srem changed it into the following: the Association of Agrarian cooperative movements with limited liabilities in Novi Sad, and the Association of Agrarian communities with unlimited liabilities for Banat changed it into the following one: the Association of Agrarian Mutual loan societies with limited liability in Petrovgrad. Both Associations operated under the above mentioned names until the beginning of the World War II in Yugoslavia, in 1941.

Within their membership in Vojvodina, the Associations of Agrarian communities-cooperative movements had their local Agrarian communities-cooperative movements whose number increased from year to year. They made efforts to secure and supply the above mentioned local Agrarian communities-cooperative movements with financial and other resources. So, that they could forward them further to the rest of their members – different kinds of settlers and other people interested in agrarian policy: volunteers, colonists, refugees, the ones who opted for it, auto-colonists, as well as the other local ones interested in agrarian policy.

The Associations of Agrarian communities-cooperatives in Vojvodina between the two Wars had a significant role within the following: a facilitation and enabling new households creation, mainly, along with their economic stabilization. They also had a significant role in the preparation for the economic operations of different settlers to the existing places or newly built colonist settlements in Vojvodina. Through the exact indexes, presented within brief annual reports both Associations of Agrarian communities-cooperatives in Vojvodina, achieved results are being perceived, especially the total ones, for almost entire period between the two Wars, before the beginning of World War II in Yugoslavia, in 1941.

ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ СУДБИНЕ ЈЕДНОГ ПОСЕДА ВРАНСКОГ ПРИОРАТА

Сажетак: Аутор овог прилога прати судбину поседа Сарче (Сутјеска, у Банату), власништво вранског приора, односно Вранског приората. Овај угарски државни и црквени великодостојник добио је Сарчу као накнаду за своје поседе дуж Војне границе у Хрватској. Посланик Торонталске жупаније у Угарском сабору је 1848. предложио секвестрирање овог поседа, с обзиром да је врански приор, Јосип Шрот, загребачки велики препозит, боравио ван Мађарске и због тога је проглашен за издајника домовине. Богдановићев предлог поновио је годину дана касније други посланик ове жупаније Микша Хертеленди. Њихове интервенције су, међутим, остале без резултата. Загребачки надбискуп Јурај Хаулик је 1854. одузео 2/3 прихода од имања вранског приора. Богдановић је 1861. постао закупца уносног поседа Сарче. Њега је на том месту наследио др Еде Речеи. Он је 1911. куповином дошао у власништво Сарче. Из проучавања Николе Гаћеша сазнаје се даља судбина овог имања које је 1921. подлегло Закону о аграрној реформи. Потомцима (деци) Речеија је између 1927. и 1933. враћен део поседа Сарче.

Кључне речи: Никола Гаћеша, аграрна реформа, конфискација, секвестрирање, Јосип Шрот, врански приор, Сарча, Сутјеска, Банат, Војводина, Србија, Вилибалд Богдановић, Јурај Хаулик, Угарски сабор, Земаљски комитет за одбрану домовине, Речеи.

Покојни наш професор Никола Гаћеша био је, као што је познато, највећи стручњак за насељавање – колонизацију, и аграрну реформу у Војводини између два светска рата. Његова књига која се односи на ту проблематику трајан је допринос том питању. Њени резултати у војвођанској историографији и шире биће тешко занемарљиви и убудуће. Професор Гаћеша у том свом делу, између осталог се бавио судбином места Сарча, данашње Сутјеске у Банату. Част нам је и задовољство што можемо да Гаћешине резултате у вези са наведеним поседом допунимо неким ситним, али не сасвим безначајним, подацима. Реч је о историјату

тог поседа који је довео до његове национализације, што је Гаћеша обрадио у свом делу.¹

Велика историјска превирања нужно утичу на судбину имовине њихових учесника и савременика. Тако је било и за време револуције 1848. у Угарској. Други члан закона сабора Угарске из 1848. године осудио је на губитак имовине лица проглашена за издајце отаџбине. Списак ових објавила је 1994. године госпођа Ержебет Киш Фабијан (Fábiánné Kiss Erzsébet) на основу оригиналних докумената, сачуваних у Мађарском земаљском архиву, на страницама *Századok* (Századok), часописа Мађарског историјског друштва. На том списку, сложене по абecedном реду, налази се 116 имена. Одмах на четвртном месту стоји име вранског приора и његов посед у Сарчи (Szárca) у Торонталској жупанији, у Банату.² Поставља се питање како је име овог високог римокатоличког црквеног достојанственика, а уједно и мађарског државног функционера и вирилног члана Угарског сабора, доспело на листу издајца отаџбине.

Наслов вранског (ауранског) приора потиче од места Вране, (по свој прилици од назива птице врана), у Хрватској.³ У овом месту, данас у северној Далмацији, у средњем веку су постојале значајне црквене установе. Од ових усанова треба поменути бенедиктински манастир који је овде постојао у XI и XII веку. Током XII века наследио га је ред темплара, а по укидању овог реда 1312. године, почетком XIV века, следио га је манастир (прецепторат, самостан) реда јовановаца. Ред хоспиталаца светог Јована, односно јовановаца, или хрватски ивановаца, населио се у Угарску и Хрватску у XII веку. На челу витезова светог Јована стајали су приори. Такав приор је стајао такође на челу вранског манастира овог монашко-витешког реда. Наслов вранског приора у изворима се јавља око средине XIV века (1364?). Током времена, услед разгранавања реда, више манастира је дошло под власт једног приора. Тако су настали приорати, који су обухватили више самостана. Они су обично називани по месту где је било седиште приора.⁴ Седиште хрватског, односно севернодалматинског, приората у XIV веку био је прецепторат у Врани. Под његову власт су потпадали чоковачки манастир хоспиталаца, као и бендиктински манастир у Рогову, који су били у његовој околини.⁵

¹ Никола Гаћеша, *Аирана реформа и колонизација у Банату 1919–1941*, Институт за изучавање историје Војводине – Матица српска, Монографије, 2, Нови Сад 1972.

² Fábiánné Kiss Erzsébet, *A honárulók vagyónának lefoglalása és kezelése. Az 1848–1849-es pénzügyi adminisztráció egyik speciális feladata*, Századok, 128 (1994), 1. sz. 46–89.

³ Ivan Kukuljević Sakcinski, *Priorat vranski, sa vitezi templari i hospitalci sv. Ivan u Hrvatskoj*, Rad JAZU, 1886, LXXXI, 1–80. Према Кукуљевићу, потиче од италијанске речи «Laurana» што значи лавор.

⁴ L.[elja] Dobronić, *Viteški redovi, templari i ivanovci u Hrvatskoj*, Zagreb 1984, 25–27, 30–32, 41, 45–47, 53, 58–61, 65, 76, 78, 99, 110–111, 114–117, 122–123, 127, 130–135, 138, 141–145, 149–150, 169, 178, 180, 188; Zombori István, *Lovagok és lovagrendek*, h. n.[Budapest] 1988, 147–148.

⁵ Kukuljević, i. m., LXXXII, 65–68.

Када је Врана, одредбом задарског мира 1358. године, потпала под власт Млетачке републике, под врховништво угарске круне, врански приорат се такође утпио у Угарски, односно Славонски приорат. Како су предстојници тако сједињених приората често били из вранског манастира, наслов вранског приора не само да је опстао већ се – иако, или управо, због тога што је његово седиште Врана доспело под туђинску власт (прво млетачку, затим турску па поново под млетачку) – постепено проширио на предстојника читаве угарске и хрватске провинције. Он је те наслове користио понекад заједно, а понекад одвојено. Тако је Алберт Нађмихаљи године 1417. користио наслов „prior Aurane seu Hungarie“, Тамаш Секељ од Кевенда 1446. само наслов „prior Aurane“, а 1453. носио наслов „per Hungariam et Sclavoniam prior“ а да то није значило суштинску (садржајну) промену.

Упоредо с тим све поседе вранског приора поистоветили су са свим поседима реда јовановацу у Угарској. Попуњавање вранског приората су током времена приграбили угарски краљеви. Када је 1492. године, за време владавине краља Владислава II Јагелонца, Угарски сабор стекао свој потоњи дводомни облик, врански приор је, као црквени достојанственик од државног значаја, постао чланом Горњег дома Угарске и остао је на том положају све до 1918. године. Он је у исто време био и вирилни члан Хрватског сабора. Врански приор је такође имао предијалисте, и вршио регална права.⁶ На почетку XVI века, у предвечерје турског освајања, у недостатку одговарајућих витезова јовановаца, Врански приорат је био поверен другим црквеним и световним функционерима. Коначно 1651. године Врански приорат је заувек сједињен са достојанством великог препозита Загребачког каптола. А када је препозит био уједно и загребачки бискуп, односно надбискуп, као у случају Алојзија Степинца, онда је он носио такође наслов вранског приора. Иначе привилегија вранских приора, у случају да су били заређени (рукоположени) свештеници, била је да су могли служити мису опасани мачем.⁷

Поседи Вранског приората су се током времена доста смањили. На то су нарочито утицале формирање и реорганизација Војне границе. Круна (држава) је 1750. године експроприсала поседе приората у сврху ове организације пограничне одбране. Вранског приора држава је 1785–1787. године, слично Загребачком каптолу, загребачком бискупу, његовим предијалистима и неким другим поседницима у Хрватској, обештетили на подручју (Тамишког) Баната, који је тада био под коморском управом. Међутим, пошто су добијени поседи били вреднији од одузетих (експроприсаних), који су процењених на 782.266 форинти, требало је да нови власници исплате разлику. Тако су властелинства Сарча (данас Сутјеска, у Банату (Војводина, Србија)) и Тођер (данас Тоађер, Румунија) 1801. године дошли у власништво вранског приора и у његовом власништву остали близу пола века.⁸

⁶ Reiszg Ede, *A Jeruzsálemi Szent János lovagrend Magyarországon*, I., Budapest 1925, 8.

⁷ *Révai nagy lexikona*, XIX. Kötet, Vár Zsüri, Kiegészítés: Aachen-Beöthy, Budapest 1926, 471, s. v. Vránai perjelség. Усмено саопштење проф. др Золтана Покаја.

⁸ Kukuljević, i. m., 65–68; Reiszg Ede, *Torontál vármegye közsépei*, Borovszky Samu, *Torontál vármegye*, Borovszky Samu, *Magyarország vármegyéi és városai*, Budapest, é. n., (1911), 113–114, 124; Ljudevit Ivančan, *Zagrebački kaptol*, Croatia sacra, 1932, 232–233; Milorad Vlaškalin, *Bil-*

Положај Сарче је, међутим, 1848. године стајао пред променом. Тада је Вилибалд Богдановић (Vilibald Bogdánovich), посланик округа Пордањ (Párdány, Банат, Војводина, Србија), на седници Угарског сабора 26. јула 1848. године предложио секвестрање Сарче, као поседа вранског приора. Богдановић је то учинио са образложењем да врански приор Јосип Шрот (Josip Schrott) борави у иностранству. Сабор је под претњом конфискације поседа позвао све мађарске држављане који су боравили у иностранству да се врате кући. Земаљски комитет за одбрану домовине је пак одлуком од 23. јуна исте године таква имања ставио под секвестар.⁹ Приор Шрот, као велики препозит Загребачког столног каптола, не би могао да дође у Мађарску и да је хтео, а као блиски сарадник једног од највећих противника мађарске револуције, загребачког бискупа Јураја Хаулика, и од 1839. године његовог наследника на положају загребачког препозита и вранског приора, вероватно није ни намеравао да удовољи позиву Угарског сабора.

С друге стране, на предлог Вилибалда Богдановића је вероватно утицало и то да је био земљопоседник у суседном Пордању. Он је, уосталом, закупљивао суседна властелинства. Од 1861. године управо ће он закупљивати и спахилук у Сарчи. С обзиром на то да су поседи вранског приора били врло уносни – годишње су укупно доносили отприлике 30.000–40.000 форинти, не може се искључити ни та могућност да су постојали и други интересенти.¹⁰ У сваком случају, Угарски сабор је предлог Богдановића одбацио. Међутим, тиме заплети око Сарче, поседа приора, нису окончани. Микша Хертеленди (Hertelendy Miksa), такође саборски посланик Торонталске жупаније и то са Сарчом суседног Биледског округа, где је лежало по овом месту названо властелинство загребачког бискупа, и комесар владе у овој жупанији, у вези са поседом Сарча 5. јуна 1849. године уложио је нову интерпелацију, овај пут Министарству правде, али и овај пут, како се чини, без резултата.¹¹

Према томе, револуционарне власти Торонталске жупаније, односно особе које су се иза њих криле 1848–49. године, нису успеле да се домогну уносних поседа вранског приора. Оно што оне нису успеле постићи остварио је после пет-шест година претходник Јосипа Шрота у Вранском приорату и његов надређени, загребачки, сада већ надбискуп Јурај Хаулик. Надбискуп Хаулик је 1854. године принудио Шрота да поднесе оставку на положај приора, а 2/3 прихода приората је, са државном дозволом, поделио између загребачке надбискупије и богословског семеништа. Тако је вранском приору остала само 1/3 прихода његових имања.

lédska domena, Enciklopedija Jugoslavije, I, A–Bosk, Zagreb MCMLV, 366, s. v.; Milica Marković, *Geografsko-istorijski imenik naselja Vojvodine*, Novi Sad 1966, 171, 172.

⁹ Fábiánné, i. m., 47–48, 56.

¹⁰ Kukuljević, i. m.; Torontál, 113–114.

¹¹ Fábiánné, i. m., 61, 41. jegyzet, 68, За личност Вилибалда Богдановића: K. Draxler Zsuzsanna, *Párdányi segély Vörösmarty árváinak 1856-ban*, *Hungarológiai közlemények*, 14 (1982) 52. szám, 399–402. Богдановић је иначе био претплатник на Вуков речник. Иста, *Vilibald Bogdanović, zaboravljeni četrdesetosmaš iz Banata*, Studija u rukopisu, 1999, 7.

Властелинство Сарча, као што смо већ поменули, 1861. године доспело је ипак као закуп у руке Вилибалда Богдановића. Године 1911. је путем куповине дошло у власништво тадашњег закупца др Едеа Речеија (dr Récsi Ede).¹² Тиме је уједно престало да буде посед вранског приора, односно приората. На овај начин посед вранског приора (Вранског приората) ипак је доживео онај губитак који је 1848/49. успео да избегне.

Даља судбина поседа Сарча позната нам је на основу проучавања Николе Гаћеше. На основу Закона о аграрној реформи Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1921. године од Речеијевих наследника, односно његове деце, одузето је нешто више од 571 катастарског јутра поседа Сарча. Од овога им је, на основу одлуке Министарства за аграрну реформу, 1927. године враћено 180, а 1933. 502 катастарска јутра земље.¹³

¹² Torontál, 113–114, 124, 217.

¹³ Гаћеша, Нав. дело, 159–160.

A SUPPLEMENT TO THE FACTUAL KNOWLEDGE UPON AN ESTATE OF VRANA'S PRIORATE

Summary

By the second section of a Hungarian Council Act of 1848, the estates of the people declared to be the traitors were escheated. Among others the Hungarian citizens that were abroad, the ones that did not obey the Council summons and returned to Hungary were also declared to be the traitors. Such estates were sequestrated by a Land Committee for the country defence. Since it had not been done by neither secular nor ecclesiastic dignitary, a Prior of Vrana Josip Šrot, a grand Prepositus of the Zagreb's archbishopric whose real estates were: Sarča (Sutjeska in Banat, Vojvodina, Serbia) and Tođer (Toader in Rumania) also fell within those penal measures. The sequestration of the above mentioned real estates was suggested in the Parliament by Vilibald Bogdanović a representative of the Pardanj's district of Torontal's district office. A year after that, the above mentioned suggestion was repeated to the Department of Justice, however, by Mikša Hertelendi, the other representative of the Torontal's district office and Biled's district. Governmental authorities, however, rejected their suggestion. In 1854, after obliging, Šrot to abdicate to the position of Vrana's Prior, the Archbishop of Zagreb divided their estate incomes into three parts and left the Prior one third of the above mentioned ones. Since 1861 Sarča, nevertheless, fell among the hands of Vilibald Bogdanović as a ter-tenant. Then, in 1911, Ph. D Ede Reče bought Sarča and in that way became its new ter-tenant. Next phase within the development of this landed estate we have been aware of due to the researches of Nikola Gaćeša. By the Agrarian Reform Law of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, 571 square rods of this landed estate were expropriated from Reče's heirs (his children) in 1921. Between 1927 and 1933, however, the largest part of the estate was retroceded to them.

ГИМНАЗИЈА У НОВОМ ВРБАСУ ОД 1918. ДО 1941. ГОДИНЕ

Сажетак: У Новом Врбасу се током раздобља између два светска рата могло стећи гимназијско образовање на немачком језику, најпре у Сениоратској евангеличкој гимназији (1918–1920), потом у Државној реалној гимназији (1920–1940), а уочи Другог светског рата у Приватној немачкој гимназији (1940–1941). Овај рад представља покушај да се укаже на чињеницу да историја ових образовних установа упечатљиво сведочи о националном аспекту просветне политике југословенских власти, просветној политици немачке националне мањине и њеним крајњим донетима у југословенској краљевини.

Кључне речи: просветна политика у југословенској краљевини, просветна политика немачке националне заједнице у југословенској краљевини, Сениоратска евангеличка гимназија у Новом Врбасу, Државна реална гимназија у Новом Врбасу, Приватна немачка гимназија у Новом Врбасу.

Према објављеним резултатима пописа становништва из 1931. године у Краљевини Југославији живело је око 500.000 становника чији је матерњи језик био немачки.¹ Највише их је живело у Бачкој, Барањи, Банату и Срему, областима које су 1929. године административно обједињене у Дунавској бановини. По званичним подацима, на овом подручју било их је око 350.000. Немачка национална заједница била је нарочито бројна у Бачкој.² У три бачка среза – Бачкопаланачком, Оџачком

¹ О немачкој националној мањини у Краљевини Југославији вид.: D. Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, Ljubljana 1966; J. Mirnić, *Nemci u Bačkoj u Drugom svetskom ratu*, Novi Sad 1974; B. Bešlin, *Vesnik tragedije. Nemačka štampa u Vojvodini (1933–1941)*, Novi Sad 2001; Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 2005; Н. Л. Гаћеша, *Немци у ајарној реформи и власнишћу обрадивој земљишћа у Војводини 1919–1941*, Зборник Матице српске за историју, 13/1976, 71–93.

² „Бачка је била главна насеобина Немаца у Југославији.“; J. Mirnić, *Nemci u Bačkoj...*, 25.

и Кулском – Немци су чинили више од 50% становништва.³ У Кули, насељеној са приближно 13.000 становника, живело је почетком тридесетих година само нешто више од 3.000 Срба.⁴ Бројност и привредна снага немачке националне заједнице утицале су да у овој области захтеви за остваривањем права на образовање на немачком језику буду посебно изражени. У сложеним међународним околностима на крају Првог светског рата Немци из Угарске морали су да се помире са повученим границама, којима су Бачка и Банат раздељени између Краљевине СХС, Мађарске и Румуније, као и статусом националне мањине у свим овим државама.⁵ Непосредно после Првог светског рата међу политичким заступницима немачке националне заједнице у Краљевини СХС било је оних који су сматрали да је „апсурд и апсолутна немогућност да две школе, српска и немачка, постоје заједно“ и захтевали да Немци добију „посве самосталну средњу школу која ће њихову средњошколску младеж у посве немачком духу одгајати“.⁶ Према мишљењу многих немачких интелектуалаца, немачка просветна и школска аутономија у југословенској држави требало је да буде организована по узору на црквено-школску аутономију, коју су Срби постигли својевремено у Аустро-Угарској.⁷ У складу са таквим становиштем, „главна преокупација“ немачких посланика у Народној скупштини било је „изграђивање немачке школске аутономије“.⁸ Стеван Крафт (Kraft, Stephan), председник посланичког клуба Немачке партије у парламенту Краљевине СХС, заступао је становиште да само „просветна школска аутономија народних мањина“, може да „најсигурније и најпотпуније“ отклони „сва трвења и сукобљавања између мањина и већине народа“ и да омогући мањинама „да се најпотпуније и осећајно зближе и солидаризирају“ са друштвом и државом у којој живе.⁹

³ Према подацима Министарства иностраних послова Краљевине Југославије у Дравској бановини било их је 25.054 (2,19%), у Савској 80.501 (2,97%). *Министарство иностраних послова у Београду – Краљевском посланству, Лондон, 25. октобра 1938*, у: И. Андрић, *Дипломатски списи* (прир. М. Милошевић), Београд 1992, 203–206.

⁴ М. Матић, *Среско место Кула у Бачкој*, Глас Матице српске, 15. 1. 1936, 14–15.

⁵ B. Bešlin, *Vesnik tragedije*, 15.

⁶ У Просветном одсеку је, на основу извештаја директора Државне реалне гимназије у Вршцу, оцењивано да је Хегн експонент пангерманског покрета. V. Radašin, *Školska uprava u Banatu, Bačkoj i Baranji od 1918. do 1929. godine*, Novi Sad 1986 (Doktorska disertacija u rukopisu), 139.

⁷ J. V. Senz, *Das Schulwesen der Donauschwaben im Königreich Jugoslawien*, München 1969, 184.

⁸ Љ. Димић и др., *Министарство просвете и министри Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца и Краљевине Југославије 1918–1941*, Београд 2000, 124.

⁹ Под школском аутономијом Крафт је подразумевао постојање посебних државних мањинских школа и права да припадници националних мањина „преко својих културних организација, а из приватних средстава“ оснивају приватне школе и друге установе (посебно посебне учитељске школе) у којима би матерњи језик ђака представљао језик наставе. Ф. Никић, *Мањинске и приватне школе и наша просветна политика*, *Летопис Матице српске*, књ. 319, св. 3/1929, 399–401.

Међународни уговор о заштити мањина, који је Краљевина СХС потписала после Првог светског рата, обавезивао је југословенску државу да припадницима мањинских заједница обезбеди услове за образовање на матерњем језику. У Министарству просвете Краљевине СХС је, међутим, почетком двадесетих година XX века одбацивана свака помисао о просветној аутономији Немаца. Тадашњи начелник Одсека Министарства просвете у Новом Саду Милан Петровић је и у непосредним контактима са заговорницима пуне просветне аутономије за немачку националну мањину одбијао такву могућност указујући да држава мора да обезбеди једнако право на школовање на матерњем језику за све националне заједнице у њеним границама.¹⁰ С обзиром на то да су југословенске просветне власти превасходно настојале да се у областима некадашње Угарске пониште последице мађаризације становништва путем просветног система, на захтеве немачке националне заједнице реаговало се опрезно, али благонаклоно.¹¹ У настојању да се спречи потенцијални савез немачке и мађарске националне заједнице, немачкој мањини чињени су значајни уступци. Стога је већ у мају 1920. године дозвољено оснивање Швапско-немачког културно-просветног савеза – Културбунда.¹² Августа 1920. године одлукама Министарског савета и Министарства просвете при државним гимназијама у вишенационалним срединама у Бачкој и Банату отворено је више паралелних одељења у којима је настава одржавана на немачком језику (Нови Сад, Нови Бечеј, Панчево, Бела Црква).¹³

¹⁰ J. V. Senz, *Das Schulwesen der Donauschwaben...*, 38.

Петровићева образложења била су сасвим у складу са настојањима Светозара Прибићевића, министра просвете у девет влада Краљевине СХС, да просветну политику, према оценама Љ. Димића, „утемељену на антиклерикализму, штедњи, репресији, бескомпромисном анулирању последица мађаризације, германизације и италијанизације, представи као либералну и демократску“. Љ. Димић, *Културна историја Краљевине Југославије*, III, Београд 1997, 17; Љ. Димић, *Просвета у Краљевини Југославији*, у: *Образовање код Срба кроз векове* (Зборник радова), Београд 2003, 220.

¹¹ У северозападним деловима југословенске државе просветна политика према немачкој националној мањини имала је битно другачија обележја, с обзиром да је била усмерена на отклањање раније германизације, а не мађаризације. Љ. Димић, *Културна историја Краљевине Југославије*, III, 9–10.

¹² Швапско-немачки културни савез (Schwäbisch-Deutsches Kulturbund), Културбунд, основан је на свечаној скупштини 17. маја 1920. године у Новом Саду. За само годину дана окупио је више од 30.000 Немаца у Бачкој, Банату и Срему, а тај број је готово удвостручен током наредне три године (пораставши на 55.000 чланова). Ширење мреже месних одбора Културбунда изазивало је већ у првим годинама његовог постојања подозрење власти. Министар просвете Светозар Прибићевић забранио је у априлу 1924. године даљи рад Културбунда, али је та забрана била повучена већ у октобру исте године. Крајем 1922. године основана је и Партија Немаца у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (Partei der Deutschen im Königreich der Serben, Kroaten und Slovenen). Пошто је странка забрањена 1929. године, током тридесетих година Културбунд је био главни заступник интереса немачке националне мањине у Краљевини Југославији. Ј. Мирнић, *Nemci u Bačkoj...*, 29–30.

¹³ Ф. Никић, *Мањинске и приватне школе и наша просветна историја*, 414.

Потреба за средњошколском општеобразовном установом у којој ће настава бити одржавана на немачком језику била је у Бачкој после Првог светског рата посебно изражена. У овој области је до 1918. године постојала једна гимназија за коју се може рећи да је имала немачки карактер. Основана је у Новом Врбасу, селу у срцу Бачке, у којем је преовладало немачко становништво, још почетком XIX столећа. У Новом Врбасу је, наиме, било седиште Бачког евангелистичког сениората, који је 1809. године основао тзв. Латинску школу. Из те школе се током наредних деценија развила Сениоратска евангеличка нижа (непотпуна, четвороразредна) гимназија. Почетком седамдесетих година XIX века настава у овој школи организована је према плану и програму за државне гимназије у Угарској. Од тог доба је, под утицајем просветне политике угарских власти, у настави постепено, уместо латинског, преовладао мађарски језик. Захваљујући добровољним прилозима грађана и субвенцијама угарских власти, крајем XIX века је вероисповедна Евангеличка нижа реална гимназија у Новом Врбасу добила нову зграду, као и фискултурну салу и салу за цртање. Школски одбор нововрбашке Сениоратске евангеличке гимназије непосредно по завршетку Првог светског рата донео је одлуку да се настава више не одржава на мађарском, него на немачком језику. Југословенске власти су, начелно, прихватиле ову идеју, али је школа претходно подржављена, што значи да јој је одузет вероисповедни карактер. На почетку школске 1920/21. године у школи је образовано осам немачких одељења са 321 ђаком. У почетку је била формално припојена Државној реалној гимназији у Србобрану, али је већ у школској 1922/23. години образована самостална школска управа за Државну мешовиту реалну гимназију у Новом Врбасу.¹⁴ Завршни испит је у нововрбашкој Државној реалној гимназији јуна 1922. године, после завршеног тзв. нижег течаја, положило 18 ђака, који су у школу уписани после Првог светског рата. Већином су то била деца имућнијих припадника немачке националне заједнице (земљорадника, занатлија, свештеника, бележника, лекара и ветеринара) из Кулског среза.¹⁵ Кулски срез је током раздобља између два светска рата обухватао девет општина (Вепровац, Кула, Куцура, Нови Врбас, Прибићевићево, Руски Крстур, Стари Врбас, Торжа и Црвенка). Привредно је био веома развијен. Ту је, на пример, крајем тридесетих година XX века било регистровано четрдесетак предузећа, углавном млинова, кудељара, циглана, фабрика грађевинских и браварских окова, биљних уља, шећера и других.¹⁶ Нови Врбас није био највеће место у Кулском срезу, у којем током раздобља између два светска рата уопште и није било насеља са статусом града, нити општине насељене са више од 10.000 становника, колико је имала Кула, у којој је било седиште среза.¹⁷ У Новом Врбасу је почетком тридесетих живело приближно 8.000 становника. Ово село

¹⁴ J. V. Senz, *Das Schulwesen der Donauschwaben...*, 38.

¹⁵ Историјски архив у Новом Саду (ИАНС), ф. 23 (*Главни протокол изјављивања зрелости*).

¹⁶ *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, Београд 1941, 119–171.

¹⁷ М. Радукин, *Речник места и административна јодела Дунавске бановине*, Нови Сад 1932, 64.

је, међутим, било једно од привредно најразвијенијих места у срезу, с обзиром да су се ту налазиле чак три фабрике биљног уља, шећерана, кудељара, циглана, млин, фабрика за производњу сирћета, фабрика свиле, ткачница вештачке свиле и друга предузећа. У непосредној близини била је општина Стари Врбас, насељена са приближно 5.000 становника, али знатно слабије привредно развијена. О националној и верској структури становништва среза речито говори и чињеница да су на подручју насељеном са приближно 52.000 становника постојале само две православне цркве и то у Кули и Старом Врбасу.¹⁸

До средине двадесетих година у нововрбашкој Државној реалној гимназији матурски испит положило је педесетак ђака. Углавном су то били дечаци, иако је школа имала карактер мешовите. Први ђак православне вероисповести је тзв. малу матуру положио 1924. године. Гимназија је 1925. године одлуком Министарства просвете (Бр. 2726) проглашена за потпуну, осморазредну, са тзв. нижим и вишим течајем. Настава је одржавана на српско-хрватском језику, а за ђаке којима је немачки био матерњи образована су, али само у нижим разредима, паралелна одељења у којима је део наставе одржаван на немачком. До краја двадесетих година заступљеност ђака чији матерњи језик није био немачки поступно се повећавала. Тако је, на пример, школске 1926/27. године међу двадесетак матураната гимназије у Новом Врбасу њих девет било православне, седам евангеличке, четири римокатоличке и један гркокатоличке вероисповести. На крају школске 1930/31. године је међу ђацима који су положили тзв. велику матуру оних православне вероисповести било 60% од укупног броја, евангеличке 25%, римокатоличке 8%, реформатске и гркокатоличке по 3%, а Јевреја 1%.¹⁹

У извештајима инспектора Министарства просвете, који су током двадесетих година посећивали Државну реалну гимназију у Новом Врбасу, посебно је хваљен рад управитеља школе, Јована Васића, који је ту функцију обављао од 1925. године, када је школа проглашена за потпуну, тј. осморазредну. Наглашавано је да он „будним оком прати рад и целокупни живот школе“, „има однос према наставницима пријатељски, према ученицима родитељски“ и сл.), а нарочито је хваљена његова способност да „убеди меродавне у општини да школу снабдевају и помажу“. Истакнуто је, међутим, да је принуђен да се „бори са тешкоћама које су наступале честим премештањем наставника у току године“.²⁰ Током јуна 1930. године изасланик Министарства просвете је читавих месец дана посећивао часове и држао састанке са наставним колегијумом гимназије, а потом присуствовао и завршним испитима. У извештају је истакао да у гимназији у Новом Врбасу „има читав низ младих наставника, који су тек започели у овој школској години своју наставничку каријеру и зато се не може од њих ни захтевати савршенство“, али је изразио задовољство и атмосфером у колективу и постигнутим успехом ученика. Наредне школске године, у новом извештају о раду ове школе, истакнуто је да

¹⁸ В. Манакин (Ур.), *Алманах Краљевине Југославије. IV. Јубиларни свезак. 1929–1931.* Друго издање, Загреб 1932, 552.

¹⁹ ИАНС, ф. 23 (*Главни школски извештаји зрелости*).

²⁰ Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, 236–238.

„наставнички колегијум у овој школи може послужити као углед наставничким колегијумима у многим другим школама“.²¹

После проглашења Шестојануарске диктатуре југословенске просветне власти имале су тежак задатак да истовремено изврше унификацију школства на читавој државној територији, али да при томе не изазову отпор националних мањина, посебно не оних мањинских заједница које су могле да рачунају на заштиту мајинских држава. Политички представници немачке заједнице у Југославији су у таквим околностима започели интензивну борбу за отварање приватних немачких школа.²² Федор Никић, ватрени заговорник југословенског национализма, истицао је у то време да се и приликом утврђивања просветне политике и политике према националним мањинама у држави мора имати у виду чињеница да је до аустро-угарске *Напогде* (1867) германизацијом, а после *Напогде* мађаризацијом, „и у етнографском и у економском погледу, словенски живаљ, нарочито српски, на јуту Угарске једном систематском државном и колонизаторском политиком стално потискиван и слабљен у корист Немаца и Мађара“. Никић је упозоравао на изузетну одговорност, како државе тако и друштва у целини, за доследност у отклањању последица такве политике.²³ С обзиром на то да је ускоро постао помоћник министра просвете Божидара Максимовића, Никићева схватања о проблемима мањинског школства у вишенационалним срединама у Војводини имала су изузетан значај. Према његовом тумачењу, ни из *Ујовора о заштити мањина* из 1919. године, ни из Видовданског устава није проистицало право припадника националних мањина у Краљевини СХС на приватне школе.²⁴ Међутим, с обзиром на велик број мањинских заједница и њихове различите политичке интересе и однос према југословенској држави, Никић је сматрао да једнак и доследан приступ у решавању мањинског питања у школству није целисходан. „Ми добро знамо да су тежње једних у нашим границама, док тежње других прелазе наше границе“, тврдио је у фебруару 1929. године, образлажући зашто ни однос власти према захтевима појединих мањинских заједница не може бити истоветан. „Немцима можемо и треба да дамо више уступака него Мађарима“, указивао је, „и то из ова два разлога: (1) Немци су далеко од Reich-а, немају тежњи за ослобођењем и уједињењем; народ трезвен, миран и радан; (2) Помоћ Немачке и њене штампе биће нам увек од користи, нарочито у питању народносних мањина, кад буде претресано и решавано код Друштва Народа“. Мађари, по Никићевом тумачењу, пошто су непосредно у близини своје матичне државе и изложени систематској

²¹ ИАНС, ф. 23 (*Инспекторска књижа*).

²² Од краја двадесетих година питање положаја немачке мањине у Краљевини Југославији представљало је врло значајан чинилац у југословенско-немачким дипломатским односима. Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, 249–251.

²³ Ф. Никић, *За национализацију Војводине*, *Летопис Матице српске*, књ. 314, св. 3/1927, 321.

²⁴ Ф. Никић, *Приватне основне школе и националне мањине*, *Летопис Матице српске*, књ. 319, св. 1/1929, 1–9.

ревизионистичкој пропаганди, „за сада још не стоје у сагласности са нашом националном и државном идејом“.²⁵

Средином маја 1929. године, настојећи да немачку националну мањину приволе да пружи колективну подршку Шестојануарском режиму, југословенске власти су одобриле оснивање Немачке школске задужбине (*Deutsche Schulstiftung*).²⁶ Наредне, 1930, године министар просвете Божидар Максимовић одобрио је оснивање Приватне немачке учитељске школе са правом јавности и под државним надзором, ради образовања учитеља за народне (основне) школе са немачким наставним језиком у Краљевини Југославији. За седиште школе у почетку није био одређен Нови Врбас, него Велики Бечкерек у Банату.²⁷ Упркос томе, у Немачкој школској задужбини врло брзо је од добровољних прилога прикупљен капитал од преко три милиона динара. Приватни немачки учитељски завод у Великом Бечкереку могао је већ у јесен 1931. године да прими првих стотинак ученица и ученика, а већ наредне школске 1932/33. године наведена школа пресељена је из Великог Бечкереча у Врбас (Нови Врбас).²⁸ Почетком октобра 1933. године министар просвете Раденко Станковић одобрио је и оснивање Приватне немачке грађанске школе у Новом Врбасу. Тако је ово село у срцу Бачке постало право немачко просветно, културно и духовно средиште у југословенској држави.²⁹ Због великог броја високообразованих Немаца, нарочито оних млађих, који су током двадесетих година студирали на немачким универзитетима, управо су се ту већ почетком тридесетих година XX века могли уочити и први знаци политичких превирања унутар немачке националне мањине у Краљевини Југославији под утицајем националсоцијалистичке идеологије, иако је седиште немачког Културбунда и Немачке школске задужбине било у Новом Саду (у то време главном граду Дунавске бановине).³⁰ Један

²⁵ Ф. Никић, *Ревизија наше јолиитике у Војводини*, Летопис Матице српске, књ. 319, св. 2/1929, 258.

²⁶ Главна скупштина Немачке партије донела је у јесен 1928. године одлуку да се образује Задужбински фонд из којег би било финансирано оснивање приватне немачке учитељске школе. Б. Глигоријевић, *О настави на језицима народности у Војводини од 1919. до 1929*, Зборник Матице српске за историју, 5/1972, 55–83; Ј. Мирнић, *Nemci u Bačkoj...*, 32.

²⁷ Ј. Мирнић, *Nemci u Bačkoj...*, 34; Н. Rasimus, *Die Deutsche Schulnot im ehemaligen Königreich Jugoslawien. Vom Leben und Wirken des donauschwäbischen Schulmannes Nikolaus Arnold. Mit einer Auswahl aus seinen Schriften*, München 1979, 48.

²⁸ Н. Rasimus, *Die Deutsche Schulnot im ehemaligen Königreich Jugoslawien...*, 48; Ј. Мирнић, *Nemci u Bačkoj...*, 33–34; В. Бешлин, *Vesnik tragedije*, 51, 107.

²⁹ Ту је било и седиште протестантског ђаконског дома, што је значајно допринело да Нови Врбас постане и „главни протестантски духовни и издавачки центар“ у Краљевини Југославији. В. Бешлин, *Nemci u Vojvodini 1918–1941*, *Tokovi istorije*, 220–224.

³⁰ Н. Rasimus, *Die Deutsche Schulnot im ehemaligen Königreich Jugoslawien*, 177–178.

Почетком тридесетих година Савезна управа Културбунда смештена је у репрезентативну зграду у центру Новог Сада, која је по скраћеном имену ационарског друштва, које је финансирало њено подизање (*Hausbau Aktien Gesellschaft*), названа Хабаг. У овом здању била су седишта свих културних, привредних, спортских и хуманитарних секција Културбунда, међу којима је била и Немачка школска задужбина. У Хабагу су била седишта

од најватренијих заступника националсоцијалистичког погледа на свет, лекар из Панчева Јакоб Авендер (Awender), наишао је на најоданије и најприврженије присталице најпре међу наставницима и ђацима Приватне учитељске школе у Новом Врбасу. Већ у марту 1933. године власти Дунавске бановине (у чијем је саставу Бачка тада била) биле су обавештене да су се у учионицама Приватне немачке учитељске школе у Новом Врбасу појавили „намалани кукасти крстови“.³¹

Отварање приватних немачких школа у Новом Врбасу било је праћено одлуком Министарства просвете да се приступи сукцесивном затварању виших разреда, односно, укидању тзв. вишег течаја у Државној реалној гимназији.³² Доношењу такве одлуке претходиле су учестале посете инспектора Министарства просвете и Просветног одељења Банске управе Дунавске бановине овој школи. Таквих посета било је од јуна 1930. до јуна 1933. године укупно пет.³³ Извештаји изасланика државних и бановинских просветних одељења одражавали су прилично суморну школску стварност. Бански просветни инспектор уочио је у марту 1931. године да „школски намештај (књиге, катедре, табле и др.) захтева да се у што скоријем времену поправи, евентуално замени новим деловима“. Пошто су, по његовом мишљењу, изгледи да се поправке изврше средствима бановинског буџета били врло мали, препоручио је директору да се обрати за помоћ општини Нови Врбас. С обзиром на чињеницу да се услови рада у школи нису битније променили ни наредних година, може се претпоставити да тражење помоћи од општинских власти није уродило плодом. Штавише, две године касније су, поред школског намештаја, и многа врата на учионицама била у стању за расхоровање.³⁴ Просветни инспектори учили су почетком тридесетих година и све слабији успех кандидата на завршном испиту. Школске 1931/32. године испит је положило само 40% (од 69 кандидата испит је положио 41 кандидат), а школске 1932/33. приближно 55% кандидата (испит је полагало 60, а положило га 27 кандидата).³⁵ Да су проблеми у школи много озбиљнији и да не могу бити решени само поправком намештаја и кречењем, било је сасвим очигледно када је на крају школске 1932/33. године просветни инспектор на вишем течајном испиту уочио и у свом извештају истакао

Савеза немачких спортских и физкултурних друштава, Немачког певачког савеза, Савеза немачких библиотекара, Немачког академског савеза, Централне пољопривредне задруге „Аграрија“, Централне задруге за социјално старање и других неполитичких организација које су се старале о духовним, етичким, друштвеним, привредним и културним потребама немачке националне мањине у Југославији. Н. Rassimus, *Als Fremde im Vaterland*, München 1989, 436–440; В. Бешлин, *Nemci u Vojvodini 1918–1941*, 211.

³¹ Ј. Мирнић, *Nemci u Bačkoj...*, 37.

³² После 1936. године виши течајни испити у Државној реалној гимназији у Новом Врбасу нису одржавани све до јуна 1947. године.

³³ Гимназију су посетили М. Прелог, инспектор Министарства просвете, М. Стојадиновић, бански просветни инспектор, М. Зечевић, управник Народне библиотеке, И. Димитријевић, инспектор Министарства просвете, и Н. Бартуловић (?), професор Универзитета. ИАНС, ф. 23 (*Инспекторска књижа*).

³⁴ ИАНС, ф. 23 (*Инспекторска књижа*).

³⁵ ИАНС, ф. 23 (*Главни протокол испита зрелости*).

„осетне празнине у знању многих ђака“ и њихово „непознавање српскохрватског језика“. У инспекцијском извештају на крају наредне школске 1933/34. године наглашено је да ће, упркос озбиљним напорима нове школске управе да нововрбашки гимназијалци постигну бољи успех,³⁶ „за потпуно постигнуће тога циља“ бити потребно много „систематског рада и заједничког напора свих наставника“.³⁷ Министарству су предложене значајне кадровске промене којима би „непогодне наставнике за ову средину, као културну централу немачких мањина у Југославији, као и непоуздане наставнике, требало заменити бољим националним и поузданим снагама“. Пронаћи и запослити у Државној реалној гимназији у Новом Врбасу „првенствено стручне наставнике који владају добро немачким језиком, али само поуздане Југословене, са савршеним знањем српско-хрватског језика“, међутим, није било нимало једноставно средином тридесетих година XX века.³⁸ Нарочито таквих који би могли да изађу на крај са младим, образованим Немцима, какав је, на пример, био Густав Халвакс (Halwax), један од најватренијих чланова Дружбе покрета обнове (Kameradschaft der Erneuerungsbewegung), тајно образоване 1934. године. Халвакс је положио испит зрелости крајем двадесетих година управо у Државној реалној гимназији у Новом Врбасу,³⁹ а он и његови истомишљеници први пут су јавно наступили са позиција националсоцијалистичке идеологије на 10. годишњој скупштини Културбунда. У почетку су наишли на отпор интелектуалаца из старијих генерација. У јануару 1935. године неки од најгласнијих Обновитеља чак су искључени из Културбунда.⁴⁰ Реорганизацијом омладинске секције, спроведеном у Културбунду, и хапшењима нацистички опредељених Немаца, која су вршиле југословенске власти, ипак, није заустављен продор националсоцијалистичке идеологије међу Немце у Краљевини Југославији.⁴¹ Упркос расцепу немачке националне заједнице, нацификација Културбунда била је, на-

³⁶ Радом школе руководио је од 1932. године директор Димитрије Ђорђевић. Пре Ђорђевића ту су функцију обављали Јанко Гарић (1919–1925) и Јован Васић (1925–1932). ИАНС, ф. 23.

³⁷ Број кандидата који су приступили завршном испиту у нововрбашкој гимназији у јуну 1934. године преполовљен је у односу на претходну годину, а број неуспешних матураната, „одбијених на годину дана“, сведен на 13%. За поређење, у новосадској Мушкој реалној гимназији Краља Александра Првог на крају школске 1935/36. године чак 52% ученика имало је јединице из појединих наставних предмета. Од укупно 1.002 ученика, 37 је постигло одличан успех, 304 врло добар, 232 добар. Ученика са једном или две слабе оцене било је 40, док 475 ученика није успело да постигне прелазне оцене из више наставних предмета (ту су урачунаване и јединице и двојке). Дан, 23. 5. 1936, 4.

³⁸ ИАНС, ф. 23 (*Инспекторска књижа*).

³⁹ ИАНС, ф. 23 (*Главни йройкоол исийиша зрелости*).

⁴⁰ Распуштени су месни одбори у Тителу, Торжи, Шајкашком Светом Ивану, Секићу и другим местима. Ј. Mirnić, *Nemci u Bačkoj...*, 33–34; В. Bešlin, *Vesnik tragedije*, 51, 107.

⁴¹ Новосадски лист Дан забележио је у јануару 1937. године да се у Елемиру догодио прави „крвави бал“ у којем су учествовали Обновитељи и њихови противници у Културбунду. Председник панчевачког Културбунда Јакоб Авендер упозорио је да „такве акције не иду у корист југословенских Немаца“. Дан, 14. 1. 1937, 5.

рочито под утицајем нове политике Немачке према националним удружењима у дијаспори, неизбежна.⁴² На измирење између „старих“ и „младих“ у Културбунду није било потребно дуго чекати. Крајем 1938. године обновљени су захтеви вођа немачке националне заједнице за културном и просветном аутономијом у Краљевини Југославији. Претходно је на положај руководиоца Одељења за културу у Културбунду (главног креатора културне и просветне политике удружења, које је у то време окупљало десетине хиљада Немаца са подручја Дунавске бановине), изабран ватрени заступник националсоцијалистичке идеологије Адам Маурус. Као и Халвакс, и Маурус је био везан за Нови Врбас. Он је у време успостављања нацистичког режима у Немачкој био један од најугледнијих и најактивнијих наставника Приватне немачке учитељске школе у Новом Врбасу.⁴³

За време ових драматичних догађаја, од јуна 1935. до јануара 1938. године у „Инспекторској књижи“ једине државне средњошколске установе у Новом Врбасу није забележена ниједна званична посета инспектора Министарства просвете. Током 1938. године, међутим, Државну непотпуну реалну гимназију у Новом Врбасу посетила су чак три инспектора. У њиховим извештајима нарочито су хваљене способности директора гимназије Димитрија Ђорђевића, који је, уз директорске обавезе, свакодневно испуњавао и наставне. Истицано је да је настава у гимназији, превасходно захваљујући директору Ђорђевићу, „извођена потпуно правилно и поред свих тешкоћа на које се наилази при раду у овоме месту“. Директору нововрбашке Државне реалне гимназије одато је и посебно признање

⁴² Нацистички режим је, по успостављању власти 1933. године, раду немачких мањинских организација, нарочито у источноевропским и југоисточноевропским државама посветио посебну пажњу. У оквиру Националсоцијалистичке радничке партије у Немачкој образована је 1936. године посебна Централа (Дирекција) за Фолксдојчере (Volksdeutsche Mittelstelle – VOMI), којој је поверено усмеравање рада немачких мањинских организација у европским државама. До тада су бригу о Немцима ван Немачке водиле и везе са њима одржавале разне организације и установе, међу којима је најзначајнији био Институт за Немце у иностранству (Deutsches Ausland Institut – DAI) са седиштем у Штутгарту. Поред овог Института, још од двадесетих година постојали су и Национални савез Немаца у иностранству (Volksbund für das Deutschtum im Ausland), Немачка академија (Deutsche Akademie) у Минхену и Институт за Немце на Југоистоку (Südostdeutsches Institut) са седиштем у Грацу. Почетком јула 1937. године сва немачка удружења у другим европским државама постављена су под непосредан надзор Трећег рајха. Ј. Mirnić, *Nemci u Bačkoj...*, 39; М. Ristović, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 1991, 115–148.

⁴³ С обзиром на то да је почетком двадесетих година студирао немачки језик, историју и географију на универзитетима у Фрајбургу и Грацу, уживао је међу малобројним факултетски образованим Немцима у Новом Врбасу велики углед. Средином тридесетих година, међутим, био је од стране југословенских власти оцењен као „отворени нациста и један од водећих Обновитеља“ и отпуштен. Као шеф Одељења за културу нацификованог Културбунда, Маурус је у свом часопису *Сиваралачка омлагина* (*Schaffende Jugend*) отворено пропагирао идеје Обновитеља. Када су врата учионица за њега затворена, Маурус је отворио књижару у Новом Саду, која је, према полицијским извештајима, постала неискрпан извор националсоцијалистичке литературе. В. Bešlin, *Vesnik tragedije*, 131–133.

што је „уложио све своје силе како би се омладина у национално исправном духу одгајала“. На састанку који је у новембру 1938. године изасланик Министарства просвете одржао са наставницима филолошке групе предмета усвојен је закључак да је управо у Новом Врбасу, „национално угроженој средини“, у датим околностима неопходно да „сваки појединац да максимум својих способности школи, јер то тражи од њега највиши национални и државни интерес“. Наставнике српско-хрватског језика у немачким одељењима инспектор је упозорио да управо они „треба да уложе највише труда, тражећи онда и од ученика да науче и потпуно савладају наш језик“.⁴⁴ Наиме, у ову школу су се још од почетка тридесетих година ђаци којима немачки није био матерњи уписивали у све мањем броју. Када је, на пример, средином тридесетих година укинута гимназија у Србобрану, житељи овог градића одбијали су да шаљу децу у нововрбашку гимназију, истичући јавно да се знање које „србобранска деца доносе у националном погледу из немачког Новог Врбаса“ не може сматрати задовољавајућим.⁴⁵

У званичном извештају о просветним приликама пред Банским већем Дунавске бановине почетком 1939. године посебно је наглашено да се гимназијско образовање у Дунавској бановини може стицати на пет различитих језика. Паралелна одељења на мањинским језицима постојала су у нижим разредима гимназије у Вршцу (румунски), Суботици и Сенти (мађарски), Врбасу (немачки) и Бачком Петровцу (словачки).⁴⁶ Политички предводници немачке националне заједнице, међутим, нису били задовољни државном просветном политиком. У мају 1939. године, на скупштини Културбунда, одржаној у Вршцу, истакнуто је да немачка мањина у Југославији не може да буде задовољна постигнутим степеном просветне аутономије у Краљевини Југославији, већ да и даље треба да буде упорна у захтевању да у немачким школама поред немачкој језика потпуно преовлада и немачки дух.⁴⁷ После септембра 1939. године и првих успеха Немачке у рату у Европи, руководство Културбунда је формулисало и одлучан захтев да се приступи изради посебних наставних планова и програма за немачко школство у Краљевини Југославији, и то таквих „који би били прилагођени захтевима једне националсоцијалистичке народне заједнице“. Председника југословенске владе Драгишу Цветковића посетио је у фебруару 1940. године уредник једног од најутицајнијих листова на немачком језику, штампаног у Новом Саду, *Дојчес фолксблатт*а (*Deutsches Volksblatt*). У својству политичког заступника немачке националне мањине у Краљевини Југославији он је од Цветковића захтевао, између осталог, сагласност да се у Врбасу отвори приватна немачка осморазредна гимназија.⁴⁸ Уочи почетка школске 1940/41. године, којем је претходила капитулација Француске, југословенске власти су биле све склоније да у потпу-

⁴⁴ ИАНС, ф. 23 (*Инспекторска књиџа*).

⁴⁵ Дан, 18. 6. 1936, 3.

⁴⁶ Б. Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика у Дунавској бановини (1929–1941)*, Нови Сад 2007, 299.

⁴⁷ Дан, 4. 5. 1939, 3.

⁴⁸ Дан, 24. 1. 1940, 3.

ности прихвате наведене захтеве. Председништво владе Краљевине Југославије је посебним одлукама уочи почетка школске 1940/41. године одобрило отварање нових приватних средњих школа у Београду (Потпуна немачка приватна гимназија), Новом Врбасу (Потпуна немачка приватна реална гимназија и Приватна немачка учитељска школа) и Апатину (Низа немачка приватна реална гимназија). Све ове школе финансира је Немачка школска задужбина.⁴⁹ Средства за отварање ових школа обезбеђена су током акције прикупљања добровољних прилога за даљи развој немачког приватног школства, коју је крајем 1939. године покренуо Културбунд. Под девизом „без немачких школа нема ни немачког народа“ од грађана се очекивало да своју националну свест докажу куповином „камена темељца“ за нове немачке школе по цени од 500 динара.⁵⁰

Новооснована Приватна потпуна немачка гимназија у Новом Врбасу преузела је зграду некадашње Државне ниже реалне гимназије, која је надаље обухватала само одељења четири разреда нижег течаја на српско-хрватском језику. Настава је одржавана у адаптираним просторијама стана намењеног за гимназијског директора. Дотадашњи директор Димитрије Ђорђевић претходно је смењен.⁵¹ Инспектор Министарства просвете који је посетио Државну реалну гимназију у Новом Врбасу 1940. године забележио је да ова школа, после „отцепљења“ немачких одељења и формирања Приватне немачке гимназије, „такорећи“ почиње свој рад „сасвим из почетка“, са новим директором, већим делом новим наставним кадром и административним особљем.⁵² Током школске 1940/41. године над Приватном потпуном немачком гимназијом у Новом Врбасу, једнако као и над Учитељском и Грађанском школом, успостављен је пун надзор Културбунда, односно Школске канцеларије при Обласном вођству Културбунда за Бачку. Ученицима виших разреда Приватне немачке гимназије у Новом Врбасу било је дозвољено да на наставу долазе у чизмама и кожним капутима (по узору на немачке пилоте, што је било врло популарно после капитулације Француске), а по ходницима гимназијске зграде могло се, једнако као и на улицама Новог Врбаса, чути како се гимназијалци поздрављају (међусобно и са својим наставницима) нацистичким поздравом.⁵³ Почетком 1941. године, међутим, новосадски лист на српском језику *Дан* известио је своје читаоце да је „у целој Војводини, у свим средњим и народ-

⁴⁹ Љ. Димић и др., *Министарство просвете и министри...*, 126.

⁵⁰ Ј. Мирнић, *Nemci u Bačkoj...*, 64–65; Б. Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика у Дунавској бановини*, 300–301.

⁵¹ Колико су на Ђорђевићеву смену утицала његова енергична упозорења Банској управи Дунавске бановине да је „трагична појава што у време када државе и народи филмском брзином губе своју независност, референт за немачку акцију и пропаганду Краљевске банске управе Дунавске бановине не зна, не само када је, но ни како је организована Хитлерова младеж, а још мање како функционишу њене јединице“, није могуће поуздано утврдити. Ј. Мирнић, *Nemci u Bačkoj...*, 64–65.

⁵² Почетком 1941. године за директора државне Ниже реалне гимназије у Новом Врбасу именован је Рада Адамов. ИАНС, ф. 23.

⁵³ Ј. Мирнић, *Nemci u Bačkoj...*, 65; Б. Бешлин, *Vesnik tragedije*, 109.

ним школама“ врло свечано прослављен највећи народни и школски светитељ свети Сава. Јавност је обавештена да је свака школа настојала да припреми што лепшу светковину, да окупи што више гостију и да пружи што лепши и значајнији програм: ученички хорови певали су и државну и химну светом Сави, држана су предавања о просветитељској мисији православног свеца, било је много „пригодних рецитација и музичких тачака“. Извештачи овог листа истицали су да „нема ниједне школе у Војводини, а у томе не изостају ни оне најсиромашније, која није бар у најскромнијем оквиру узела учешћа у прослави светитеља Саве“.⁵⁴ Чинило се, међутим, нарочито значајним да се у новосадској штампи на српском језику нагласи да су и „све државне и приватне школе Новог и Старог Врбаса, како основне, тако и средње“ приредиле пригодне забаве, предавања и свечане академије, а да су ученици Приватне немачке гимназије отпевали државну химну на средишњој прослави у Државној гимназији.⁵⁵

⁵⁴ Дан, 28. 1. 1941, 3.

⁵⁵ Дан, 30. 1. 1941, 3.

BILJANA ŠIMUNOVIĆ-BEŠLIN Ph. D

GYMNASIUM IN NOVI VRBAS FROM 1918 TO 1941

Summary

In Novi Vrbas, during the period between the two World Wars, one was able to obtain the gymnasium education in the German language, within the Senior Evangelical Gymnasium (from 1918 to 1920), then in the State Secondary School (from 1920 to 1940) and in the eve of the World War II within the Private German Gymnasium (from 1940 to 1941). This paper represents a trial to point out a fact that the history of all of the above mentioned educational institutions significantly testifies upon the national aspect of the Yugoslav authorities educational policy, the German minority educational policy and their final ranges within the Yugoslav Kingdom.

